

BULUDXAN XƏLİLOV

Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası

II hissə
(dərslük)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Elmi-Metodik şurası “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı”
bölməsinin 21 noyabr 2001-ci il 10 №-li iclasının
qərarına əsasən dərslük kimi çap edilir.
Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi təsdiq etmişdir.
(Əmr №-1199, 6.XII.2001)

Bakı - 2016

Redaktorlar: **N.Q.Cəfərov,**
*AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor*

H.İ.Mirzəyev,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **V.H.Əliyev,**
filologiya elmləri doktoru, professor
C.Ə.Cəfərov,
filologiya elmləri doktoru, professor

Buludxan Xəlilov.

Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə,
Bakı, «Papyrus NP» , 2016, 352 səh.

Dərsləyin iki hissədən ibarət olan bu II hissəsi də proqramın tələblərinə uyğun şəkildə yazılmışdır.

Dərsləyin II hissəsində **əsas, köməkçi, xüsusi** və **qeyri-müəyyən** nitq hissələri geniş şərhini tapır.

Dərsləkdən ali məktəbin tələbələri, magistrlər, elmi işçilər, ali və orta məktəbin müəllimləri istifadə edə bilərlər.

Dərslək barədə öz qeyd və təkliflərini çatdıracaq oxuculara müəllif qabaqcadan öz minnətdarlığını bildirir.

İSBN 978-9952-112-57-3

© B.Xəlilov, 2003
© “Nurlan”, 2007
© B.Xəlilov, 2016

İSİM

***İsmi bir nitq
hissəsi kimi
səciyyələndirən
xüsusiyyətlər.***

İ sim əsas nitq hissələrindən biri olmaqla aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir.

I. İsimlər leksik - semantik məna qruplarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Məsələn, əşya bildirənlər (məs.: kitab, dəftər və s.), mücərrəd anlayışı bildirənlər (məs.: mərdlik, azadlıq və s.), təbiət hadisələrini bildirənlər (məs.: külək, yağış və s.), insan və heyvanın bədən üzvlərinin adlarını bildirənlər (məs.: göz, burun, baş və s.) və s.

II. İsimlər kəmiyyət kateqoriyasının birbaşa daşıyıcılarıdır. Dilimizdəki bütün isimlər kəmiyyət baxımından tək və cəmdə olur. Məsələn, *kitab, uşaq* (tək); *kitab - lar, uşaq - lar* (cəm).

III. İsimlər həm də hallandıqları üçün hal kateqoriyasının birbaşa daşıyıcılarıdır. Başqa nitq hissələrinə nisbətən isimlər hallanmada daha fəal iştirak edir. Digər nitq hissələrinin hallanması daha çox substantivləşmə ilə bağlı olaraq özünü göstərir.

IV. Mənsubiyyət kateqoriyası isimlərlə daha sıx bağlıdır. Mənsubiyyət kateqoriyasının sahib və mənsub tərəfləri əksər vaxtlar isimlərlə ifadə olunur. Düzdür, bu kateqoriyada digər nitq hissələrinin də payı vardır. Xüsusilə, sahib tərəf kimi əvəzliliklərin rolu böyükdür. Lakin sahiblik və mənsubluq münasibətində isimlər daha fəal rol oynayır.

İsimlər ümumi qrammatik kateqoriyalardan olan şəxs kateqoriyasının şəkilçilərini də qəbul edir. Məsələn: *müəlliməm*,

həkiməm və s. Bundan başqa, isimlər inkarlıq kateqoriyasının yaranmasında da özünü göstərir. Məs.: *şagird deyiləm, nə müəlim, nə həkim* və s.

Beləliklə, isimlərdə hal, mənsubiyyət, şəxs, kəmiyyət və inkarlıq kateqoriyası mövcuddur. Kateqoriyaların sayı baxımından isim feildən sonra ikinci yerdə dayanır. İsimdəki kateqoriyaların çox olması onun leksik - semantik xüsusiyyəti ilə bağlı olan məsələdir.

V. İsimlərin sintaktik vəzifəsi də başqa nitq hissələrindən zəngindir. İsimlər mübtədə, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflik vəzifələrində çıxış edə bilər.

VI. İsimlər sifət və saylarla təyin olunur. Sifətlər əlamət, keyfiyyət, saylar isə miqdar baxımından isimlərlə təyin etmə münasibətində olur.

VII. Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmadığı halda, cins anlayışı leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla ifadə olunur. Cins anlayışının bu üsullarla ifadəsində əsas yeri isimlər tutur. Bir sözlə, cins anlayışının ifadəsi isimlərlə bağlıdır. İsimlərin leksik yolla cins anlayışını bildirməsi onların leksik - semantik mənası ilə bağlı meydana çıxır. Bu, əsasən, leksik, morfoloji və sintaktik üsulla özünü göstərir.

Leksik üsulla cins anlayışı, əsasən, aşağıdakı qaydada ifadə olunur.

a) qohumluq bildirən sözlərin mənasında cins anlayışı (kişi və qadın cinsi) ifadə olunur. Məsələn: *əmi, dayı, ata, ana, bacı, qardaş* və s.

b) heyvan adlarını bildirən isimlərdə cins anlayışı ifadə olunur. Məsələn: *qoç, qoyun, inək, öküz* və s.

Morfoloji üsulla cins anlayışının ifadəsində də əsas yeri

isimlər tutur. Bu üsulla cins anlayışının ifadəsi aşağıdakı qaydalar üzrə özünü göstərir.

a) peşə, sənət bildirən isimlərə ərəb dilindən keçmiş **-ə** şəkilçisi qoşulur və kişi cinsində olan sözdən qadın cinsinə aid söz yaradır. Məsələn: *müəllim – müəllimə, katib – katibə, şair – şairə* və s.

b) kişi adlarını bildirən xüsusi isimlərə ərəb dilindən keçmiş **-ə** şəkilçisi artırılır və qadın adları əmələ gəlir. Məsələn: *Rəşid–Rəşidə, Əziz – Əzizə, Adil – Adilə, Arif – Arifə* və s.

Sintaktik üsulla cins anlayışı yanaşma əlaqəsi ilə yaranır. Peşə, sənət bildirən sözlər cins anlayışını ifadə edən isimlərə yanaşır. Məsələn: *həkim qız, mühəndis oğlan, həkim oğlan* və s.

VIII. Nitq hissələrinin tədrisi isimdən başlayır. Bunun elmi və məntiqi əsası vardır. Əgər isimlər olmazsa, onda onların əlamətindən, keyfiyyətindən, miqdarından və hərəkətindən danışa bilmərik. Deməli, obyektiv varlıq olmazsa, onlara aid olan əlamət, keyfiyyət, miqdar və hərəkət də mövcud ola bilməz. Ona görə də nitq hissələrinin tədrisi varlıqların adlarını bildirən isimlərlə başlanılır. Sonra isə varlıqlara – isimlərə aid olan əlamət, keyfiyyət, miqdar və hərəkət öyrənilir. Yəni isimdən sonra sifət, say, əvəzlik, feil, zərf və digər nitq hissələri tədris olunur.

IX. İsimlər lüğət tərkibində də üstünlük təşkil edirlər. Hər hansı bir şeir və nəsr parçasını götürüb nitq hissələrinin miqdarı üzrə müqayisə etsək, görürük ki, burada isimlər daha geniş yer tuturlar. Bu da onu göstərir ki, isimlər dilimizin lüğət tərkibində say miqdarı ilə üstün mövqedədirlər.

X. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində isim mühüm rol oynayır. Bundan başqa, Azərbaycan dilində təxminən 80-dən çox sözdüzəldici şəkilçi ilə yüzlərlə isim

əmələ gəlir. Bu şəkilçilərdən 40-dan çoxu adlardan, 40-a yaxını isə feillərdən isim düzəldir. Beləliklə, isim sözdüzəldici şəkilçilərin üstünlüyünə görə əsas nitq hissələri içərisində birinci yeri tutur.

XI. Azərbaycan dilində *daş, dəmir, qızıl, gümüş, taxta* və s. tipli isimlər atributivləşmə (sifətləşmə) hadisəsini əks etdirir. Məsələn: *dəmir qapı, qızıl saat, daş ev, gümüş qaşığı* və s. Atributiv isimlər barəsində iki fikir mövcuddur. Birinci fikrə görə, *dəmir qapı, qızıl saat* kimi birləşmələrdə *dəmir, qızıl* sözləri ismə məxsus xüsusiyyətlərini itirir və atributivləşir. Ona görə də bu cür sözlər ismə məxsus xüsusiyyətləri qəbul edə bilmir. Məsələn, birləşmələrdə *dəmirilər qapı, qızıllar saat* işlətmək olmur. Bu birləşmələrdə *dəmir, qızıl* sözləri necə?, nə cür? suallarına cavab verir.

İkinci fikrə görə, *dəmir qapı, qızıl saat* birləşmələrində *dəmir, qızıl* sözləri sifətə məxsus dərəcə əlamətlərini qəbul etmir. Yəni sifətin çoxaltma və azaltma dərəcələrinin morfoloji əlamətini bu sözlərə artırmaq olmur. Ona görə də bu cür sözlər öz isimlik mənasını itirməmiş sözlər hesab olunur.

Hər iki fikirdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, *dəmir, qızıl* və s. kimi isimlər birləşmə daxilində atributivləşir. Lakin bu cür sözlərin morfolojiyada atributiv isim kimi götürülməsi məqsədəuyğundur.

İsmin tərif. İndiyə qədər ismə müxtəlif təriflər verilmişdir. Bu təriflərin bir çoxunu S.Cəfərov nəzərdən keçirmiş və onların çatışmayan cəhətlərinə diqqət yetirmişdir.¹

S.Cəfərovun nəzərdən keçirdiyi təriflərə və bu təriflərin ça-

¹ S. Cəfərov. *İsim tədrisinin nəzəri əsasları*. Bakı, 1962, s. 8 -11.

tışmayan cəhətlərinə burada da yer ayırmaq məqsədəuyğundur. Məsələn, S.Cəfərov “Gözlə gördüyümüz və hiss etdiyimiz şeylərin adlarına isim deyilir” tərifində **şey** termininə etirazını bildirir. Ona görə ki, **şey** sözü cansız varlıqları (məs.: qum, dəmir və s.) bildirir. Lakin isimlər cansız varlıqlarla yanaşı, insan (məs.: həkim, müəllim və s.), heyvan (məs.: qoyun, quzu və s.), xəyali məfhumların da (məs.: mələk, cin, şeytan və s.) adlarını bildirir. Bir sözlə, **şey** termini ismin adlandırdığı varlıqları tam əhatə edə bilmir. Bundan başqa, S. Cəfərov “Maddi və mənəvi varlıqları göstərən kəlmələrə isim deyilir”, “İnsan, heyvan və başqa varlıq və hadisələri bildirən sözlərə isim (ad) deyilir” təriflərini də elmi təriflər kimi düzgün hesab etməmişdir. Doğrudan da bu təriflərdə də ismin adlandırdığı bütün varlıqlar tam şəkildə əhatə olunmamışdır. S. Cəfərov “Əşyaların adlarını bildirən nitq hissəsinə isim deyilir” tərifinə elmi cəhətdən düzgün tərif kimi yanaşmışdır. Sonra bu tərifə bir az da dəqiqləşdirərək ismə belə bir tərif vermişdir: “Əşya bildirən, kim?, nə? və hara? suallarından birinə cavab olan söz isim adlanır.” S. Cəfərov **şey** məfhumuna nisbətən **əşya** məfhumunun əhatə dairəsini daha geniş götürmüşdür.

Əşya və şey sözləri ərəb sözləridir. **Əşya** sözü “şey”, “predmet”, **şey** sözü isə “əşya”, “predmet” mənasını bildirir.

İsim ərəb sözüdür və “ad” deməkdir. Deməli, ismin ən ümdə xüsusiyyətlərindən biri onun ad bildirməsidir. Belə ki, isim bütün varlıqların adıdır. Ona görə də ismin ad bildirmə xüsusiyyətini əsas götürərək ona belə bir tərif vermək olar: **Ad bildirən, kim?, nə?, hara? suallarından birinə cavab olan sözə isim deyilir.** Bu tərifdəki “ad bildirən” ifadəsi ismin adlandırdığı bütün varlıqları tam şəkildə əhatə edə bilir. Yuxarıdakı təriflərdə verilmiş “əşya” və “şey”lərin hər birinin adı vardır. Məhz

buna görə də “ad bildirən” ifadəsi elmi cəhətdən daha düzgündür.

Ad bildirmə xüsusiyyəti sifətdə, sayda və digər əsas nitq hissələrində də vardır. Məsələn, sifət əlamət və keyfiyyətin, say miqdarın adıdır. Lakin sifətin və sayın bildirdiyi adlar həm leksik mənasına, həm də morfoloji suallarına görə isimdən fərqlənirlər. Müqayisə edək: **ağ**, **qara** rəngin, **beş**, **altı** miqdarın adıdır. Eyni zamanda **ağ**, **qara** sözlərinin morfoloji sualı **necə?**, **beş**, **altı** sözlərininki isə **neçə?**, **nə qədər?** suallarıdır. Ona görə də bu tərifdə “**kim?**, **nə?**, **hara?** suallarından birinə cavab olan sözə isim deyilir” hissəsinin özünə yer tapması da vacibdir. Məhz **kim?**, **nə?**, **hara?** suallarından birinə cavab verən və ad bildirən sözlər isim olur. Tərif hər hansı anlayışın bütün xüsusiyyətləri olmasa da, ən ümdə göstəricilərini əhatə etməlidir. Bu tərifdə də ismə məxsus iki göstərici özünü tam şəkildə tapa bilər. Birincisi, ismin **ad bildirməsi**, ikincisi, ismin **kim?**, **nə?**, **hara?** suallarından birinə cavab verməsi.

İsmin sualları.

Azərbaycan dilində insan adları və insan məfhumunu bildirən isimlər **kim?**, digər canlı varlıqlar **nə?**, yer, məkan bildirənlər isə **hara?** sualına cavab verir. **Kim?** sualına cavab verən isimlər şəxs bildirir. Şəxs bildirən isimlər xüsusi (məs.: Əli, Əhməd və s.) və ümumi (məs.: qardaş, ata, ana və s.) olur. İsmi **hara?** sualı yönlük halda **hara?**, **haraya?** şəklində işlənə bilər. Məsələn, **Bakıya** (**hara?**, **haraya?**). Deməli, yönlük halda olan **Bakıya** sözü **haraya?** sualı ilə yanaşı, **hara?** sualını da vermək olur. Lakin **hara?** sualına cavab verən isim adlıq halda olur və ona yönlük halın **haraya?**

sualını vermək olmur. Məsələn, **Bakı** (hara?). Yer, məkan bildirən isimlərin **hara?** sualına cavab verib-verməməsi bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir. Birincisi, **hara?** sualını **nə?** sualı ilə əvəz etmək mümkündür. Məsələn, **Həyət gül-çiçəklə bəzənmişdi** cümləsində **həyət** sözü **hara?** sualı ilə yanaşı **nə?** sualına da cavab verir. Lakin **nə?** sualına cavab verən sözü **hara?** sualı ilə əvəz etmək olmur. İkincisi, yer, məkan bildirən **küçə, şəhər, bazar** tipli sözlər **hara?** sualına deyil, **nə?** sualına cavab verir. Üçüncüsü, yer, məkan bildirən qitə, ölkə, şəhər, idarə, müəssisə adları insan məfhumu kimi işləndikdə **kim?** sualını tələb edir. Məsələn: *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (kim?) yarışda qalib gəldi.*

Qeyd: **Hara?** sualına cavab verən isimlərin yer, məkan bildirməsi onları isim paradigmasından uzaqlaşdırır. Ona görə ki, isim ad bildirərək **kim?**, **nə?** sualına cavab verir. **Hara?** sualına cavab verən isimlər isə ad bildirmək xüsusiyyətindən uzaqlaşaraq yer, məkan bildirir. Yer, məkan bildirmə isə isimlə müqayisədə daha çox zərflə yaxınlıq yaradır. Zərfin lüğəvi məna qrupuna daxil olur. Yer zərfləri ilə yer, məkan mənalı isimlər bir-birinə oxşasalar da, onlar arasında fərqli cəhətlər də mövcuddur. Həmin fərqlərlə yer zərfləri ilə yer, məkan mənalı isimləri ayırmaq mümkündür.¹

Yer, məkan mənalı isimlərlə yer zərflərini aşağıdakı fərqiinə görə bir-birindən ayırmaq olar.

¹ Bax: E. Həsənova. *Yer zərflərinin yer mənalı isimlərlə müqayisəli öyrənilməsi.* – *Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi.* Bakı, 1980, №2, s. 31-34; M. Sultanov. *Yer zərfləri və yer mənalı isimlərin müqayisəsi.* – *Müasir dil fənlərinin tədrisi problemləri.* Bakı, ADPU, 1995, s. 42-44.

I. Yer zərflərinin sayı yer, məkan mənalı isimlərdən azdır. Yer zərflərinin əksəriyyəti adverbiallaşmanın nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

II. Yer, məkan mənalı isimlər hər hansı bir varlığı bildirir. Yer zərfləri isə varlıq anlayışını bildirmir. Məsələn, *məktəb, otaq, eyvan, həyət, balkon* (yer, məkan mənalı isim); *aşağı, içəri, bayır, ora, bura, yuxarı* və s. (yer zərfləri). Yer zərfləri varlıq anlayışını bildirmədiyinə görə onların ölçüsü, forması demək olar ki, olmur.

III. Yer, məkan mənalı isimlər **nə?** sualı ilə yanaşı, **hara?** sualına da cavab verir. Yer zərfləri isə yalnız **hara?** sualını tələb edir. Lakin yer zərfləri ismin təsirlik halında **nəyi?** sualını tələb edə bilər. Məs.: **Aşağını** seyr etdik. Burada yer zərfinin **nəyi?** sualını tələb etməsi onun obyekt kimi çıxış etməsi ilə bağlıdır. Obyekt kimi çıxış etdiyi üçün təsirli feillə sintaktik əlaqəyə girmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, yer, məkan bildirən isimlər yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında **nə?** sualını yox, **hara?** sualını tələb edirlər. Məsələn, **məktəbə** (haraya?), **məktəbdə** (harada?), **məktəbdən** (haradan?).

IV. Yer, məkan mənalı isimlər sifətlərlə işlənə bilər. Məs.: **böyük məktəb, yaraşıqlı məktəb, təzə məktəb** və s. Yer zərfləri isə sifətlərlə işlənə bilmir. Məs.: **aşağı, yuxarı, qarşı** zərflərini sifətlərlə işlətmək olmur.

V. Yer, məkan mənalı isimlərə hansı mövqedən yanaşsaq, onların məna və məzmunu dəyişmir. Ancaq yer zərflərinə müxtəlif mövqedən yanaşdıqda onda onların məna və məzmunu dəyişir. Məs.: **irəli, geri** zərflərinə yanaşma mövqeyimizdən asılı

olaraq **irəli** “**geri**”, **geri** isə “**irəli**” kimi mənə və məzmun dəyişikliyinə məruz qala bilər.

VI. Yer, məkan bildirən isimlər cümlədə mübtədə, xəbər, tamamlıq və yer zərfliyi vəzifəsində ola bilər. Məs.: **Otaq** yaraşılıqdır (mübtədə); **Otağı** bəzədilər (tamamlıq); Bu, **bizim otaqdır** (xəbər). Yer zərfləri isə ismin hansı halında işlənməsindən asılı olmayaraq, cümlədə yer zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Məs.: Onlar **İçəri** daxil oldular (yer zərfliyi); Əhməd **aşağı** düşdü (yer zərfliyi).

VII. Yer, məkan bildirən isimlər ismin adlıq halında cümlədə mübtədə, yer zərfliyi isə yer zərfliyi vəzifəsini daşıyır. Məs.: **Həyə**t soyuqdur (mübtədə); **İçəri** tüstü ilə dolmuşdur (yer zərfliyi).

Ümumiyyətlə, sözlərin aid olduqları nitq hissələrinin paradiqmasında qalmaqla, başqa bir nitq hissəsinin paradiqmasına da yaxınlaşması halı qanunauyğun bir hal kimi dildə özünü göstərir. Məsələn: bir qisim isimlər atributivləşir (sifətləşir): *qızıl saat, gümüş bilərzik, daş hasar, ağac qapı, dəmir qaşığı, taxta divar* və s. Buradakı *qızıl, gümüş, daş, ağac, dəmir, taxta* sözləri atributivləşmişdir. Bu cür sözlərin atributivləşməsinin səbəbi onunla bağlıdır ki, onların lüğəvi mənasında həm də əlamət, keyfiyyət mənə xüsusiyyəti də vardır. Bundan başqa, substantivləşmədə (isimləşmə), adverbiallaşmada (zərfləşmə) iştirak edən sözlərdə də bu vəziyyət özünü göstərir.

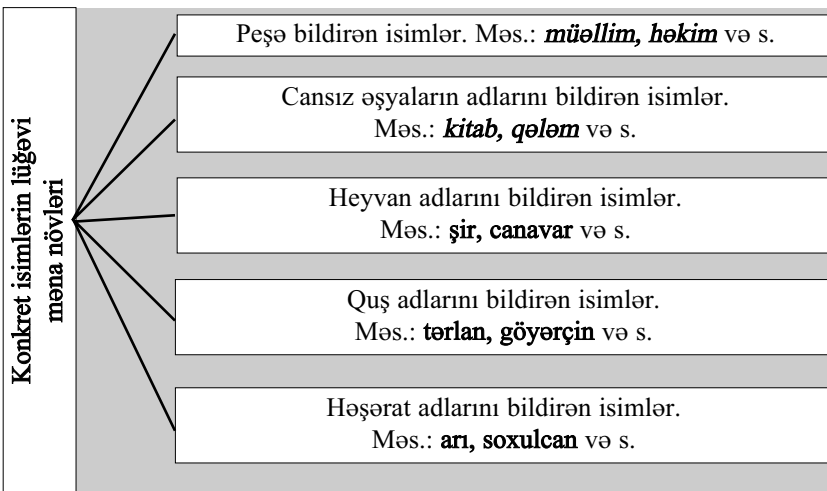
İsmlərin leksik mənasına görə növləri.

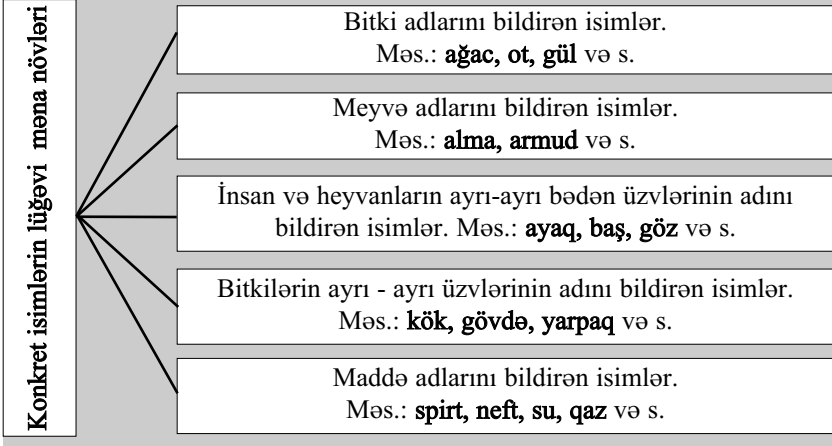
Azərbaycan dilindəki isimlər leksik mənasına görə üç qrupa ayrılır: I. Konkret və mü-

cərrəd varlıqların adlarını bildirən isimlər; II.Xüsusi və ümumi isimlər; III. Tək və toplu isimlər.

I. Konkret və mücərrəd varlıqların adlarını bildirən isimlər. Konkret və mücərrəd isimləri bir-birindən ayıran ən xarakterik xüsusiyyətləri, əlamətləri başa düşməklə onları fərqləndirmək olar. Konkret isimləri səciyyələndirən xüsusiyyətlər bunlardır: 1) konkret isimlərin varlığı göz önündə canlandırılır; 2) konkret isimlərin zahiri əlaməti və forması vardır; 3) konkret isimlər əşyavilik bildirir. Məsələn, *kitab*, *daş*, *qum* isimlərinin adı çəkildikdə onların hər birinin varlığı göz önündə canlandırılır, zahiri əlaməti və forması, əşyavilik bildirməsi dərk edilir. Məhz konkret isimləri səciyyələndirən xüsusiyyətlər belə bir tərifi doğruluğunu müəyyənləşdirir: **Varlığı göz önündə canlanan, müəyyən zahiri əlamət və formaya malik olan, əşyavilik bildirən sözlərə konkret isimlər deyilir.**

Konkret isimlərin özünəməxsus lüğəvi mənaları vardır.

Konkret isimlər öz növbəsində ya xüsusi, ya da ümumi olur.

Mücərrəd isimlər konkret isimləri səciyyələndirən xüsusiyyətləri daşımır. Yəni mücərrəd isimlərin varlığı göz önündə canlanmır, zahiri əlamət və forması olmur, əşyavilik bildirmir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq mücərrəd isimlərə belə bir tərif vermək düzgündür: **Göz önündə canlanmayan, zahiri əlaməti və forması olmayan, əşyavilik bildirməyən isimlərə mücərrəd isimlər deyilir.** Məs.: *arzu, istək, düşüncə* və s. Mücərrəd isimləri konkret isimlərdən fərqləndirdikdə onların əşya kimi varlığını yoxlamaq lazımdır. Belə ki, konkret isimlərin varlığını əl ilə yoxlamaq mümkün olduğu halda, bu, mücərrəd isimlərdə mümkün deyildir.

Qeyd 1: Azərbaycan dilində bir qrup konkret isimlər vardır ki, onların əşya kimi mövcudluğunu əl ilə yoxlamaq mümkün olmur. Məs.: *göy, ay, ulduz, bulud, kölgə, günəş* və s.

Qeyd 2: Həm konkret, həm də mücərrəd isim kimi başa düşülən sözlər var: *anılıq, atılıq, bacılıq, qardaşlıq* və s. Müqayisə et: *Qardaşlığım* getdi (konkret) – *qardaşlıq* hissi (mücərrəd).

Mücərrəd isimlərin özünəməxsus lüğəvi mənalara vardır.

Mücərrəd isimlər yalnız ümumi isimlərdən ibarət olur.

II. **Xüsusi və ümumi isimlər.** Xüsusi isimlər varlığı tək olan əşyaların adlarını bildirir. Bu qrupa daxil olan isimlər bir-birinin eyni olmur. Xüsusi isimlərə belə bir tərif vermək olar: **Varlığı tək olan, bir-birinin eyni olmayan isimlərə xüsusi isimlər deyilir.** Xüsusi isimlərin lüğəvi məna növləri vardır.

Qeyd: Dilimizdə varlığı tək olan əşyanı bildiren **günəş, ay, göy, yer, səma** və s. tipli isimlər ümumi isim olur. Bunlardan **günəş, səma** sözləri ad kimi işləndikdə xüsusi isim sayılır. Bu tipli sözlər xüsusi astronomik ad kimi işləndikdə böyük hərflə yazılır.

Mücərrəd isimlərin lüğəvi məna növləri	Təbiət hadisələrinin adlarını bildiren isimlər. Məs.: fırtına, qasırğa, külək, tufan və s.
	İctimai hadisələrin adlarını bildiren isimlər. Məs.: mübarizə, üsyan, inqilab və s.
	Fizioloji və psixoloji hadisələrin adlarını bildiren isimlər. Məs.: yuxu, sevinc, şüur, təfəkkür, ağıl və s.
	Məkanla bağlı yaranmış məfhumların adını bildiren isimlər. Məs.: yaylaq, qışlaq və s.
	Zamanla bağlı yaranmış məfhumların adlarını bildiren isimlər. Məs.: gündəlik, illik, aylıq və s.
	İlahi varlıq və xəyali təsəvvürdə canlanan anlayışların adlarını bildiren isimlər. Məs.: allah, mələk, iblis, cin, şeytan və s.
	Kəmiyyətlə bağlı yaranmış məfhumların adını bildiren isimlər. Məs.: onluq, yüzlük, birlik və s.

Xüsusi isimlərin lüğəvi mənə növləri

İnsan adlarını bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Səbinə, Aydan** və s.

Familiya bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Nəcəfov, Səmədov** və s.

Təxəllüs bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Qüdsi, Xətai, Vurğun** və s.

Ölkə adları bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Azərbaycan, Türkiyə** və s.

Şəhər adlarını bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Bakı, Şəki, Gəncə** və s.

Rayon adlarını bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Nəsimi rayonu, Nizami rayonu** və s.

Kənd adlarını bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Güllüce, Quşçu** və s.

Dağ adlarını bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Babadağ, Şahdağ** və s.

Dəniz adlarını bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Xəzər dənizi, Qara dəniz** və s.

Göl adlarını bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Arpa gölü, Qanlı göl** və s.

Çay adlarını bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Araz, Kür** və s.

Küçə adlarını bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Səməd Vurğun küçəsi, Nizami küçəsi** və s.

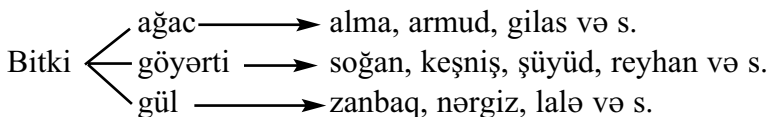
İdarə, müəssisə, təşkilat, cəmiyyət adlarını bildiren xüsusi isimlər. Məs.: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti** və s.

Qəzet və jurnal adlarını bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Azərbaycan qadını, Ulduz jurnalı** və s.

Planet adlarını bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Venera planeti**

Heyvanlara verilən adları bildiren xüsusi isimlər.
Məs.: **Qırat, Bozdar** və s.

Ümumi isimlər eynicinsli varlıqların adını bildirir. Eynicinsli varlıqlar isə çox olur. Ümumi isimlərə belə bir tərif vermək olar: **Eynicinsli varlıqların adını bildirən isimlərə ümumi isimlər deyilir.** Məs.: *ağac, gül, ot* və s. Ümumi isimlər konkret və mücərrəd ola bilər. Mücərrəd ümumi isimlər konkretləşə bilmədiyi halda, konkret ümumi isimlər daha da konkretləşə bilər. Məs.: *sevgi, arzu* mücərrəd isimləri konkretləşə bilmir, lakin **at, qoyun** ümumi isimləri isə konkret olduğu üçün daha da konkretləşir. Maraqlıdır ki, konkret ümumi isimlər geniş mənə xüsusiyyətinə malikdir. Ona görə ki, konkret ümumi isimlər eynicinsli varlıqlarla bağlıdır. Eynicinsli varlıqlar isə müxtəlif cinslərə, növlərə ayrıla bilər. Beləliklə, eynicinsli varlıqlar nə qədər müxtəlif cinslərə ayrılırsa, bir o qədər də konkretləşir. Məsələn, **bitki** ümumi (konkret) ismi eynicinsli varlığın adını bildirir. Eyni zamanda **ağac, göyerti, gül** növlərinə və cinslərinə ayrılaraq konkretləşir. **Ağac, göyerti, gül** isimləri də öz növbəsində daha yeni növlərə və cinslərə ayrılır. Bu zaman daha konkret isimlər yaranır. Aşağıdakı sxem bunu daha əyani şəkildə göstərir.¹

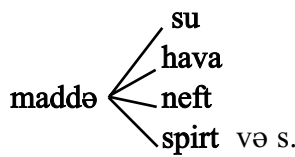
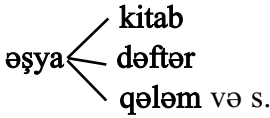
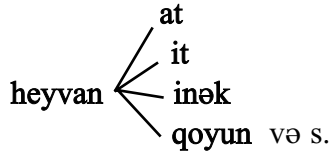
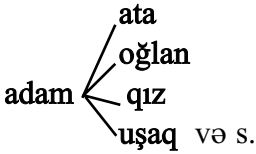

Beləliklə, *bitki* isminə nisbətən *ağac, göyerti, gül* isimləri, *ağac* isminə nisbətən *alma, armud, giləs* isimləri daha konkret-dir. Ona görə ki, *alma, armud, giləs* ağacın konkret olaraq növ-

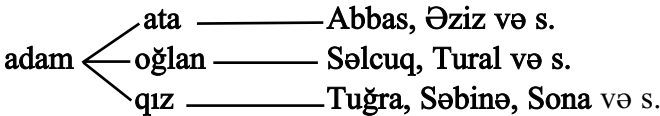
¹ S.Cəfərov. *İsim tədrisinin nəzəri əsasları*. Bakı, 1962, s. 28.

ləridir. Bu cür konkret növlərə və cinslərə ayrılma **göyerti, gül** ümumi isimlərinə də aiddir. Maraqlıdır ki, ümumi isimlərin konkretləşməsi tam konkretləşmə olmayıb, nisbi konkretləşmədir. Ümumi isimlərin konkretləşməsi barədə S.Cəfərov yazır: “Deməli, ümumi isimlərin ifadə etdikləri əşyalar cinslərə ayrıldıqca, bu cinslərə məxsus əşyanı ifadə edən isimlər getdikcə konkretləşir. Ən nəhayət, bu konkretləşmə elə bir dərəcəyə gəlib çatır ki, insanlar eynicinsli əşyanın birini olduqca konkretləşdirərək, o birilərindən fərqləndirməyə çalışırlar”¹.

Konkretləşmə konkret mənalı isimlərlə daha sıx bağlıdır. Xüsusilə, konkretləşmə insan, heyvan, bitki, əşya və maddə adlarını bildiren konkret isimlərdə daha çox mövcud olur. Məs.:

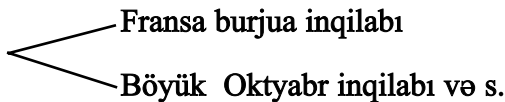

İsimləri tam konkretləşdirmək üçün onları cinslərə, növlərə ayırdıqdan sonra müəyyən ad vermək lazım gəlir. Məs.:

¹ S.Cəfərov. *İsim tədrisinin nəzəri əsasları*. Bakı, 1962, s. 29.

Beləliklə, bu cür xüsusi isimlər konkretləşmənin ən son həddini ifadə edir. Ona görə ki, xüsusi isimlər bir-birinin eyni olmayan, varlığı tək olan isimlərdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, mücərrəd isimləri bu cür konkretləşdirmək olmur. Bunun da səbəbi mücərrəd isimlərin konkret isimlərə məxsus olan xüsusiyyətləri özündə daşıya bilməməsidir. Lakin bəzən ictimai hadisələrin adlarını bildiren mücərrəd isimləri konkretləşdirmək olur. Məs.:

İnqilab

Göründüyü kimi, bu misallarda mücərrəd isimlər yer (Fransa) və zaman (Oktyabr) adları ilə konkretləşmişdir.

III. **Tək və toplu isimlər.** Azərbaycan dilində **-lar (-lər)** şəkilçisini qəbul etməmiş isimlər tək hesab olunur. Dilimizdə bir qisim sözlər vardır ki, onlar yalnız təkdə olurlar. Bu qəbildən olan sözlərə **-lar (-lər)** cəm şəkilçisini əlavə etmək olmur. Buraya daxil olan sözlər, əsasən, bunlardır:

Şəxs adları:	<i>Toğrul, Tuqay, Tuğra, Sona, Əziz</i> və s.
Ölkə adları:	<i>Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan</i> və s.
Şəhər adları:	<i>Bakı, Şəki, Lənkəran, Gəncə</i> və s.
Kənd adları:	<i>Ellərkənd, Güllücə, Quşçu, Göllü</i> və s.
Dəniz adları:	<i>Xəzər dənizi, Qara dəniz</i> və s.
Çay adları:	<i>Kür çayı, Arpa çayı, Araz çayı</i> və s.

Qeyd: Ümumiyyətlə, xüsusi isimləri cəmdə işlətmək düzgün deyildir. Ona görə ki, xüsusi isimlər təkdir, xüsusi-
dir, onlardan biri digərindən fərqlənir. Lakin xüsusi isimlər

aşağıdakı hallarda -lar (-lər) şəkilçisini qəbul edərək cəmdə işlənir.

a) bəzən qürur, vətənpərvərlik, fərəh hissələrini qabarıq vermək üçün xüsusi şəxs adları **-lar(-lər)** cəm şəkilçisi ilə işlənir. Məs.: *Koroğlular, Nizamilər, Füzulilər, Babəklər* və s.

Xüsusi isimlər cəm şəkilçisi qəbul etdikdə böyük hərfə yazılır.

b) üslubla bağlı olaraq **-lar (-lər)** cəm şəkilçisi şəxs adlarına qoşulmaqla kinayə, rişxənd mənalarını bildirir. Məs.:

Tacirlərimiz **Sonyalara** bənd olacaqmış,
Bədbəxt **Tükəzbanları** neylərdin, ilahi?-

c) **-lar (-lər)** cəm şəkilçisi xüsusi isimlərə qoşulmaqla məşhur sülaləni, tayfanı, nəslini, ailəni ifadə edir. Məs.: *Səfəvilər, Gümrülülər* və s.

ç) **-lar (-lər)** şəkilçisi yer, məkan məzmunlu xüsusi isimlərə qoşulmaqla yerə, məkana məxsusluğu yaradır. Məs.: **gəncəliklər, şəkililər, bəkililər** və s.

d) **-lar (-lər)** şəkilçisi fəmiyyə bildirən sözlərə qoşulmaqla ailəyə, tayfaya, fəmiyyəyə məxsusluq yaradır. Məs.: *Xəlilovlar, Abbasovlar, Gözəlovlar* və s.

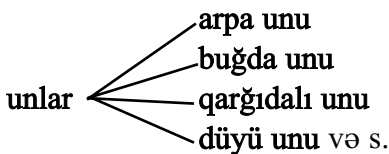
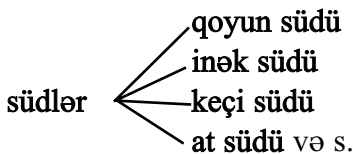
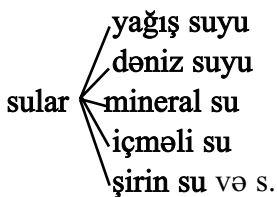
-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçili bir qrup sözlər cəmdə olurlar: *müəllimlik, həkimlik, alimlik, şairlik, qaçqınlıq, yorğunluq, gənclik, qocalıq, gözəllik, dərəlik, ağaclıq, dağlıq, azlıq, çoxluq, qırmızılıq, uzunluq* və s. Bu cür sözlərin cəm şəkilçisi qəbul etməməsinin səbəbi onların kəmiyyətcə çoxluq bildirməsidir. Həm də bu sözlərdə çoxluq mənası nisbətən konkretidir.

Müərrəd mənalı bir qrup sözlər də cəm şəkilçisi qəbul etməz: *nifrət, qəzəb, sevgi, məhəbbət, istək, qismət, insanlıq,*

düşüncəsizlik, yoldaşlıq və s. mücərrəd mənalı isimləri də cəmdə işlətmək düzgün deyildir.

Qeyd: Mücərrəd mənalı sözlər fərdiləşdikdə cəm şəkilçisi qəbul edə bilirlər. Ona görə ki, fərdiləşmə zamanı mücərrəd mənalı sözlər növlərə, hissələrə ayrılır. Məs.: **sevinc**lər dedikdə **sevincin** müxtəlif keyfiyyətləri nəzərə çarpır. Deməli, mücərrəd mənalı sözlərin müxtəlif keyfiyyətlərini bildirdikdə onlar cəmlənə bilirlər.

Azərbaycan dilində təkdə olan, lakin topluluq məzmunu bildirən **su, süd, un, yağ** və s. tipli sözlər cəmlənmir. Ancaq bu cür sözlərin cəm şəkilçisi qəbul etməsi o zaman baş verir ki, həmin sözlər müxtəlif növləri, çeşidləri ümumiləşdirir. Məs.: *yağlar* dedikdə yağın növündən (günəbaxan yağı, kərə yağı, zeytun yağı, balıq yağı) söhbət gedir. **Su, süd, un** və s. sözlər də eyni qaydada fərqlənə bilər və cəm şəkilçisi qəbul edər. Məsələn:

Azərbaycan dilində həmişə cəmdə işlənən isimlər vardır. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardır:

1) Yer adı bildirənlər: **Dəllər (stansiyası), Xanlar (qəsəbəsi)** və s.

2) Ümumi isimlərdən yaranmış şəxs adları: **Şahlar, Böylər, Xanlar, Ağalar** və s.

3) Sifətlərdən əmələ gələn və müəyyən ictimai- tarixi hadisələri bildirən isimlər: **qırmızılar, ağlar, qaralar** və s.

4) Saylardan yaranmış isimlər: **üçlər, dördlər, iyirmialtılar** və s.

Beləliklə, bu qəbildən olan sözlər həmişə cəmdə olsalar da, təkli bildirirlər.

Toplu isimlərin məzmununda topluluq anlayışı ifadə olunur. Topluluq anlayışı bütöv, bölünməz, parçalanmayan, hissələrə ayrılmaz kimi başa düşülür. Məs.: *əhali, camaat, ordu, sürü* və s. Topluluq anlayışında cəmlilik vardır. Lakin bu cəmlilik toplu sözlərin öz məzmunu ilə bağlıdır. Yəni heç bir morfoloji göstərici olmadan *əhali, camaat, ordu, sürü, ilxı* və s. tipli sözlər topluluq anlayışını bildirərək tək isim olurlar. Toplu isimlər **-lar (-lər)** şəkilçisini qəbul etdikdə isə topluluq məzmunu bildirən cəm isim sayılır. Məs.: *sürülər, ordular* və s.

Qeyd: Azərbaycan dilində bir qrup sözlərdə topluluq anlayışını **-lıq, -lik, -luq, -lük** şəkilçisi yaradır. Məs.: *ağaclıq, kol-luq, meyvə-lik, qaya-lıq, qum-luq, daş-lıq, gül-lük* və s.

Azərbaycan dilindəki toplu isimləri aşağıdakı mənə qruplarına bölmək olar:

1. İnsanlara aid olan toplu isimlər: *camaat, xalq, el, qəbilə, tayfa, əhali, ordu, qoşun, hamı* və s.

Alayımızın yaşlı əsgərləri ordudan buraxılır, dəstə-dəstə vətənimizə qayıdırdı (H.Abbasdadə). O zaman Almaniyada əhəlinin ərzaqla kifayət qədər təmin olunması işi hələ qaydaya salınmamışdı (H. Abbasdadə). Artıq **camaat** yavaş- yavaş dağlara çəkildi.

İnsanlara aid olan toplu isimlər quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadələr: *batalyon, tabor, el* və s. Mürəkkəblər: *qonaq-qara, el - ulus, el - yurd* və s.

2. Heyvanlara aid olan toplu isimlər: *sürü, ilxı, naxır* və s. Bu cür isimlər də quruluşca sadə (məs.: *dəstə, karvan, ilxı* və s.) və mürəkkəb (məs.: *dəstə-dəstə, mal-qara, qatar-qatar, qurd-quş* və s.) olur.

3. Bitkilərə aid olan toplu isimlər: *ağaclıq, kolluq, meyvəlik, güllük, meşəlik, çiçəklik, otluq, göylük, çəmənlik, yaşıllıq, əkin-biçin, əkin-səpin* və s.

4. Cansız varlıqlara aid olan toplu isimlər: *qumluq, daşlıq, qayalıq, bataqlıq, qab -qaşlıq, qab-qacaq, dam-daş, daş-kəsək, mal-mülk* və s.

Toplu isimlər cəm şəkilçisiz təkdə olur və topluluq məzmunu bildirir. Toplu isimləri cəm şəkilçisi qəbul edib - etməməsinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Cəm şəkilçisi qəbul edən toplu isimlər: *sürülər, ordular, ellər, qəbilələr, tayfalar, qoşular, əhvalatlar* və s.

2. Cəm şəkilçisi qəbul etməyən toplu isimlər: *heyvanat, əhali, camaat, hesabat, meyvəcat* və s.

Qeyd: Azərbaycan dilçiliyində belə bir fikir vardır ki, **heyvanat, camaat, hesabat, meyvəcat** və s.sözlər dilimizə

ərəb dilindən həmin dilin cəm şəkilçisi ilə birlikdə keçmişdir. Ona görə də bunlar cəm şəkilçisi qəbul edə bilmirlər. Lakin məsələyə bir az daha dərinləndirən yanaşanlar **-at** şəkilçisinin tarixən türk dillərində kəmiyyət kateqoriyasının göstəricisi olduğu fikrini söyləmişlər. Doğrudan da bu şəkilçi **gedişat, elat, içalat, bağ-bağat, ağartı, göyörti, övlad** kimi qədim türk sözlərinin tərkibində kəmiyyət kateqoriyasının göstəricisi kimi asemantikləşmişdir. Hətta **bayat, sakat, alpoğut //alpout, massaqet// mazkut, tıssaqet (tış-sakat)** etnonimlərində də **-at** şəkilçisi tarixən topluluq bildirmişdir. Bir sözlə, bu şəkilçinin ərəb mənşəli deyil, türk mənşəli olması inandırıcı görünür.

Tək və toplu isimlərlə yanaşı, **cəm isimlər** də dilimizdə xüsusi yer tutur. Cəmlik **-lar (-lər)** morfoloji göstəricisi ilə ifadə olunur. Məs.: *kağızlar, adamlar, quşlar, almalar* və s.

Azərbaycan dilində cəmlik anlayışı aşağıdakı məzmununda olur.

I. Adi cəmlik;

II. Təxmini cəmlik.

Təkdə olan hər hansı söz (isim) **-lar (-lər)** cəm şəkilçisini qəbul etdikdə adi cəmlik yaradır. Məs.: *uşaqlar, dostlar, böyüklər* və s. Cəm şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin (isimlərin) məzmununda konkret kəmiyyət deyil, qeyri-müəyyən kəmiyyət məzmunu vardır. Adi cəmlik, əsasən, isimlərlə bağlıdır.

Təxmini cəmlikdə ifadə olunan kəmiyyət təxmini olur. Burada konkret kəmiyyət nəzərdə tutulmur. Təxmini cəmlikdə nəzərdə tutulan kəmiyyət konkret deyil, müəyyən ölçü, məsafə, çəki, həcm arasında olur. Məs.: *səksəninci illər, doxsaninci illər* və s. Bundan başqa, təxmini cəmlik **biz** və **siz** əvəzliyi, **xeyli, çox, bir qisim, bir neçə, bir qədər, müəyyən qədər, əlliyyə qə-**

dər, yüzə qədər, təxminən, bəzi və s. sözlərlə də ifadə olunur. Məs.: *bir neçə kitab, xeyli adam, çox məsələ, əlliyə qədər adam, təxminən əlli nəfər adam* və s.

Tək, toplu və cəm isimlərin kəmiyyət kateqoriyası ilə əlaqəli olduğunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Ona görə ki, kəmiyyət anlayışının reallaşmasında tək, toplu və cəm isimlərin də rolu vardır.¹

İSMİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

İsmlər quruluşuna görə **sadə, düzəltmə** və **mürəkkəb** olmaqla üç yerə ayrılır.

Bir kökdən ibarət olur. Məsələn, **ev, Sadə isimlər.** **od, diş, baş** və s. Azərbaycan dilində sadə ismlər xarakterik olmaqla yanaşı, həm də kəmiyyət baxımından üstünlük təşkil edir. Sadə isimlərin ən tipik heca tiplərini belə göstərmək olar: **sait- samit quruluşlu** ismlər (məs.: *ot, ox, ər, iz, ün* və s.), **samit - sait - samit quruluşlu** ismlər (məs.: *dağ, göl, göy, yun, daş,yer* və s.), **sait - samit - samit quruluşlu** ismlər(məs.: *and, alp* və s.), **samit- sait- samit- samit quruluşlu** ismlər (məs.: *qənd, kənd, qurd* və s.), **sait- samit - sait quruluşlu** ismlər (məs.: *ağı, ata, ana* və s.).

Sadə ismlər sözyaradıcılığında fəal iştirak edir. Lakin dilimizdə elə ismlər vardır ki, onlardan yeni mənalı ismlər əmələ gətirmək olmur. Məs.: **ördək, qaz...**

¹ A. Aslanov. *Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. Bakı, 1985, s. 58.*

Adlara və feillərə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması yolu ilə əmələ gəlir. Bu zaman düzəltmə isimlə onun əmələgəldiyi söz arasında mənə əlaqəsi olmalıdır. Məs.: **qum – qumluq, dost – dostluq, müəllim – müəllimlik** və s. Azərbaycan dilində elə sadə isimlər var ki, onların tərkibində müstəqil mənalı sözə oxşayan hissə özünü göstərir. Məs.: **ağac, ana, ata** və s. sözlərdə “ağ”, “an”, “at” hissələri buna misal ola bilər. Lakin bu hissələri heç zaman kök kimi götürmək olmaz. Ona görə ki, **ağac** sözü ilə “ağ”, **ana** sözü ilə “an” və **ata** sözü ilə “at” hissələri arasında heç bir mənə əlaqəsi yoxdur. Əgər tarixən belə bir əlaqə olmuşsa, müasir dildə tamamilə itmişdir.

Düzəltmə isimləri əmələ gətirən şəkilçilər hansı nitq hissəsinə qoşulmasından asılı olaraq iki yerə bölünür.

I. Adlardan isim düzəldən şəkilçilər;

II. Feillərdən isim düzəldən şəkilçilər.

I. Adlardan isim düzəldən şəkilçilər. Burada ad ifadəsi geniş mənada başa düşülür. Ad dedikdə isim, sifət, say, əvəzlik və zərf nəzərdə tutulur. Adlardan isim düzəldən şəkilçiləri bir-bir nəzərdən keçirək.

- **lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi.** Bu şəkilçi isim, sifət, say, əvəzlik və feildən yaranan düzəltmə sifətlərdən isimlər əmələ gətirir.

İsimdən yarananlar: a) qohumluq, yaxınlıq münasibətini bildiren isimlərdən isim yaradır: *dostluq, qardaşlıq, yoldaşlıq, qohumluq* və s.

Sizin fikriniz söymək, döymək, sürgün... Bizimki isə dostluq, qardaşlıq, yoldaşlıqdır; Anasının sözü, atalığının sifari-

şi ona nagahani atılan güllə kimi dəymişdi?

b) insan və heyvan bədəninin müəyyən üzvünü bildirən sözlərdən konkret mənalı isim yaradır: *gözlük, başlıq, dizlik, arxalığ, ayaqlıq* və s.

c) topluluq bildirən isimlər əmələ gətirir: *qumluq, almalığ, dağlıq, daşlıq* və s.

ç) peşə, vəzifə adı bildirən isimlər əmələ gətirir: *müəllimlik, alimlik, həkimlik, dərziçilik* və s.

Tələbəlçilik həyatında bu cür ziyafətlər az da keçirilsə, onlar uzun zaman unudulmur (S. Qədirzadə).

Sifətdən yarananlar: rəng, əlamət, keyfiyyət, xarici görünüş, həcm bildirən sifətlərdən isim yaradır: *acizlik, süstlük, ayrılıq, qırmızılıq, qaranlıq, yaxşılıq, təklçilik, kobudluq, pislik, gözəllik, mərdlik, müştəbehlik, gərginlik, böyüklük, dinçlik, ucalıq, aclıq, yüksəklik, sakitlik* və s.

Bu fikir sanki onda bir yüngüllük yaratdı (M. İbrahimov); Tarçalan oğlan qaranlıq küçədə, bir daşın üstündə oturmuşdu (S.Qədirzadə); Hava yavaş-yavaş qaralır, sərinlik çökürdü (S.Qədirzadə); Vətənin gözəlliyini müqayisədə görmək əslində Vətənə qarşı xorluq və nankorluqdur; Dəyənin qənsərində atlar oynayan, dayçalar, qulunlar kişnəşən yamyaşıl düzənlik açılır, göz işlədikcə ta üfүүə qədər uzanıb gedirdi (Ə.Cəfərzadə).

Qeyd: *-lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçisi rəng bildirən **sarı** sifətinə qoşulduqda xəstəlik adı bildirən **sarılıq** ismini yaradır.

Saydan yarananlar: *onluq, yüzlük, beşlik, əllilik* və s.

Zakir sovsat qutularının ikiüzlü faneri arasında evdən göndərilən qızıl beşlikləri, onluqları almış, orada xırıd eləyib

xərcləmişdi (S. Qədirzadə); Səkinə talvar taxtasından asılmış **otuzluq** neft lampasının işığında oturub Pərişana qış corabı toxuyur və yavaş - yavaş danışan ərinə qulaq asırdı (M. İbrahimov).

Əvəzlərdən yarananlar: Məs.: **bizlik, sizlik** və s.

Qeyd: **Mən** əvəzliyindən **mənlik** sözü yaranır. Bu söz həm də “ləyaqət” mənasını bildirir.

Feildən əmələ gəlmiş düzəltmə sifətlərdən yarananlar: *azğınlıq, çaşqınlıq, pozğunluq, düzgünlük, yorğunluq, satqınlıq, əzginlik* və s.

*Belə bir məqamda Pası öz Hatəminin **azğınlığına, çaşqınlığına** görə ona yamanca qulaqburması verdi (S. Rəhimov).*

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi bir sıra şəkilçilərdən sonra sözlərə qoşulur və yeni mənalı isim yaradır. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardır:

1) **-çılı, -çili, -çulu, -çülü** şəkilçili sözlərə qoşulur və peşə, sənət adlarını bildirir. Məs.: *üzümçülük, əkinçilik, dənizçilik* və s.

Kitabxanaçılıq texnikumunda oxuyan Mənsurə ilk günlərdən dərslərinə ciddi hazırlaşmağa başlamışdı (S. Qədirzadə).

Qeyd: **peşmançılıq, qoyunçuluq, düşmənçilik, kasıbçılıq, çobançılıq** sözlərində **-çılıq, -çilik, -çuluq, -çülük** şəkilçiləri mürəkkəb quruluşlu şəkilçilərdir. Ona görə ki, bu cür sözlərdə **-çılı** və **-lıq** şəkilçilərini bir - birindən ayırmaq olmur. Yəni dilimizdə **peşmançı, nökrəçi, qoyunçu, düşmənçi, kasıbçı, çobançı** sözləri işlənir. Lakin **pambıqçılıq, dilənçilik, odunçuluq, suçuluq, üzümçülük** və s. sözlərdə **-çılı⁴** və **-lıq⁴** şəkilçilərini fərqləndirmək olur. Burada **pambıqçı, üzümçü** sözlərindən **pambıqçı-lıq, üzümçü-lük** söz-

ləri yaranmışdır. Bu qəbildən olan digər sözlərdə də **-cı⁴** və **-lıq⁴** şəkilçiləri bir-birindən ayrılır.

*Bunu mənə xalam deyib, o, bir deputatın evində **qulluqçuluq** edir; Heç olmasa tale onun qəlbində **peşmançılıq** hissi oyadaydı: qəlb parçalayan, gözdən yuxu qaçıran odlu bir **peşmançılıq**, elə bir **peşmançılıq** ki, onun dəhşətli əzabından adamın gözünə dar ağacı və girdab görünür.*

2) **-daş** şəkilçili sözlərə qoşulur: *əməkdaşlıq, sirdaşlıq, və-təndaşlıq* və s.

3) **-lı, -li, -lu, -lü** şəkilçili sözlərə qoşulur: *ağıllılıq, könüllülük, abırlılıq, savadlılıq* və s.

4) **-ıcı, -ici, -ucu, -ücü** şəkilçili sözlərə qoşulur: *quruculuq, atıcılıq, sürücülük* və s.

5) **-sız, -siz, -suz, -süz** şəkilçili sözlərə qoşulur: *qayğısızlıq, hüdudsuzluq, biliksizlik, könülsüzlük, ağılsızlıq, ümitsizlik* və s.

*Bizsə **qeyrətsizlik, namussuzluq** təri içində boğula qaldıq (S. Rəhimov); Bir az keçəndən sonra yenə də **ümitsizlik** doğuldu (M. S. Ordubadi).*

6) **-ca, -cə; -caq, -cək** şəkilçili sözlərə qoşulur: *balacalıq, utancaqlıq* və s.

7) **-keş; -ist** şəkilçili sözlərə qoşulur: *zəhmətkeşlik, qayğı-keşlik, maşinistlik* və s.

*Maşından, tramvaydan müqəyyəd ol, – deyə ayrılanda **qayğıkeşliklə** tapşırıldı (S. Qədirzadə).*

8) **-maz, -möz** şəkilçili sifətlərə qoşulur: *dinməzlik, ölməzlik, saymazlıq, barışmazlıq* və s.

9) **-dar, -dər** şəkilçili sözlərə qoşulur: *xəbərdarlıq, maldarlıq* və s.

*Nəhayət, hay-küylə maşını dartıb palçıqdan çıxartdıqda Rüstəm kişi yenə boz atı mindi və **maldarlıq** fermasına sürdü (M. İbrahimov); Lakin birinci **xəbərdarlıq** da nəticəsiz olmuşdu (S. Qədirzadə).*

10) **-baz** şəkilçili sözlərə qoşulur: *oyunbazlıq, qohumbazlıq* və s.

*Mən səninləyəm, yoldaş sərnəşin. Bura sirk deyil ki, **oyunbazlıq** eləyəsən! (S. Qədirzadə); Prokuror! Bu ixtisasa elə təmiz adamlar gərəkdir ki, hər cür riyadan, üzgördülükdən, **qohumbazlıqdan** uzaq olsun! (S. Qədirzadə).*

11) **-şünas** şəkilçili sözlərə qoşulur: *ədəbiyyatşünaslıq, hüquqşünaslıq* və s.

*Qız onlara **hüquqşünaslıq** fakültəsinin IV kurs tələbələrinə diplom mövzularının paylandığını xəbər verdi (S. Qədirzadə).*

12) mürəkkəb sözlərə qoşulur: *xoşbəxtlik, əliəyriilik, birdəfəlik, dördsaatlıq, on bir saatlıq, acgözlük* və s.

*Bakıyla Moskva arasındakı **birsaatlıq** fərqi də bunun üstünə gəlsən – ömürlərindən **dördsaatlıq** hədiyyə almışdılar (Anar); **On bir saatlıq** uçuşdan sonra isə təyyarə Dakarda yerə endi və onlar trapa çıxanda sifətlərini sanki odlu bir nəfəs qarşısı – Afrikanın nəfəsi (Anar); Bir gün Zaur iradəsini toplayıb bütün hiss-həyəcanlarını ürəyindən **birdəfəlik** qoparıb ata bilmişdi (Anar).*

-laq (-lək) şəkilçisi. Bu şəkilçi sadə isimlərə qoşularaq düzəltmə isimlər əmələ gətirir. Məs.: *qışlaq, yaylaq, otlaq, çaylaq, duzlaq, buzlaq* və s.

*Bakının Abşeron bağlarına, **yaylaqlarına** köçmək mövsümü başlanmışdı (S. Qədirzadə); Bu yağışdan sonra Muğan **otlaqları** yamyaşıl olacaqdı (M. İbrahimov); Elə **duzlaqlar** var ki, onun altında yüz-yüz çiçəkliyi satın alan xəzinə gizlənmişdir (Əfqan).*

Qeyd: - **laq** şəkilçisi **oylaq** sözündə daşlaşmışdır. **Oylaq** sözünü kök və şəkilçiyə ayırmaq olmur. Məs.: Hər obanın bir yaylağı, hər tərlanın öz **oylağı**, Dolaylarda bahar çağı, Bir doyunca gözüm, dağlar! (S. Vurğun).

Oylaq sözünün kökü “oy” tarixən “yaşayış yeri”, “torpaq sahəsi” mənalarında işlənmişdir.

Azərbaycan dilində **yatalaq, şapalaq, sapalaq** (ərzaq sapalağı) tipli sözlər vardır ki, bunlarda - a+ (-laq) şəkilçiləri ni ayırmaq mümkün deyildir. Bu cür sözlərdə şəkilçilər sözə birləşmişdir.

-ça, -çə şəkilçisi. İsimlərdən kiçiltmə mənalı isimlər əmələ gətirir. Məs.: *kitabça, dəftərçə, yorğança, meydança, bağça, tarixçə, sandıqça, qalaça, gödəkçə, döşəkçə* və s.

*Otaq bizim məktəbdəki idman **meydançası** boyda olmuşdu (N.Həsənzadə); Komandir atının əlində apardığı **düyünçədən** şübhələndi; Zübeydə deyirdi ki, yerə **yorğança** salıb üstündə Calal ağaynan aşıq-aşıq oynadıq, bəysuma yedik, birdən Amanat bəy gəldi, Calal ağanı yerdən qaldırdı: gəl bir yerdə gedək, – dedi. (Ə. Cəfərzadə); **Bağça** açırıq, orada işlərsən, bir az vaxtın qalar, ev-əşiyə də, özünə də baxarsan (M. İbrahimov); İllərdən bəri şırıltı ilə axıb dərələrə, yarğanlara tökülən bulaq suyunun qarşısı kəsiləcək, iri **gölməçə** yaradılacaqdır (S. Qədirzadə); Həmişə qıfil altında saxladığı **sandıqçanı** arabaya qoyub oba-oba gəzərdi (B. Bayramov).*

Qeyd: Kiçiltmə mənalı isimlər əmələ gətirən **-ça, -çə** şəkilçisini formadüzəldici şəkilçi hesab etmək daha düzgündür.

-cıq (-cik, -cuq, -cük) şəkilçisi. İsimlərdən kiçiltmə mənalı isimlər yaradır. Məs.: **gəlincik, evcik, körfəzcik, adacıq, qulaqcıq** və s.

*Nəhəng binaları bir **evcik** kimi, Robota oyuncaq kubları qurduq (N. Kəsəmənli); Dəniz balaca, xudmani **körfəzciklərdə** sahilin bətninə girir, sivri, nazik, qumlu buruqları öz altına çəkir, gah qabarıq sahili, qayaları qamarlayır, gah da çəkilir-yenidən üzə çıxmış qumlu sahilləri-buruqları, **adacıqları**, mülayim ləpələriylə tumarlayırdı (Anar).*

Qeyd: - cıq (-cik, -cuq, -cük) şəkilçisi sifətlərə qoşularaq düzəltmə sifətlər yaradır. Məs.: *kiçik–kiçicik, gödək–gödəkcik, qıvrım–qıvrırcıq* və s.

*O, **kiçicik** dilsiz məxluq ana üçün neçə-neçə dünyadan qiymətli, min - min candan əziz, çox-çox nemətdən şirin idi (S.Qədirzadə); Paşa başını dik qaldırıb sarımtıl, **gödəkcik** bığını yoluşdurub, göyümtül gözlərini gəzdirdi (S. Rəhimov); **Qıvrırcıq** saçları qısa-qısa hörüklərə hörülüb, başlarında iri əm-maməyə bənzər bir sarıq (Anar).*

-cığaz (-ciyəz, -cuğaz, -cüyəz) şəkilçisi. İsimlərə qoşularaq əzizləmə və kiçiltmə mənalı düzəltmə isimlər əmələ gətirir. Məs.: *Uşaqcığaz, quşcuğaz, qızcığaz, gəlinciyəz* və s.

*İndi neçə gün idi ki, Mənsurə yuxudan duran kimi gəlib balaca **quşcuğazların** yuvasına çörək qırıntılarını töküdü (S. Qədirzadə). Həyata son dəfə yumub gözünü, **Qızcığaz** qayadan atır özünü (S.Vurğun).*

Qeyd: - cığaz (-ciyəz, -cuğaz, -cüyəz) şəkilçisini formadüzəldici şəkilçi hesab etmək daha düzgündür. Bunu -cıq (-cik, -cuq, -cük) şəkilçisinə də şamil etmək olar.

-çı (- çı, -çu, -çü) şəkilçisi. Məhsuldar şəkilçi olub, aşağıdakı qaydada düzəltmə isimlər əmələ gətirir:

1) İsimlərdən düzəltmə isim yaradır. Məs.: *ədəbiyyatçı, tarixçi, dilçi, traktorçu, balıqçı, üzümçü, yalançı, yazıçı, muştuluqçu, əkinçi, biçinçi, idmançı, qayıqçı, işğalçı, arabaçı, alverçi, qulluqçu, döyüşçü, nəşriyyatçı, çərçi, cütçü* və s.

Biçinçilər adət üzrə xırman açıb, taxıllarını elə zəmilərin kənarındaca döyərdilər (İ. Şıxlı); Tanya **idmançı** idi, yelkənli qayıqları sürmək üzrə çempion idi (Anar); Və həmin o ay pərisinə oxşayan sarışın **qayıqçı** qız günlərin bir günündə ata - anasıyla Lvova köçdü və Zaurun həyatından həmişəlik qeyb oldu (Anar); Çalınan sözsüz nəğməni elə bil ilk bahar **muştuluqçusu** novruzgülü bəstələmişdi (Ə. Kərim); Şəhərə əncir, üzüm aparan **arabaçıların** çoxunu tanıyıram (S. Qədirzadə); Diləfruz səhərdən - axşamacan məni **qulluqçu** kimi işlədir (S. Qədirzadə); Yalana dözümsüz, **yalançıya** amansız idi (B. Vahabzadə); Şəhərdən yollanır kəndə **çərçilər**, **Çərçi** nə gətirsə, alır **kəndçilər** (M. Şəhriyar); **Cütçü** geri qanrılıb Alptəkinin qamçısı ilə işarə etdiyi tərəfə - göqtanrı çayına baxdı (Ə. Cəfərzadə).

2) Saylardan düzəltmə isimlər yaradır. Məs.: *milyonçu, milyardçı* və s.

Qeyd: - çı (-çı, -çu, -çü) şəkilçisi yer adlarını bildiren isimləri də əmələ gətirmişdir. Məs.: **Quşçu, Sabunçu, Dəvəçi** və s.

-lı (- li, - lu, - lü) şəkilçisi. Məhsuldar şəkilçi olub, aşağıdakı qaydalar üzrə düzəltmə isim əmələ gətirir:

1) Yer, məkan, coğrafi ərazi bildiren isimlərdən ümumi isim düzəldir: *bakılı, şəkili, ordubadlı, qubalı, şəhərli, amerikalı, azərbaycanlı, kəndli* və s.

*Doğrudanmı bu **amerikalı** beləcə cəzasız qalacaq; Üstündən də şərbət içsən! -deyə pəhləvan gövdəli **azərbaycanlı**, dəmirçi Səbzəli gülərək əlavə etdi.*

2) Şəxs adlarından familiya, təxəllüs bildirən isimlər yaradır: Qorxmaz **Əlili**, Ənvər **Məmmədخانlı**, Firuzə **Məmmədli**, Hənəfi **Zeynalli**, Sultan **Əmirli** və s.

*Sultan **Əmirli** lap ilk söhbətdən cavabın təkrar edib: Mən Nərimanovu Azərbaycan bolşeviklərinin rəhbəri kimi tanıyıram (İ.Hüseynov).*

3) Toponimik adlardan təxəllüs bildirən xüsusi isimlər əmələ gətirir: (Əliyar) **Qarabağlı**, (İbrahim) **Göyçaylı**, (Əkbər) **Yerevanlı**, (İsmayıl) **Şıxlı**, (Nüsrət) **Kəsəmənli** və s.

-**gil** **şəkilçisi**. Nisbətən az məhsuldar şəkilçidir. Bu şəkilçinin bir cür yazılması onun işlənmə dairəsinin az olması ilə əlaqədardır. - **gil** şəkilçisi isimlərə qoşulur və topluluq məzmunu bildirən isim əmələ gətirir. Məs.: *dostumgil, qardaşımgil, Səadətgil, Ayazgil, Sərdargil, əmimgil, Zahidgil, Kərəmgil, Rəşidgil, Qəmərgil, Təhminəgil* və s.

*Aramsız təqiblərə məruz qalan qaçaqların üç yerə bölünməsi birinin arana, birinin dağlara çəkilməsi, **Kərəmgilin** isə bu torpağı müvəqqəti tərk edib o taya keçməsi hələ bir neçə gün əvvəl qərara alınmışdı (F. Eyvazlı); **Səadətgil** Hacı Qurban ağanın qapısına çatanda darvazanı bağlı gördülər; Popov kiçik rütbəli zabitlərə lazımı göstərişlər verdikdən sonra **Sərdargil** duran tərəfə getmək istəyirdi ki, konsul əl işarəsi ilə onu saxladı; **Rəşidgillə Qəmərgilin** eyvanları üzbəüz idi (Anar); Yəqin **Təhminəgilin** pəncərələri də qaranlıqlaşmış (Anar).*

Qeyd: Bu şəkilçinin mənşəyi barəsindəki fikirlər də maraqlıdır. Bəzi türköloqlar - **gil** şəkilçisini türkmən, çuvaş

dillərində “**ev**”, “**ailə**” mənasında işlənən **qil//gil** sözü ilə bağlayır, bəziləri isə bu şəkilçini nostratik vahid hesab edərək onu küld “icma, cəmiyyət, nəsil” sözü ilə əlaqələndirmişdir. F.A. Cəlilov isə bu şəkilçi barəsində belə yazmışdır: “Əgər **-gil** morfemi **ailə - ev - soy** mənasında işlənən **qil//gil** sözünün şəkilçiləşmiş variantı deyilsə, onda onun tərkibində qədim topluluq bildirən **-q** və **-l** elementlərini ayırmaq olar. Lakin hər iki yozum əlavə tədqiqat tələb edir”¹.

- l, -i, -u, -ü şəkilçisi. Nisbətən az məhsuldar şəkilçidir. İsim düzəltmək vəzifəsi nisbətən məhdudlaşsa da, bu şəkilçi aşağıdakı hallarda düzəltmə isimlər əmələ gətirir.

1) İsimlərdən rəqs adı bildirən isimlər yaradır: *qaytağı, heyratı, çobanı, vağzal, innabı* və s.

***İnnabı** havası onun xəyalını qayğısız uşaqlıq illərinə qanadlandırdı (Əfqan). Sağlıqlar uzandı... səhərə kimi, Çalib - oynadılar, kef eylədilər, Çırpıb pillələrə son ümidimi, “**Vağzal**” üstündə dəfn eylədilər (N. Kəsəmənli). Könlüm gözəlliyin vurğunu olub, Uzundərə çalın, **Heyratı** çalın (A. Quluzadə).*

2) İsimlərdən təxəllüs bildirən isimlər əmələ gətirir: *Təbrizi, Şirvani, Zərdabi, Nizami, Kərbəlayi, (Həmdullah) Qəzvini, Bamezuri, Məsudi* və s.

***Nizami** ən ağır şəraitdə yaşayan insanları ruhdan düşməməyə, mətin və səbirli olmağa, işıqlı günlərin gələcəyinə möhkəm inam bəsləməyə çağırırdı (M. S. Ordubadi); Əsədulla **Şirvani** səhərdən bəri, sabah qəzətdə dərc olunacaq məqalənin tərcüməsi üzərində çalışırdı; Səadət Saday bəyin qarşısında əylənmək üçün **Kərbəlayi** Mehdiyədən nökrəçilik haqqını istəmişdi ki,*

¹ F. A. Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s. 201.

aparıb bəyin borcunu kəssin, lakin **Kərbəlayi** verməmişdi; Ərəb coğrafiyaşünası **Bamezuri**, **Məsudi**, ərəb tarixşünasları İbn əl Fəqih, İbn əl Əsir, Yaqut **Həməvi**, bir də bizim müasirlərimiz Həmdulla **Qəzvini** yazıblar (*Mahmud İsmayıl*).

Qeyd: Bu şəkilçi feillərdən də isim əmələ gətirir. Məs.: **ölü**, **sürü**, **çəki**, **ölçü**, **qorxu** və s.

Onun **ölçüləri** masştaba gəlmir. Çünki orqanizmin varlığı nə həcm, nə uzunluq, nə də **çəki** ilə **ölçülə** bilər (Ə. Babayeva); O, bütün söhbətlərin gülməli, ya kədərli olmasından asılı olmayaraq, **ölü** iradəsi, daş səbri ilə dinləyirdi (Ə. Kərim).

- **ey şəkilçisi**. İsimlik dairəsi məhdud olan və bir cür yazılan şəkilçidir. İsimlərdən məhdud şəkildə isim yaradır: **güney**. *Güləsər dağların kölgə saldığı cığırı **güneyə** doğru addımlayan Şamxalı və qardaşını xır yoluna qədər gözdən qoymadı (İ. Şıxlı); **Güneyi** laləzar, quzeyi qar olan bu dağa uzaqdan baxanda nəhəng bir yəhərə bənzəyir (F. Eyvazlı).*

Qeyd: Bu şəkilçi **quzey** sözündə daşlaşmışdır. **Quzey** sözünü kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün deyildir. Məs.: Nə olar ki, bu dünyadan köçməmiş, Mənim həsrət quzeyimə gün düşə (B. Vahabzadə). **Güney** və **quzey** sözlərindəki - **ey** şəkilçisi **oy** sözünün (“yaşayış yeri”, “torpaq sahəsi”) şəkilçiləşmiş variantıdır. Tarixən müstəqil kök olmuş **oy** sözü (bu söz tarixən “yaşayış yeri”, “torpaq sahəsi” mənasında olmuşdur) indi **güney** və **quzey** sözlərində öz mənasını qoruyub saxlamışdır. Belə ki, **güney** “gün düşən yer”, **quzey** isə “gün düşməyən yer” mənasındadır. Bundan başqa, **oylaq** sözündə də **oy** ilkin morfemi ilə şəkilçi birləşmişdir. **Oy** ilkin kökü **eyvan**, **ev** sözlərində də fonetik variantları ilə işlənir.

- **gər şəkilçisi**. Bu şəkilçi peşə, sənət bildirən isim əmələ gətirən - **çı** (-**çi**, -**çu**, - **çü**) şəkilçisi ilə ekvivalent olur. Ona görə də bəzən bu şəkilçiləri bir - biri ilə əvəz etmək olur. Məs.: **kimyagər - kimyaçı, misgər - misçi** və s. İşləklik dairəsi məhdud, bir cür yazılan şəkilçi olub, isimlərdən peşə, sənət ifadə edən isim əmələ gətirir: *zərgər, misgər, kimyagər* və s.

Əkrəm cəbhədə olduğu müddətdə təsadüf elə gətirdi ki, o, şəhərdə “xozeyin zərgərin oğlu” ləqəbi ilə tanınan Zakirlə yenə tapışdı, köhnə münasibətləri təzələndi, macəraları təkrarlandı (S. Qədirzadə);... Zərgər, silahsaz, misgər, qalayçı, boyaqçı, papaqçı, çarlıq, şişpapaq maldar dağ camaatı, arxalıqlı, çuxalı rəncbərlər, kəndxudalar və darğalar – hamı bir - birinə qarışmışdı (İ. Hüseynov).

Qeyd: - **gər** şəkilçisi **çilingər, dülgər** sözlərində daşlaşmışdır. Bu sözləri kök və şəkilçiyə ayırmaq olmur.

- **gər** şəkilçisi **hiyləgər** sözündə düzəltmə sifət yaratmışdır.

- **dar (-dər) şəkilçisi**. İşləklik dairəsi məhdud olub, isimlərdən isim düzəldir: *evdar, tərəfdar, cazibədar, məhsuldar, quldar, dindar, hökmdar, ahəngdar, xəzinədar, əməkdar* və s.

Azərbaycan artıq paytaxt olaraq Təbriz şəhərini və bir hökmdar kimi Qızıl Arslanı tanıdı (M. S. Ordubadi); Gözünü corab millərindən, qulağını ərinin təmkinli, ahəngdar səsinədən çəkməyən Səkinənin üzündə taleyindən razı bir ifadə vardı (M. İbrahimov); O, Cavadı katib və xəzinədar vəzifəsindən götürüb bir başqası ilə əvəz etmək fikrində idi.

Qeyd: - **dar** (- **dər**) şəkilçisinin - **ədar** variantı vardır.

Məs.: *mülkədar*

Yeri düşəndə tufənglərini qapıb mülkədarın üstünə düşürlər, malikanələrinə od vururlar, mal - dövlətlərini talan eyləyirlər (C. Bərgüşad).

- **ban** şəkilçisi. Bir cür yazılan, işləklik dairəsi məhdud, isimdən isim əmələgətirən şəkilçidir: *bağban, çıraqban* və s.

Arzularım çiçəklərlə öpüşər, Bağban olub yaşıl bağa sığınam (Z. Yaqub); Çiçək - çiçək ulduzlu lacivərd göylərin əksi və sahilin çıraqban mənzərəsi titrək sularında yuyunurdu (S.Qədirzadə).

- **baz** şəkilçisi. Bu şəkilçi -**çı** (- **çi**, - **çu**, - **çü**) şəkilçisinin ekvivalenti kimi çıxış edir. Ona görə də bu şəkilçilər bir - birini əvəz edir. Məs.: *sözbaz – sözcü, aşbaz – aşçı* və s. - **baz** bir cür yazılan, işləklik dairəsi məhdud, isimdən isim əmələgətirən şəkilçidir: *qumarbaz, oyunbaz, kəndirbaz, sözbaz, aşbaz, hoqqabaz, ədabaz, mədhbaz* və s.

Bu heç də ədabazlıq deyildi (Əfqan). Bir gün olmaz ki, bu xarabada dava, canbazlıq olmasın; O, rəqsi əvvəllər hoqqabazlıq sayırdı; Onda siyasi işbazın diribaşlığı ilə xalq nümayəndəsinin həssaslığı birləşmişdi.

- **şünas** şəkilçisi. Bu şəkilçi -**çı** (-**çi**, -**çu**, **çü**) şəkilçisinin sinonimidir. Məs.: *ədəbiyyatşünas - ədəbiyyatçı*.

Bir cür yazılan -**şünas** şəkilçisi işləklik dairəsi məhdud, peşə, sənət bildirən isim əmələgətirən şəkilçidir: *ədəbiyyatşünas, şərqşünas, dilşünas* və s.

Qeyd: - **şünas** şəkilçili söz özündən sonra gələn ismi təyin etdikdə sifət olur. Məs.: *ədəbiyyatşünas alim, şərqşünas alim* və s.

Danışdıqca **dilşünas** alimin gicgahlarına, alnına tökülən dümağ saçları titrəyir, o, əllərini gah göyə qaldırır, gah yanlara açır, sanki ölkələri burdan - ora, ordan - bura qoyur, bütün yolları uc - uca calayır, onun bir başını harayasa bənd eləyirdi (Ə. Kərim).

- **xana şəkilçisi**. Bir cür yazılan, işləklilik dairəsi məhdud, isimdən isim əmələgətirən şəkilçidir. *Kitabxana, yataqxana, xəstəxana, dustaqxana, dəftərxana, dəlləkkxana, toyxana, kababxana, həbsxana, qıraətxana, müalicəxana, qəhvəxana, yeməkkxana* və s.

Orada xəstəxanalar düzəldib xəstə qadınların uşaqlarını alıb tərbiyə edəcək və Amerikaya göndərəcəyik (M.S. Ordubadi); Azər yataqxanada açılmış bal rəqsləri dərnəyinə gedirdi (Ə. Kərim); Çarəsiz qalan Adil çox vaxt kitab- dəftərini qoltuğuna vurub dərs hazırlamaq üçün ya Saleh müəllimgilə, ya qıraətxanaya, ya da şəhərin sakit bağlarından birinə gedirdi (S. Qədirzadə); Hətta kasıb adamlar belə qəhvəxanalara gedirdilər, çünki bu qəhvəxana, İsfahan camaatının istirahət etməsi üçün ən əlverişli yer idi.

- **daş şəkilçisi**. Bir cür yazılan, işləklilik dairəsi məhdud, isimdən isim əmələgətirən şəkilçidir: *əməkdaş, sirdaş, yoldaş, vətəndaş* və s.

Azər Rafiqlə neçə illər idi ki, əməkdaşlıq, sirdaşlıq edirdi (Ə. Kərim); Ürək dolu olanda adam sirdaş axtarır (S. Qədirzadə).

- **ıltı (- ilti,- ultu,-ültü) şəkilçisi**. İşləklilik dairəsi məhdud olan şəkilçidir. Səs təqlidi sözlərə qoşulur və isim əmələ gətirir: *vıyıltı, dızıltı, tappıltı,şırıltı, şaqqıltı, uğultu, pıçıltı, qıjıltı, xışıltı, hıqqıltı, qaqqıltı, tıqqıltı, gurultu, gumbultu, inilti* və s.

Uzaqdan ləpələrin **uğultusu** və cırcıramaların səsi gəlirdi (Anar); Təhminənin nəvəzişləri, sığalları, beyni dumanlandıran oxşamaları, çılğın **pıçılıtları**, deyilməmiş gileyləri... (Anar); Hər şeyi unudaraq Kürün sakit **qijiltısına** qulaq asdı, kimsə bu **qijiltıya** həmahəng şəkildə astadan ancaq yanıqlı - yanıqlı oxuyurdu (İ. Şıxlı); Qulunun qulaqlarında eşidilən bu dəhşətli **gurultu** sanki ona elətdirdiyi zülm qarşısında onu əlindən sağ buraxmayacağını deyirdi; O, elə ehtiyatla gedirdi ki, sanki bu dəqiqə onlara toxunub **xışiltı** çıxaraçağından qorxurdu (S. Qədirzadə); Uşaqların gülüşləri qayalardakı kəkliklərin **qaqqılıtısına** qarışıb dərə uzununu qanad çalır (F. Eyvazlı).

- **kar** **şəkilçisi**. İşləklilik dairəsi məhdud, bir cür yazılan şəkilçi olub, isimdən isim əmələ gətirir: *sənətkar, davakar, inadkar, ziyankar, zülmkar, peşəkar, tamahkar, fitnəkar*.

Ah nə böyük şərəfdir **sənətkar** olmaq, Könüllər dünyasından xəbərdar olmaq (M. Müşfiq).

- **ıyyat (-ıyyət)** **şəkilçisi**. İşləklilik dairəsi məhdud olan şəkilçidir. Adlardan isim əmələ gətirir: *ədəbiyyat, kəşfiyyat, riyaziyyat, əksəriyyət, şeiriyyət, əməliyyat, hakimiyyət, nailiyyət, cəmiyyət, əbədiyyət, mütləqiyyət, fəaliyyət, səmimiyyət* və s.

Hakimiyyət eşqi ilə alışıb yanan, lakin bunun üçün heç bir müdriklikləri, təcrübələri olmayan şahzadələr bir-birlərinə güzəştə getməmişdilər (F. Kərimzadə); Bir dəfə Zaur içmişdi, dedi ki, sən kirpiklərini qaldıranda elə bil **bəşəriyyət** tarixində yəni bir səhifə açılır (Anar); Bir də ki, saysız - hesabsız qohum - əqrəbaları vardı və tez - tez onlara təşrif gətirən bu yad adamlarla kəlmə kəsmək, xoş-beş eyləyib, hal - əhval tutmaq **məcburiyyəti** vardı... (Anar); Xüsusi bir **qabiliyyətdə** malik olmasa da,

zəhmətsevərlik, yuxusuz gecələr, inad gücünə universitetə daxil oldu, oranı əla qiymətlə bitirib Leninqrada aspiranturaya getdi (Anar); Mən istəyirəm ki, bu, rəsmiyyətlə məhdudlaşmayıb, canlı yoldaşlıq söhbətinə çevrilsin (Ə. Kərim); Yoldaşlar, bizim uşaqların əksəriyyəti arasında çox dərin bir səmimiyyət vardır (Ə.Kərim); Səhər Məxmər xalanın məzuniyyət vaxtı qurtarırdı (S. Qədirzadə).

-**at (-ət) şəkilçisi.** İşləklilik dairəsi məhdud olan şəkilçidir.

İsimplərdən isim əmələ gətirir: *məlumat, təbliğat, hesabat, təşviqat, xatirat, xitabət, xəyalat* və s.

Ata-baba yurdunda tək yaşayan qoca ümidini üzür, elə hey axtarış aparır, gümanı gələn adamlara və təşkilatlara məktub yazırmış; Həyatdan getsəm də xatiratdayam, Arzuma həmişə çathaçatdayam (B.Vahabzadə).

-**keş şəkilçisi.** İşləklilik dairəsi məhdud olan şəkilçi olub, isimdən düzəltmə isim yaradır: *qayğikeş, zəhmətkeş, cəfakeş, tərəfkeş, dəmkeş, malakeş* və s.

- **iyyə şəkilçisi.** İşləklilik dairəsi məhdud olan şəkilçi olub, düzəltmə isim əmələ gətirir: *nəzəriyyə, mədhiyyə, fərziyyə* və s.

Dünən səhər birinci katiblə icraiyyə komitəsinin sədri Sərinbulağa qalxırdı (S. Qədirzadə). Şair olsaydım bu xəstəxanaya bir mədhiyyə yazardım (Əfqan). Güzəllik elə bir şeydir ki, onun konkret nəzəriyyəsi yoxdur (Əfqan).

- **stan (-istan, -istan, -ustan, -üstan) şəkilçisi.** İşləklilik dairəsi məhdud olub, yer, məkan adı bildirən düzəltmə isim yaradır: *Dağıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, qəbiristan, gülüstan* və s.

Orada beş il oxuduqdan sonra məni işləmək üçün əvvəlcə

Əfqanıstana, sonra da Hindistana göndərdilər; Gülüstan kəndinin gül - çiçəkləri, Bir günün içində soldu, saraldı, "Gülüstan" bağlandı, o gündən bəri, Bu kəndin alnında bir ləkə qaldı (N.Kəsəmənli).

- **zadə şəkilçisi.** İşləklik dairəsi məhdud olub, familiya bildiren düzəltmə isim əmələ gətirir: *Əlizadə, Ələkbərzadə, Həsənzadə, Muradzadə* və s.

Telefon kitabını səhifələyib axtardım. Nicat Muradzadə familiyasına rast gəlmədim (H. Abbaszadə).

- **i; -vi şəkilçisi.** İşləklik dairəsi məhdud olub, isimlərdən təxəllüs bildirən isimlər əmələ gətirir: *Xaqani, Şirvani, (Məmmədrza) Pəhləvi, Gəncəvi, Kəsrəvi* və s.

Məmmədrza Pəhləvi bu ikiüzlülüyün də müvəqqəti olduğunu başa düşürdü (S.Tahir).

- **ov (-ova);- yev (-yeva) şəkilçisi.** Şəxs adlarına əlavə edilərək, familiya bildiren isimlər düzəldir; *Murtuzov, Zeynalov, Soltanov, Salahov, Əhmədova, Quliyeva* və s.

Zaur bunu müəyyən əsəbiliklə dedi, çünki xoşu gəlmirdi Murtuzovlardan (Anar); Murtuzovgil təzə fin mebeli alıblar, amma bizimki, Zeynalovlarınki köhnə ərəb mebelidir, dadbidad! (Anar); Soltanovların sakit ailəsində narahatlıq başlandı (S. Qədirzadə); Xüsusən, Səttar Bəhlulzadənin, Tahir Salahovun, Toğrul Nərimanbəyovun əsərlərinə heyranlığını gizlətməmişdi (S. Rüstəmxanlı); Professor Kələntərovun özünə də qəribə gəldi ki, nə əcəb o, indiyədək insanlar arasındakı fərqi nə vaxt, nədən yaranması haqda heç düşünməyib (F. Eyvazlı).

- **izm şəkilçisi.** İsimlərdən isim əmələ gətirən işləklik dairəsi məhdud olan şəkilçidir. Məs.: *pantürkizm, panislamizm, feodalizm, imperializm, marksizm, materializm* və s.

Yaylığı bir yerdən qızardı: Əsl **sentimentalizm** nakam məhəbbətdən yadigar qanlı göz yaşı (Ə. Kərim); **Marksizm** fəlsəfəsi - dialektik və tarixi **materializm** yüz il bundan əvvəl meydana gəlmişdir; Bu gün də Avropa və ABŞ-ı Azərbaycana qarşı qoymaq üçün erməni lobbisi hərəkətimizə **pantürkizm, panislamizm** damğasını vurur.

- **ist şəkilçisi**. İsimlərdən isim əmələgətirən, işlənmə dairəsi məhdud olan şəkilçidir. Məs.: *imperialist, jurnalist, materialist, idealist, maşinist* və s.

İstismarçıları – bəy-xan hökumətini, vətənimizi imperialistlərə satan, xalqın var - yoxunu hərraca qoyan xainləri yıxmaq lazımdır (M. Cəlal); Xarici səfərlərdən aldığı təəssürat bir jurnalist kimi mənim daha da püxtələşməyimə çox kömək etmişdir (Ağababa Rzayev).

- **gah şəkilçisi**. İşləklik dairəsi məhdud, qeyri - məhsuldar, isimdən isim əmələgətirən şəkilçidir: *səcdəgah, qibləgah, ümidgah, məbədgah, ordugah, qərargah* və s.

-**dan şəkilçisi**: *şam – şamdan, gül – güldan, qənd – qənddan, çay – çaydan* və s.

Qeyd: -**dan** şəkilçisi omonim şəkilçidir. Həm də saydan zərf əmələ gətirir: **çox – çoxdan**.

- **pərəst şəkilçisi**: *xaçpərəst, şöhrətpərəst*.
- çaq (-çək); -caq (-cək) şəkilçisi**: *qol – qolçaq, dib – dibçək, dil – dilçək; əl – əlcək, oyun – oyuncaq, odun – oduncaq* və s.
- **ant** şəkilçisi: *kurs – kursant, diplom – diplomant* və s.
- **er** şəkilçisi: *milyon – milyoner, milyard – milyarder*
- **nik** şəkilçisi: *çaynik*
- **tuq** şəkilçisi: *qoltuq*
- **axlı** şəkilçisi: *adaxlı*

II. Feillərdən isim düzəldən şəkilçilər. Düzəltmə isimlərin yaranmasında feillər də məhsuldar şəkildə çıxış edir. Feildən isim düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır.

-ıq (-ik, -uq, -ük); -q şəkilçisi: *tapşırıq, bacarıq, bilik örtük, sarmaşığı, minik, qoruq, buruq, asqırıq, barışıq, danışıq, bölük¹* və s.

Elə bil birisi kəndliyə dedi: Yeridir. İndi də sən öz bacarığını göstər; İsgəndərə təzə bir minik maşını bağışlasaydılar belə sevinməzdə (S. Qədirzadə); Mənim sol əlimdə yanıq yeri var, O, mənə töhfədir körpəliyimdən (B. Vahabzadə); Kamil kişi qocalıb əldən düşsə də öz işinin öhdəsindən bacarıqla gəlirdi; Yolların üzəri buz bağladığından heç cürə miniklə getmək olmurdu; Damarları çıxmış ətisiz əlləri uzun, nazik barmaqları iki tərəfdən bürünc siniyə sarmaşığı kimi dolaşmışdır; Əmr almış kimi yaşmaqlarını burunlarının ucunadək qaldırıb, baş örtüklərini irəli, gözlərinin üstünə çəkildilər.

Qeyd: -ıq (-ik, -uq, -ük); -q şəkilçisi omonim şəkilçidir. Feillərdən düzəltmə sifət də əmələ gətirir və bu zaman sifət kimi təyin edir: **yanıq** (alın), **bitişik** (artırma), **açıq** (alın, qapı, döyüş), **soyuq** (əl), **uçuq** (divar, ev), **boğuş** (bir qızartı), **sökük** (yer), **kəsik** (ağac) və s.

Sanki **soyuq** bir əl ürəyini məngənə kimi sıxır və bu soyuqluq əsəblərinə axaraq onu dondururdu (İ. Əfəndiyev); İki qonşu bağın arasındakı **uçuş** evə **bitişik** bir artırmaya yetişəndə Mənsurə ayaq saxladı (S. Qədirzadə).

-ıq (-ik, -uq, -ük); -q şəkilçisi omonim şəkilçi kimi birinci şəxsin cəmində şəxs şəkilçisi olur: **gəlirik, görürük, bilirik, oxuduq** və s.

¹ **Bölük** sözü *numeratīv* söz kimi işlənir. Məs.: *Üç il bundan qabaq Kəzləli kəndində bir bölük ailəni qırıb çatmışdılar.*

- **1Ş** (- **iş**, -**uş**, -**üş**) şəkilçisi: *gediş, gəliş, duruş, vuruş, dönüş, görüş, döyüş, baxış, yağış, axtarış, çağırış, gülüş, yalvarış, qurtuluş, göstəriş* və s. Bu şəkilçi sonu saitlə qurtaran feillərə qoşulduqda “y” bitişdirici samiti sözün kökü ilə şəkilçi arasında işlənir: *anlayış, yaşayış, qavrayış* və s.

*Dayısı oğlu gələndən sonra öz həyatında bir dönüş yarana-
cağına ümid bəsləyən Mənsurə onun yolunu səbirsizliklə gözlə-
yirdi (S. Qədirzadə); Valeh isə bu döyüş meydanında tək qal-
mışdı (S. Qədirzadə); Bir görüş keçirin burda birtəhər, Müşfiq-
dən xatirə danışsın Dilbər (N. Həsənzadə); Ürək yaxan bu ça-
ğında, Gülüş qondu dodağıma (Ə. Kürçaylı); Ancaq bu mehriban
baxışlarda bir üzüntü, bir kədər, bir giley vardı ki, onu sezmə-
mək mümkün deyildi (Q. İlkin); Mühakimin yalvarış və qışqırtı
səsləri sarayı bürümüşdü (M. S. Ordubadi).*

Qeyd 1: Bu şəkilçi *alış, naxış, çalış, yarış, barış, qarış* və s. sözlərdə daşlaşmışdır.

Qeyd 2: -**1Ş** (-**iş**, -**uş**, -**üş**) şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçili sözlərin bir qismi həm isim, həm də feil olur: **vuruş** (isim – feil), **döyüş** (isim – feil), **görüş** (isim – feil), **gülüş** (isim – feil) və s.

-**1Ş** (-**iş**, -**uş**, -**üş**) şəkilçisi isim əmələ gətirdikdə ismə məxsus xüsusiyyətlər (hal, cəm, mənsubiyyət) üzrə dəyişir: **vuruşlar, döyüşdə**, (onların) **görüşü** və s.

Belə vuruşlarda bizim çobanların canı çomaqlarda idi. Hamı onun görüşünə gəlirdi (Əfqan). Söylə, bir nə üçün döyüşlərdə sən, Qızğın dəmir kimi soyudun birdən (S. Vurğun).

-**1Ş** (-**iş**, -**uş**, -**üş**) şəkilçili söz qarşılıqlı növdə olduqda feilə məxsus xüsusiyyətləri (təsir, növ, zaman, təsdiq və inkar, şəxsə görə dəyişmə) daşır: **deyişdik, döyüşdük, görüşmədim** və s. Bu deyilənləri nəzərə alaraq -**1Ş**, (-**iş**, -**uş**, -**üş**) şəkilçili sözlərin feil, ya da isim olmasını müəyyənləşdirmək mümkündür.

yarış sözündə - **ış** şəkilçisi daşlaşmışdır. Bu sözü kök və şəkilçiyə ayırmaq olmur. Məs.: Məncə, **yarış** şərtlərinin böyük bir nöqsanı var: o da orta məhsuldarlığın az göstərilməsidir (M. İbrahimov).

- **ma (-mə)** şəkilçisi: *bozartma, dondurma, büzmə, doğrama, soyutma, külləmə, bulama, uzlaşma, qovurma, artırma, bölmə, süzmə, döyüşmə, vuruşma, çəkişmə, görüşmə, dolma, çəkmə, qızdırma, gəlmə, döşəmə, uydurma* və s.

Sizin üçün yola toyuq **soyutması** hazırlamışam (S. Qədirzadə); Şövkət xanım süfrəyə turşulu **qovurmanı** gətirəndə üzünü Teymura tutub təvazö ilə dedi (S. Qədirzadə); Xoş havalı bir payız günü **artırmada** oturub çay içdiyimiz zaman küçəyə açılan dal qapımız birdən döyüldü (İ. Əfəndiyev); Kürdoba camaatının əsas yeməyi boz **qovurma, külləmə, soyutma** ətdən ibarət olurdu (İ. Əfəndiyev); Asiflə anam böyük otağa keçdikdən sonra mən **çəkmələrimi**, əynimdə suya dönmüş jaketimi çıxardım; Ay Qulu, Pəri arvadın düzəltdiyi **süzmədən** yeməmiş hara gedirsən?; O da bir pərdədir gözlərimizdə... Canım, nə cəhənnəm, nə cənnət vardır, Bunlar da bir cürə **uydurmalardır**; Ağacın altına çoxlu **dondurma** kağızı, papiros kötüyü tökülmüşdü, gündüzlər burada ağacın kölgəsində dondurma satan oğlan qızgın alver edirdi (Q. İlkin).

Qeyd: - **ma (-mə)** şəkilçisi omonim şəkilçidir: a) inkar şəkilçisi kimi işlənir. Məs.: **oxuma, yazma** və s. Bu zaman vurğu qəbul etmir; b) feildən sifət əmələ gətirir. Məs.: **burma** (saç), **hörmə** (divar), **eşmə** (bığ), **dolama** (yol) və s. **-ma (-mə)** şəkilçisi feildən isim və sifət düzəldən şəkilçi kimi çıxış etdikdə vurğu qəbul edir.

Kələ - kötür, dolama yollar gah yaşıl meşəliklərdən, gah qara -boz sıldırım qayalıqlardan, gah da çiçəkli, kəpənəkli yamaclardan keçərək dağlara sarıla - sarıla göyə qalxırdı (S. Qədirzadə).

-aq, -ək; -q, -k şəkilçisi: *qaçaq, soraq, qucaq, sancaq, daraq, dirək, qoruq, budaq, qalaq, tapdaq, yataq, döşək, ələk, sınaq, istək* və s.

*Hələ qırışıq düşməmiş geniş alnına tökülən şabalıdı, qıvrım saçlarına elə bil heç **daraq** toxunmamışdı (S. Qədirzadə); Yağışdan sonra hava o qədər isinmişdi ki, **budaqların** başı təzədən tumurcuqlanmağa başlamışdı (Ə. Babayeva); **Dirəkdən** asılmış qara çıraq qazma damın divarlarını güclə işıqlandırır (İ. Şıxlı); Bir də ona görə tüfəngimi gəzirdim ki, yaylaqda **qaçaq** dəstələri hərlənirdi (İ. Əfəndiyev); Saçlarına **sancaq** taxdı, Burdu yıgdi bir qalaq (Ə. Kürçaylı).*

Qeyd: - aq, -ək şəkilçisi omonim şəkilçidir. Feilin əmr şəklinin birinci şəxsinin cəmində şəxs şəkilçisi kimi işlənir: **yazaq, gələk, görək** və s. Bundan başqa feildən sifət əmələ gətirir: **çökək** (yer).

-caq, - cək şəkilçisi: *yəlləncək, diyircək, bürüncək* və s.

Qeyd: Bu şəkilçi *yağıncaq, oyuncaq, əlcək* və s. sözlərdə isimdən isim düzəldir. Məs.: *Yetim, bir toxdaq ol, nə xəbərdi bəyəm, qabırğalarım sındı ki, heç elə bil **yağıncaq** - zad görməyiblər.*

*O hər dəfə təkən verdikcə **yəlləncək** bir az da yuxarı qalxır və az qalır ki, dövrə vurub budağa dolaşsın (İ. Şıxlı); Bu dünyanı **oyuncaqmı** bilmisən? Həyat səni güldürəndə gülmüsən, Hünərin var, ağladanda gül görüm (B. Vahabzadə).*

Qeyd: **-caq (-cək)** şəkilçisi omonim şəkilçidir. Feildən sifət əmələ gətirir: **utancaq** (qız).

-ım (-im, -um, -üm) şəkilçisi: *biçim, geyim, ölüm, qurtum, uçurum, dözümlü, aşırım, itim* və s.

Ölüm *sevinməsin qoy! Ömrünü vermir bada (S. Vurğun); Vahid yeni bir təhlükə gözləyirmiş kimi, qurpım çalmadan həyə-tə baxırdı (İ. Hüseynov); Ərdost uçurumun qırağında dikələn iri, yöndəmsiz daşa ehtiyatla yan aldı; Vaqif tünd və bir az soyumuş çayı bir qurtuma içdi, özünə gəlib ayıldığını, hər şeyi ağıllı mühakimə etmək iqtidarında olduğunu hiss etdi (S. Vəliyev).*

Qeyd: **-ım (-im, -um, -üm)** şəkilçili söz saylarla isim arasında işlənərək numerativ söz vəzifəsində çıxış edir: *üç doqramət, iki atım çay, bir qurtum su, bir udum çay, bir çəkilmə tütünü, bir salxım üzümü* və s.

Zərifə **bir içim su** üçün qonşunun qapısını döyməli oldu.

salxım sözündə **-ım** şəkilçisi daşlaşmışdır. Bunu kök və şəkilçiyə ayırmaq olmur. Məs.: Yay zamanı Diləfruz səhərlər yuxudan durcaq, aynabəndin pəncərəsindən əlini uzadaraq bu meynədən könlünə yatan **salxımları** dərib yeyir (S. Qədirzadə).

-gə; -ğa şəkilçisi: *süpürgə, döngə, bölgə; qovurğa.*

Qeyd: Bu şəkilçi *düşərgə* sözündə kök şəkilçiyə ayrılır. Məs.: *Bacı - qardaş düşərgədə səs - səmir kəsilənə qə-dər beləcə dayandılar (İ. Şıxlı).*

Sanki qarşıya çıxan meydançalar, döngələr, binalar, ağaclar - hamısı, hamısı sürətlə onun üstünə yeriyirdi (S. Qədirzadə); Bilməz idim döngələr var, dönüm var (M. Şəhriyar); Samirə xeyli tərəddüd etdikdən sonra, mən süpürgəçilik də edərdəm, - dedi (M. Hüseyn); Sən odu, atəşi özgedən umma, Atəş tutmayıbsa köz ürəyində (B. Vahabzadə).

-qı (-ki, -qu, -kü); -ğı (-gi, -ğu, -gü) şəkilçisi: *asqı, sürtkü, pusqu, qurğu, durğu, sorğu, sevgi, vergi, seçgi, səpgi, sərgi, böl-gü, vurğu, duyğu, yangı, çalğı* və s.

*Bəs bu axşam ürəyini anlaşılmaz, çılğın hisslərlə döyündü-rən, ona gah asudəlik, gah da narahatlıq verən məstedici **sevgi** haradan gəldi? (S. Qədirzadə); Bu **duyğu** üzərində şəh dənələri sayrısan bənövşələr kimi xoş bir təəssürlə onun könlünə qondu (İ. Əfəndiyev); Eldə can qoymadı ağır **vergilər** (S. Vurğun); Qönçə babasına bağışlanan xırda hədiyyələrdən, döş nişanların-dan evdə böyük bir **sərgi** düzəltmişdi.*

Qeyd:- **ğı** şəkilçisi **qayğı** sözündə daşlaşmışdır. Bu sözü kök və şəkilçiyə ayırmaq olmur. Məs.: Bu elə **qayğı** ki, bu elə qəm ki, Azdırar yüz illik yolundan səni (B. Vahabzadə).

-qın (-ğın, -qun, -kün) şəkilçisi: *basqın, satqın, qırğın, daş-qın, qaçqın, yangın, uçqun, köçkün* və s.

*Get, **satqın**, bizim çörək sənə haramdır! (M. İbrahimov); Mirzə Fətəlinin tərəddüd içində çırpındığını hiss edib, onun içə-risinə saldığı **yangını** təzədən alovlandırmağa çalışdı (Q. İlkin); **Qırğın** üçün hələ də heç bir şey etmədiyini düşünəndə İbrahim birdən anladı ki, Fəzlullahla üz - üzə gəlməkdən nə qədər çə-kinsə də, əslində o, Şamaxıda hər şeyi görəən Teymurun gözlə-rindən qaçmışdı (İ. Hüseynov).*

-ın (-in, -un, -ün); -n şəkilçisi: *əkin, səpin, biçin, gəlin, axın, talan*

***Əkin** vaxtı çəpərərası alağ ediləndə, məhsulu yığanda, isti şitilliyi çürümüş peyindən təmizləyəndə hər zaman iş gərgin olur (S. Vəliyev); Bizə elə gəlirdi ki, təzə rəis də Niyazov ki-mi çadırların qarşısına çıxıb adamları bölüşdürəcək, hər dəstəyə müəyyən iş tapşıracaq, özü yük maşınına minəcək, düşərgə*

üçün tikinti materialı, **əkin** və **səpin** maşınları vəd eləmiş idarələrə yola düşəcəkdə (Mehdi Hüseyn).

Qeyd: - **ın** (-**in**, -**un**, -**ün**) omonim şəkilçidir. Yiyəlik hal şəkilçisi olur: **sənin** (əlin); II şəxsin təkini mənsubiyyət şəkilçisi olur: (sənin) **əlin**; II şəxsin cəmində şəxs şəkilçisi olur: (Siz) **çalışın**.

Müasir Azərbaycan dilində bir sıra sözlərdə -**ın**⁴ şəkilçisi daşlaşmışdır. Həmin sözlər kök və şəkilçiyə ayrılır: **sərin**, **yaxın**, **burun**, **yoğun** və s.

*Şirvanın gah dumanlı çən - çərməli, gah da açıq sakit və **sərin** bahar gecəsindən fərqlənməyən adi gecə idi (İ. Hüseynov); Onun nazik **burun** pərləri səyriyir, yarımaçıq dodaqları arasından dişləri parıldayırdı.*

-**id** (-**ud**, -**üd**) şəkilçisi: *keçid*, *öyüd*, *qurud* və s.

*Bir dəfə də Eyvaz dayı tək atlı arandan yaylağa gedəndə dar bir **keçiddən** keçərkən qəfil biri qışqırdı (İ. Əfəndiyev); Atalar sözləri **öyüddür** bizə, Yüz illər, min illər deyiləcəkdir.*

-**ı** (- **i**, - **u**, -**ü**) şəkilçisi: *yazı*, *qorxu*, *çəki*, *ölçü*, *sürü* və s.

*O, hər şeyi – qorxunu, ehtiyatı unutmuşdu; Hökumət Mahmudun yaylağa gedən **sürüsünə** də əl gəzdirib; İnsan orqanizmini mürəkkəb struktura adlandırmaq azdır. Onun **ölçüləri** masştaba gəlmir. Çünki orqanizmin varlığı nə həcm, nə uzunluq, nə də **çəki** ilə **ölçülə** bilər (Ə.Babayeva).*

Qeyd: -**ı** (-**i**, - **u**, -**ü**) omonim şəkilçidir. Adlardan feil əmələ gətirir: *bərk – bərkimək*, *ağrı – ağrımaq*, *təng – tən-gimək*; feildən feil əmələ gətirir: *qazmaq – qazımaq*, *sür-mək – sürümək*, *daşmaq – daşımaq*; cəm şəkilçisi qəbul etmiş zaman məzmunlu sözlərdən zaman zərfi əmələ gətirir:

sabahlər – sabahları, gecələr – gecələri; ismin təsirlik hal şəkilçisi olur: **kitabı** (oxumaq); III şəxsin təkində mənsu-biyyət şəkilçisi olur: (onun) **kitabı**.

-ıçı (-ici, - ucu, -ücü) şəkilçisi: *atıcı, yırtıcı, satıcı, alıcı, sürü-cü, qurucu, kəsici, qoruyucu, yoxlayıcı, qızdırıcı, söndürücü* və s.

-ınc (-inc, -ünc) şəkilçisi: *qaxınc, sevinc* və s.

Sevincdən və *dağların sərin, təmiz havasından yanaqları qı-zaran bacısına, onun fərəhdən alovlanıb - yanan gözlərinə bax-dı (İ. Şıxlı); Arzular başıma qaxınc olalı, Özümü sükuta tapşır-mışam mən? (B. Vahabzadə).*

Qeyd 1: -ınc şəkilçisi **qılınc** sözündə daşlaşmışdır. Bu söz kök və şəkilçiyə ayrılmır.

Qeyd 2: -ünc şəkilçisi **gülünc** sözündə sifət düzəldir. Məs.: *İndi Mənsurə də cürətlənmişdi. Onu gülünc bir vəziy-yətə qoymaq istəyirdi (S. Qədirzadə).*

-a(-ə) şəkilçisi: *yara, çevrə* və s.

Deyirəm, ey qoca zəhnim, Osmanlının qolundakı bu yara yeri elə uşaqlıqdakı kimi hələ də qalmışdır (Ə. Kərim); Çevrə-sindən çixsa əgər sevda firfiran, Bir ümidin ətəyindən tutub da fırlan (M. Araz).

Qeyd: -a(-ə) şəkilçisi omonim şəkilçidir. Feillərdən feil düzəldir: *tixmaq – tixamaq, sanmaq – sanamaq, qalmaq – qalamaq*; adlardan feil düzəldir: *yaş – yaşamaq, bəniz – bənzəmək, oyun – oynamaq; qan – qanamaq, dil – diləmək*, adlardan zaman, yer və səbəb zərfləri düzəldir: **sağ – sağa, sol – sola, bir baş – bir başa, acıq – acığa**; ismin yönlük hal şəkilçisi kimi işlənir: **evə, məktəbə**.

- **c** şəkilçisi: *qazanc, söykənc, tıxac* və s.

*Belə qarışıq, iki ümid arasında dayanıb çaş qalan vaxtda ən fərasətlilər, özlərinin bir məqsədi olanlar daha çox **qazanc** götürərə bilərdi (F. Kərimzadə). Mən tikim, sən sat, **qazanc** da qalsın özümüzə (Əfqan).*

-**ic** şəkilçisi: *ayrıc*

*Müddətdir qalmışığı yol **ayrıcında**, Bizim qismətimiz alatoranlıq (B. Vahabzadə); Sevgililər yol **ayrıcına** çatanda dayandırlar. Məhəbbətlə bir - birlərini süzdülər (S. Qədirzadə).*

-**ğac** (- **gəc**) şəkilçisi: *tutğac, sarğac, üzgəc, süzgəc* və s.

- **ar** (-**ər**) şəkilçisi: *açar, kəsər, dəyər, çapar, çıxar, Sevər, Sönər, Sezər, Yetər* və s.

Qeyd:- ar (-ər) şəkilçisi omonim şəkilçidir. Feildən sifət düzəldir: **qaynar** (həyat), **axar** (su). Sifətdən feil əmələ gətirir: *ağ – ağarmaq, boz – bozarmaq, göy – göyərmək*; isimdən feil əmələ gətirir: *ot – otarmaq*; təsirsiz feildən təsirli feil yaradır: *qop – qoparmaq*.

Bu şəkilçinin inkarı **-maz²** formasında olur: *qorxar – qorxmaz, solar – solmaz, sönər – sönməz, alar-almaz* və s. **-maz** (-**məz**) şəkilçisi həm də feili sifət şəkilçisi kimi işlənir: **solmaz** (yarpaq), **sönməz** (duyğu).

-**tı** (-**ti**, -**tu**, -**tü**) şəkilçisi: *böyürtü, qışqırtı, bağırtı, qaraltı, ağartı, göyərti, qızartı, cücərti* və s.

*Hava qaralanda, insan **qaraltılara** çevriləndə, havada hələ də **qızartı** qalmışdı (F. Kərimzadə); Bu vaxt heç gözləmədiyimiz halda çılğıncasına **bağırtı** ilə qışqıran leytenantın – bu nə mitinqdir? Dağılın, – deyər səsini eşitdik (M. Hüseyn); Bu əzabı Əfsanənin çəkdiyi **sıxıntılarla** müqayisə etmək olmazdı: Bu mənəvi*

əzab idi, ruhi **sıxıntı** idi (Ə. Hacızadə); *Getdikcə təcrübəsizlik özünü bürüzə verməyə başladı: alnı qaşqa hərdən hayqırır, bəzən tükürpədicə səslə böyürür, bəzən isə qorxudan **qışqırtı** salırdı.*

- **maq (-mək)** şəkilçisi: *çaxmaq, cırmaq, yemək, içmək, qazmaq, çərtmək* və s.

*Zakir **yemək - içmək** sifariş verdi (S. Qədirzadə); Nəhayət **yemək** gətirdilər, beləliklə soyuq və ürəkəzən sükuta da son qoyulmuş oldu (M. İbrahimov).*

Qeyd: - **maq (-mək)** şəkilçisi *qaymaq, qarmaq, toxmaq, ilmək* sözlərində kökə qaynayıb - qarışmışdır. Bundan başqa, -**maq (- mək)** şəkilçisi Azərbaycan dilində -**mıq** (məs.: dırmıq), - **mik** (məs.: kəsmik), -**naq** (məs.: dırnaq, caynaq) variantlarında sözlərdə daşlaşmışdır.

*Qabaqdakı kişi boyun başını dartıb **dırnaqları** ilə yeri döyən kəhərin belində şax dayandı; Məni Süleyman bəyin **caynağından** qurtarsanız, sizə əhsən deyərəm; Daşı **dırnaq - dırnaq** qoparmasaydı, Ali mərtəbəyə qalxmazdı zəhmət (Ə. Kürçaylı).*

-**maq (-mək)** şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçi həm də məsdər şəkilçisidir: **oxumaq, danışmaq**. Məsdər şəkilçisi olduqda -**maq (-mək)** şəkilçili söz həm feilə, həm də ismə məxsus xüsusiyyətləri daşıyır. Lakin isim əmələ gətirən şəkilçi kimi çıxış etdikdə yalnız ismə məxsus xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

-**ıntı (- inti, -untu, - üntü)** şəkilçisi: *üzüntü, qırıntı, sarsıntı, yeyinti, tikinti, qazıntı, əzinti, çürüntü, ovuntu* və s.

Qeyd: *çırpıntı, döyüntü, gəzinti* sözlərində -**ın⁴** və -**ıt⁴** şəkilçilərini ayırmaq olur. Məs.: *Bu fikirlər onun ürəyində bir **çırpıntı** yaratdı (M. İbrahimov); Sənin ürəyinin **döyüntüsündən**, Zəngin olan dama “yoxsul” - dedin sən.*

Mən belə **tikinti** altında yata bilmərəm, dayıqızı, gedəcəyəm (İ. Əfəndiyev); İndi neçə gün idi ki, Mənsurə yuxudan duran kimi gəlib balaca quşcuğazların yuvasına çörək **quruntularını** tökdü; Qolunu oğlunun boynundan ayırmadan, onunla yanaşı oturduqdan sonra isə, Şabran düşərgəsində görüb eşitdiklərinin hamısını danışdı və bütün düşüncələrini özündə cəmləyən **sarsıntı** ilə: – O cəllad məni də cəllad edəcək, Gövhərim! – dedi (İ. Hüseynov); Evlərinə iki kvartal qalmış onlar tutqun işıqlanmış kiçik baqqal dükənina bir **sıxıntı** içində girdilər.

-acaq (-əcək) şəkilçisi: *çapacaq, dolanacaq, qanacaq, yanacaq, gələcək, yatacaq (yorğan-döşək mənasında), sığınacaq, tutacaq, söykənəcək* və s.

Qeyd: - **acaq (-əcək)** omonim şəkilçidir. Feilin qəti gələcək zaman şəkilçisi (məs.: gələcəyəm, görəcəksən) və feili sifət şəkilçisi (məs.: görüləcək (iş), deyiləcək (söz)) olur.

-miş (-miş, -muş, -müş) şəkilçisi: *yemiş, bişmiş* (xörək mənasında), *keçmiş* (gün, hadisə mənasında) və s.

Qeyd: **-miş (-miş, -muş, -müş)** şəkilçisi omonim şəkilçidir. Nəqli keçmiş zaman şəkilçisi (məs.: bilmişəm, almışam); feili sifət şəkilçisi (məs.: yazılmış (əsər), görülmüş (iş), deyilmiş (söz)) və **-imış** köməkçi sözünün şəkilçilənmiş **-miş** variantı kimi (məs.: gələcək imiş – gələcəkmiş) işlənir.

-cə şəkilçisi: *düşüncə, əyləncə* və s.

Qeyd: - **cə** şəkilçisi omonim şəkilçidir. Həm də zərflər əmələ gətirir: **əvvəl – əvvəlcə, ön – öncə**; şəxs əvəzlilərdən modallıq mənası düzəldir: **biz – bizcə, mən – mənəcə**.

-ır (- ır, -ur, -ür) şəkilçisi: *kəsir, gəlir* (mədaxil mənasında), *yadır* (xəzinə mənasında).

Qeyd: **-ır(-ır, -ur,- ür)** şəkilçisi omonim şəkilçidir. İndiki zaman şəkilçisi (məs.: *gəlirəm, görürəm*) və təsirsiz feildən təsirli feil əmələ gətirən şəkilçi (məs.: **qaç – qaçır, it-itir**) kimi işlənir.

-anaq (-ənək) şəkilçisi: *boğmaq – boğanaq, sızmaq – sızanaq, dəymək – dəyəmək, tozmaq – tozanaq, eşmək – eşənək* və s.

-ac (-əc) şəkilçisi: *sıxmaq – sıxac, qurmaq – qurac* (qulac).

-dıq (-dik, -duq, -dük) şəkilçisi: *tapmaq – tapdıq, satmaq – satdıq*.

Qeyd: Bu şəkilçi **sandıq** sözündə daşlaşmışdır. Bundan başqa, tarixən sifət də əmələ gətirmişdir: **satdıq** (taxıl).

-kəm şəkilçisi: *görmək – görkəm, ötmək – ötkəm* və s.

-maca (-məcə) şəkilçisi: *tapmaq – tapmaca, gülmək – gülməcə, bilmək – bilməcə, atmaq – atmaca* və s.

-mur şəkilçisi: *yağmur*.

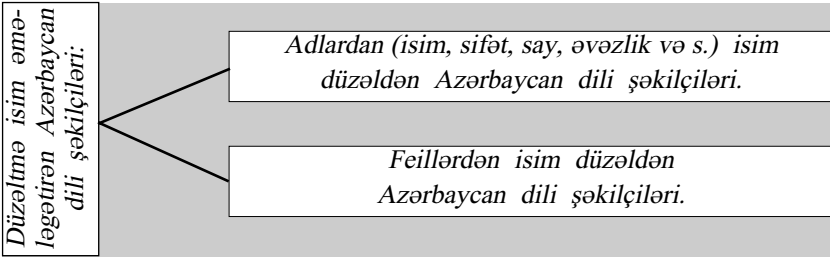
Müasir Azərbaycan dilindəki düzəltmə isimləri əmələgətirən şəkilçiləri mənşəyinə görə 3 qismə ayırmaq olar:

1. Dilimizə məxsus isim, sifət, say, əvəzlik və feillərdən, eləcə də dilimizə ərəb, fars, rus dillərindən keçmiş isim və sifətlərdən düzəltmə isim yaradan **Azərbaycan dili şəkilçiləri**;

2. Əsasən fars və ərəb dillərinə məxsus isimlərdən düzəltmə isim yaradan **fars və ərəb şəkilçiləri**; 3. Düzəltmə isimləri

əmələ gətirən rus dili şəkilçiləri və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən şəkilçilər.

1. **Azərbaycan dili şəkilçiləri.** Bu şəkilçiləri öz növbəsində iki yerə ayırmaq olar: adlardan (isim, sifət, say, əvəzlik və s.) isim düzəldən Azərbaycan dili şəkilçiləri; feillərdən isim düzəldən Azərbaycan dili şəkilçiləri.

Adlardan (isim, sifət, say, əvəzlilik və s.) isim düzəldən Azərbaycan dili şəkilçiləri

- lıq (-lik, -luq, -lük)

- laq (-lək)

- ça (-çə)

- cıq (-cik, -cuq, -cük)

- cığaz (-ciyəz, -cuğaz, -cüyəz)

- çı (-çi, -çu, -çü)

- lı (-li, -lu, -lü)

- gil

- ı (-i, -u, -ü)

- ey

- daş

- ılı (-ilti, -ultu, -ültü)

- çaq, (-çək)

- tuq

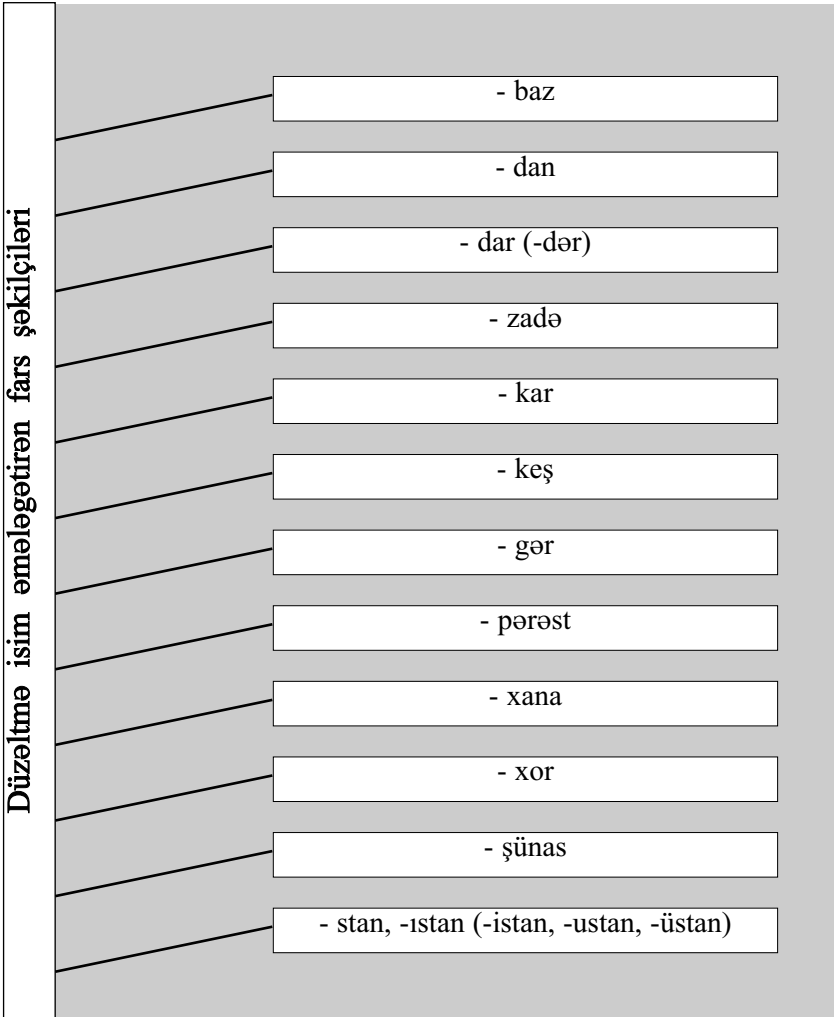
- axlı

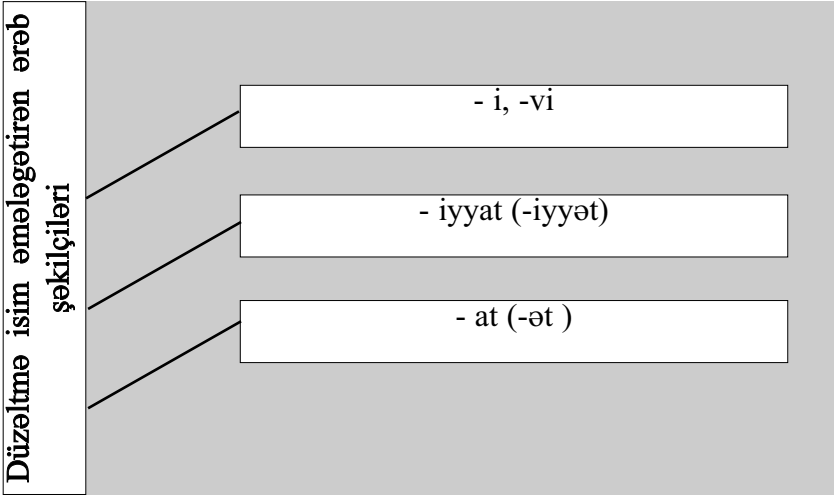
- çılıq (-çilik, -çuluq, -çülük)

Feillərdən isim düzəldən Azərbaycan dili şəkilçiləri

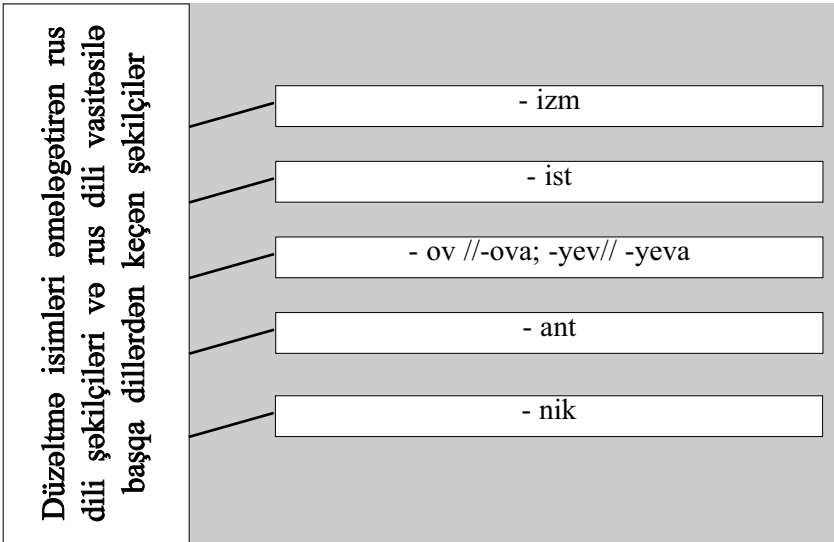
- anaq (-ənək)
- ac (-əc)
- dıq (-dik, -duq, -dük)
- ıq (-ik, -uq, -ük); -q
- iş (-iş, -uş, -üş)
- ma (-mə)
- aq, -ək; -q, -k
- caq, -cək; -çək
- ım (-im, -um, -üm)
- gə
- qı (-ki, -qu, -kü); -ğı (-gi, -ğu, -gü)
- qın, -ğın, -qun, -kün
- in (-in, -un, -ün); -n
- id (-ud)
- caq (-cək)
- ı (-i, -u, -ü)
- ıcı (-ici, -ucu, -ücü)
- inc (-inc, -ünc)
- a (-ə)
- ıç
- ğac (-gəc)
- ar (-ər)
- tı (-ti, -tu, -tü)
- maq (-mək).
- ıntı (-inti, -untu, -üntü)
- acaq (-əcək)
- mış (-miş, -müş, -muş)
- cə
- ır (-ir, -ur, -ür)
- an (-ən)
- kəm
- maca (-məcə)
- mur

2. Əsasən fars və ərəb dillərinə məxsus isimlərdən düzəltmə isim yaradan fars və ərəb şəkilçiləri. Düzəltmə isim yaradan fars və ərəb şəkilçilərini də iki qrupa ayırmaq olar: fars şəkilçiləri, ərəb şəkilçiləri.

3. Düzəltmə isimləri əmələgətirən rus dili şəkilçiləri və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən şəkilçilər.

Mürəkkəb isimlər. Mürəkkəb isimlər üç yerə ayrılır: a) əsli mürəkkəb isimlər, b) qoşa isimlər, c) mürəkkəb ixtisarlar, idarə və təşkilat adları.

a) əsli mürəkkəb isimlər. Əsli mürəkkəb isimlər aşağıdakı yollarla yaranır.

1. Şəxs adı bildirən iki isim birləşib, mürəkkəb isim əmələ gətirir. Məs.: *Gülcamal, Gülbahar, Gülpəri, Rəcəbəli, Hüseyinqulu, Qulaməli, Mirzəli, Əlabbas, Əlimurad, Əliqulu, Ələkbər, Abbasqulu, Məhəmmədhüseyn, Qurbanəli, Məlik-məmməd, Əlibaba* və s.

Sən nə danışırısan, ay Məmmədəli, heç elə şey olar? Mən ölərəm, naxələf olmaram! (Teymur Bünyadov); Məhəmmədhüseyn Şəhriyar öz təbii lirikası ilə şərq aləmində böyük şöhrət qazanmışdır; Ay qız, Gülcamalı tutarı yoxdur, Bu qoca vaxtında heç arı yoxdur. (S.Vurğun).

2. Birinci tərəfi ləqəb, rütbə, vəzifə bildirən, ikinci tərəfi isə şəxs adından ibarət iki isim yanaşı işlənir və mürəkkəb isim əmələ gətirir. Məs.: *Şah İsmayıl, Mirzə Fətəli, Hacı Həsən, Axund Ələsgər, Mirzə Şəfi, Axund Şirəli, Mirzə Cəlil, Molla Sadıq, Məşədi Əsgər, Sultan Səlim, Molla Nəsrəddin* və s.

Hümmət Qələndərli jurnalistliyi Həsən bəy Zərdabidən, yazdığı Mirzə Fətəli ilə Mirzə Cəlildən, güldürüb düşündürməyi Sabirdən öyrənməyə çalışdı (Ə.Vəliyev); Şah İsmayıl qanunu ilə birlikdə Təbrizə daxil oldu; Molla Sadıq do-daqaltı zümzümə edə -edə otaqda hərlənir, tez-tez də təsbehinin iri muncuqlarını saqqıldadırdı; Məşədi Əsgər dəhlizdə əli qoynunda dayanıb nə olacağını gözləyirdi (S.Qədirzadə);

Tarixdə zalım və amansız bir hökmdar kimi tanınan **Sultan Səlim** “Yavuz” ləqəbini qazanmışdı; **Axund Ələsgər** himayə altına aldığı qardaşı nəvəsinin istedadlı bir uşaq olduğunu görüb onu oğulluğa götürdü; Ömründə doğruluq, düzlük görməyən, **Axund Şirəlinin** uzanmış dili (S.Vurğun).

3. Birinci tərəfi ləqəb, rütbə, vəzifə bildirməyən, ikinci tərəfi isə şəxs adlarından ibarət iki isim birləşir və mürəkkəb isim əmələ gətirir. Məs.: Ağabacı, Hacımərdan, Ağanəcəf, Ağamuxtar, Ağababa, Ağarza, Ağarəhim, Mirzağa, Şahmurad, Şahsənəm, Xançoban, Şahnigar, Sultanəli, Şahbikə, Soltanəhməd, Xanbikə, İmaməli və s.

Bu gün **Şahbikənin** dərğahdan duaları balasının Şirvana sağ-salamat gedib, xoşbəxtliyəni nişanlısına qovuşub gəriyə anasının yanına qayıtması idi (Ə.Cəfərzadə); **Sultanəli** bu xəbərdən sarsıldı və uzun müddət nə edəcəyini, nə deyəcəyini bilmədi; **Şahmurad** qarşısındakını sanki birinci dəfə idi ki, görürdü. Bu sözlə **Xançoban** deyir ki, mənə, İstəsən Arazı daşımaq olar (Ə.Kürçaylı); **Şahnigar** qardaşı oğlunun tutqun çöhrəsinə baxıb, köksünü ötürdü (İ.Şıxlı); Oğlu Əman xana məşhur şairə Xurşidbanu Natəvanın qızı **Xanbikə** xanımı alıb Qarabağ xanlığı ilə qohum olmuşdu (Ş.Nəzirli).

4. Birinci tərəfi şəxs adı bildirən isim, ikinci tərəfi ləqəb, rütbə, vəzifə mənasında olan iki isim yanaşı işlənir və mürəkkəb isim əmələ gətirir. Məs.: Məhsəti xanım, Abbasqulu bəy, İbrahim xan, Burla xatun, İbrahim ağa, Cahandar ağa, Zərnigar xanım, Fətəli xan, Mahmud bəy, Qazan xan və s.

Mahmud bəy Şeyxin arxasınca çapar göndərmişdi; Tapdıq gedəndən sonra evdə tək qalan **Cahandar ağanın** qəlbi-

nə indiyə qədər duymadığı bir yalqızlıq kədəri çökdü; **Zər-nigar xanım** oğlunun əlindən yapışıb çəkə - çəkə ağ daşdan tikilmiş imarətə doğru apardı; Təəssüf ki, mən atamı babam **İbrahim ağadan** daha az görmüşəm (Ş.Nəzərli); “**Qazan xanın** evinin yağmalanması” boyunda **Burla xatun** mənəvi - ruhi gözəlliyi, isməti, dəyanəti və ağılı ilə rəğbət doğurur; Şuşada hazırcavab, ağıllı, yüksək savadlı ziyalı kimi tanınan Vaqif **İbrahim xanın** sarayına dəvət edilir, əvvəlcə eşik ağası, sonra uzun müddət xanlığın baş vəziri olur; **Abbasqulu bəy** şinelinin ətəklərini yığışdırıb yəhərə qalxdı, atı fırladı (F.Kərimzadə); Xındırstan kəndini Zakirə Natəvanın atası **Mehdiqulu xan** bağışlayıb (Anar).

5. İkinci tərəfi ləqəb, rütbə, vəzifə mənasını bildirməyən iki isim birləşərək mürəkkəb isim əmələ gətirir. Məs.: *Əhməd*xan, *Məmməd*xan, *Zəlim*xan, *Gilə*xanım, *Anaxan*ım, *Balabəy*, *Qiyasbəy*, *Mustafabəy*, *Şərəfxan*ım, *Əlixan*, *Qaraxan*, *Ağabəy*, *Xurşidbanu* və s.

Yaman soyuq idi, amma çoban Ərşadın ağzından **Ziyadxan** oğlu aşıq Kərəm kimi alov çıxırdı (İ.Əfəndiyev); **Qiyasbəy** Şıxlının Ağalığ ocağında dünyaya göz açmış, bu yurdda boya - başa çatmış, bu yuvadan pərvaz etmişdi (Teymur Bünyadov); Akademiyada bizi **Mustafabəy** Topçubaşov qəbul etdi, öyüd-nəsihət verdi; Sənin ki dərdin var bir Təbriz qə-dər, niyə yaşayırsan, öl, ay **Zəlimxan**!; Ürəyinin acışığı nisbətən azalandan sonra ağılı iti işlədi: “Mən **Qaraxanım** qanı-nı yerdə qoya bilmərəm. Onun intiqamını mütləq özüm almalyam!” – qərarında möhkəmləndi (V.Babanlı); Cəsarətli, tədbirli bir qız olan **Xurşidbanu** sevgilisi ilə görüşüb danışı-r, onu xoş sözlə qarşılıyır.

6. Birinci tərəfi sadə sifət, ikinci tərəfi sadə isimdən

ibarət mürəkkəb isimlər. Məs.: *ağsaqqal, sarıköynək, istiot, Balabacı, Böyükkişi, Balacaxanım, Sarıbülkül, Göytəpə* və s.

Balacaxanım sevincini gizlədə bilmədi və bu şad xəbəri necə dediyindən xəbəri olmadı; Süleyman əsgərlər içəri-sində yaşca ən böyük olduğundan ona **Böyükkişi** deyirdilər; Tikintidə olduğumuz zaman hərdən ət, qab-qacaq götürüb gedərdik Əmir qayasına, **Sarıköynək** də bizim üçün gah dolma bişirərdi, gah çəkməplov, gah çıxırtma (İ.Əfəndiyev); **Sarıbülkül!** Sənə xəstəlik yaraşmır, sən şairsən, nəgməkarsan, demək güclüsən, əbədiyyətsən (Anar); Nəhayət, **Alagözün** hazır olduğunu bildirdilər (V.Nəsib); **İstiot** və kəklikotu səpilmiş kababın xoş ətri dərhal otağa doldu; **Göytəpəlilərin** arabaları ağız - ağıza qovuşan sisli - dumanlı dağların arasındakı dərə ilə qıjıldaıyıb axan çayın sahilində dayanmışdı (İ.Şıxlı).

7. Ümumi isimlərə feili sifət birləşərək mürəkkəb isim əmələ gətirir. Məs.: *taxıldöyən, pambıqıyğan, yerölçən, balıqudan, vergiyiğan, ağacdələ, ətçəkən, otbiçən, tozsoran, günəbaxan, aşsüzən, çaysüzən, taxıldöyən, əlüzyuyan, pulyiğan, gündoğan, toxumsəpən* və s.

Səni uçotçik götürsəm işləyə bilərsənmi? Uçotçik deyəndə ki, elə **pulyiğan** (V.Nəsib); Birdən gördük ki, **günbantan** tərəfdən mühasirəyə alıb yandırmaq istəyirlər (M.Süleymanov); Bilirsiniz, Bənövşədən nə soruşurdum? **Pambıqıyğan** maşın barədə; **Toxumsəpənin** dalınca düşüb iki - üç yüz metrə qədər getmiş adamlar ayaq saxlayıb yenə sahənin qırağına qayıtdıqda, Nəcəf xeyli uzaqlaşmış o biri başa çatırdı; Hərdən uca şamlara qonan **ağacdələnlər** dimdikləri ilə bu daqları taqqıldadıb yeknəsəq səslər çıxarırdılar (S.Qədirzadə); Üstü şirəli qutularda, küncələrə qoyulmuş vitrinlərdə gü-

müşdən, misdən, bürüncdən hazırlanmış **çaysüzən**, qədəh, şamdan, dolça, güldan, neçə cür xəncər, qəmə, sırğa, boyunbağı, üzük qoyulmuşdu (H.Abbaszadə); Barının qırağında axşamdan yuyulmuş mis qazan, **aşsüzən**, tava ağzı üstə qoyulurdu (H.Abbaszadə); **Taxıldöyənle** bütün bu işlərin hamısını bir günə yerinə yetirmək olar.

8. II növ ismi birləşmə modelində yaranan mürəkkəb isimlər. Məs.: *kəklikotu*, *quzuqulağı*, *ayaqqabı*, *əlyazması*, *Çömçəbulağı*, *tütüncabı*, *dağətəyi*, *duzqabı*, *suiti* və s.

Çömçəbulağına burulan cığırda Səfər bəygili haqladılar (V.Nəşib); Ətri adamı məst edən **kəklikotu** kökləri arasında çoxlu *kəklik* yuvası və xırda - xırda rəngli daşlara oxşayan çil *kəklik* yumurtaları vardı (İ.Şıxlı); Çox keçmir ki, Seyran bir ölü **suitini** darta-darta dayazlıqda sürükləyir. Köməyə gələn gənclər ölü **suitinin** cəmdəyini sahilə çıxarırlar (H.Abbaszadə); Bala, yuxuda **ayaqqabı** görüb geyinməmək yaxşılığa yozulur; Bizdə ən gözəl bahar xərəyi - təzə göyərək qalxmış yabanı şomudan, **quzuqulağından**, gicitkəndən bişirilmiş kükü sayılırdı (İ.Əfəndiyev); Şamxal durub yerində oturdu və cibindən gümüş **tütüncabı** çıxarıb papiros eşdi (İ.Şıxlı); Tez-tez eyvanda dayanıb yuxarılara dolama yolların uzanıb getdiyi ləpələrin o üzündəki **dağətəyində** güclə görünən kəndlərinə baxırdı (İ.Şıxlı).

9. I növ ismi birləşmə modelində yaranan mürəkkəb isimlər. Məs.: *Qonaqkənd*, *Ağdam*, *Ağdərə*, *Ağsu*, *Ağgöl*, *Göyçay*, *Çaykənd*, *Qarasu*, *alaqarğa*, *ağbalıq* və s.

Onda yay idi və biz sübh tezdən Bakıdan çıxıb, sonra Şamaxıdan keçib **Ağsu** dolaylarını enə -enə Tbilisiyə tərəf üz tutmuşduq; Uzun, ilan yalını xatırladan boz dağın belinə qalxanda **Ağgölün** ətrafında qatarlaşan yataqların tüstüsü

göylərə dirək olmuşdu (T.Bünyadov); Nəhayət, axşamüstü **Qarasuyun** yaxası boyu keçib gedən maralların izinə düşüb Kürün sahilinə qədər gəlmişdi (İ.Şıxlı).

10. Tərəflərindən birincisi **şəxs adı**, ikincisi **oğlu, qızı** sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb ismlər: **Əhmədoğlu, Ənvərqızı** və s.

Cəfəroğlu tanımadığı bir qadını böyründə dayanmış görüb səsinə birdən xırp kəsdi.

11. Tərəflərindən birincisi sadə isim, ikincisi düzəltmə ismin birləşməsindən yaranan mürəkkəb ismlər. Məs.: **Qohumbazlıq, qanunauyğunluq, üzürxahlıq, gözaydınlığı** və s.

Rəhilə birinci dəfə ona xatırladanda “bu günlərdə gətirib verəcəyəm” deyib təqsirkar olduğu üçün **üzürxahlıq** eləmişdi; **Gözaydınlığına** gəlmiş qohum - əqrəbanın qəlbində intizar şamı yanmış, şölələnmiş, vüsal ocağı çatılmışdı (T.Bünyadov).

12. “ha” (“a”, “ə”) bitişdiricisinin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb ismlər. Məs.: **gəlhagəl, çıxhaçix, basabas, tuthatut, bathabat, vurhavur** və s.

Basabas salmayın, hamınızdan ötrü iş olacaq; Sizin gününüz **batabatda** saralıb - solmaqdır, bizimki isə **çixhaçixdadır**, -deyə Nuru otağı tərək etdi; Həyətdə bir **vurhavur** var idi ki, gəl görəsən.

13. Tərəflərindən birincisi miqdar sayı, ikincisi isimlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb ismlər. Məs.: **qırxaayaq, çoxbucaq, üçbucaq, beşguşə, Altıaçac, Üçtəpə** və s.

14. Tərəflərinin hər ikisi qohumluq bildirən sözlərin (bəzən I tərəf ümumi isim) birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb ismlər. Bu cür mürəkkəb ismlər II növ ismi birləşmə modelinə uyğun gəlir. Məs.: **əmioğlu, əmiqızı, bibiqızı**,

bibioğlu, dayıoğlu, dayıqızı, qayınana, eloğlu, elqızı və s.

*Ay səni xoş gördük **eloğlu** – deyib yaraşlıq sifətini bir az da gözəlləşdirən şirin təbəssümlə irəli, qonağın qabağına yeridi; Onun xəyalı İtaliyada hər gün rast gəldiyi bir para qızlara gedir. Elə zənn edir ki, Zəminə də onların tayıdı. Yanılırsan **dayıoğlu**... (H.Abbaszadə); Fərhad **əmiqızısının** bu dönüklüyünü ağına belə gətirməzdi.*

15. Tərəflərindən biri “baş” sözünün iştirakı ilə yaranan mürəkkəb isimlər. Məs.: *baş çoban, baş müəllim, baş mühasib, baş mexanik, baş aqronom, yüzbaşı, minbaşı, onbaşı, nökrəbaşı, vəkilbaşı və s.*

***Nökrəbaşı** böyründəki bıçağı tərəyinin gözünə tulladı (C.Bərgüşad); **Vəkilbaşının** ailəsinin ağır vəziyyətdə olduğunu bilən Pəricahan xanım da onun xahişinə əməl edəcəyinə, münasib bir vaxtda ərinə deyəcəyinə söz vermişdi; Əd-həm yenə də adəti üzrə **baş müəllimin** öz-özünə verdiyi sualı cavabsız qoymadı (Ə.Kərim); Bax o binədə Xıdır adında bir çoban var, sürünün **baş çobanıdır**; Qoşunlardan ayrılan **yüzbaşının** və pişvazına gələn bir neçə əmirin müşayiəti ilə düzənliyə enib, qırmızı süvarinin düşərgəsini dərin xəndəklər arasında gördükdə İbrahimin sevincinin üstünə sevinc gəldi.*

16. Birinci tərəfi III şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş sözdən, ikinci tərəfi sifətdən ibarət olan sözlər substantivləşir və mürəkkəb isim yaradır. Məs.: **əliaçıq, əliyəri** və s.

17. Birinci tərəfi ümumi isim, ikinci tərəfi **-maz (-məz)** şəkilçili sözlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər. Məs.: *dildönməz, dodaqdəyməz, dilbilməz, ətyeməz* və s.

Ötyəməzlilərin bir xasiyyəti var idi ki, kəndə ayaq qo-
yanı növbə ilə qonaq çağırar, bunu özlərinə borc bilib ləz-
zət alardılar (V. Nəsim); Deyişmə zamanı aşuqlar müxtəlif
şeyrlərdən istifadə edirlər. Hərbə -zorba, qıfılənd, təcniş, us-
tadnamə, **dodaqdəyməz**; Nə qədər **dilbilməz** olsa da, gərək mə-
ni bu çətin anımda başa düşəydi.

18. Tərəflərindən birincisi zərf, ikincisi feili sifətdən ibarət olan sözlər substantivləşdikdə mürəkkəb isim yaranır. Məs.: **uzaqgören, yaxıngören** və s.

19. Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək substantivləşmiş zərfdən ibarət olan mürəkkəb isimlər. Məs.: **yorğanüzü, döşəküzü** və s.

20. Feilin əmr şəklinin II şəxsinin təkinə uyğun gələn mürəkkəb isim. Məs.: **vurçatlasın**

*Qəlbimin dərinliklərində mənə məlum olmayan sirli qüv-
vələr sanki **vurçatlasın** edirdi (S. Qədirzadə); Dünən Şeyxin
evində idik. Bir **vurçatlasın** vardı, gəl görəsən.*

21. Tərəflərindən birincisi **isim** (bəzən də sifət), ikincisi **kənd** sözünün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər: *Çaykənd, Gölkənd, Təpəkənd, Düzkənd, Quzukənd, Elləkənd* və s.

***Çaykəndə** qonaq getməyimiz heç yadımdan çıxmaz-
deyə Suğra arvad gözünün yaşını sel kimi tökdü, qolunu qızının
boynuna saldı, bir əlini də böyük oğlunun dirsəyinə çatdırdı.*

b) Qoşa isimlər. Qoşa isimlər iki qrupa bölünür: 1) hər iki tərəfi müstəqil leksik mənaya malik sözlərdən ibarət olanlar; 2) Tərəflərindən birinin müstəqil mənası olmayanlar.

1) **Hər iki tərəfi müstəqil leksik mənaya malik sözlərdən ibarət olan qoşa isimlər.** Belə qoşa isimlər aşağıdakı qaydalar üzrə əmələ gəlir.

a) Tərəflərinin hər ikisi yaxın mənali sözlərdən ibarət olanlar: *səs-küy, abır-həya, qurd-quş, yar-yoldaş, gül-çiçək, tanış-biliş, qapı-baca, od-alov, əl-ətək, üz-göz, yurd-yuva, paltar-palaz, çay-çörək, ölüm-itim, künc-bucaq, həyət-baca, söz-söhbət, qol-qanad, çala-çuxur* və s.

Çünkü başqa **qız-gəlin** kimi dəvəyə minib yükün üstündə də oturmaq istəmirdi (İ.Əfəndiyev); Vurğunun sağalmaz dərdə düşməsi xəbəri tezliklə **elimizi-obamızı** başına götürdü, xalqımızın qəlbinə qırov düşdü (T.Bünyadov); Qəfil baş verən **hay-harayı** da sevir və onlara dözməyi də bacarır; Səyahət nə qədər şirin olsa da, nəhayət, yadıma **ev-eşik** düşür; **Duz - çörəyi** düz kəsibdi babalar, Haram qatma çörəyimə, çörəkçi! (H.Arif); Gedib **dost-tanışın** qəbri üstə, Gül çiçək qoymuşduq ikilikdə biz (N.Həsənzadə); **Ev-eşik, yar-yoldaş** gözünün önünə gəlir, hər şey dil açıb onu qarşılıyır, sanki “xoş gəldin” deyirdi (M.Cəlal); Bir əbədi **od-alovdur**, Varlığını yaxacaq o (S.Tahir); Dünya qəzov-qəder, **ölüm-itimdir**, Dünya boyu oğulsuzdur, yetimdir (Şəhriyar); Neçə illərdən bəri **həyət-bacasının** keşiyində durmuş köpəyin hələ bir dəfə də onu aldatdığı olmamışdı (S.Qədirzadə); Səfura xanım çox **söz-söhbətdən** sonra bir qədər sərbəst nəfəs alıb, özünə gəldi.

b) Tərəfləri əks mənali sözlərdən ibarət olanlar: *dağ-dərə, eniş-yoxuş, dost - düşmən, alış - veriş, yer - göy, var - yox, baş - ayaq, əl - ayaq, gəliş-gediş, dağ - aran* və s.

Çin ordusu Göy türklərin **var-yoxunu** talan etmiş, Gur Şad xanı əsir götürmüşdü. (B. Vahabzadə); Novruz bayramıdır ilk bahar gəlir, Qışın **əl-ayağı** yığışır demək (B.Azəroğlu); Nəqliyyat, **gəliş-gediş** o qədər çətin idi ki, hər adam istədiyi vaxt gəlib bu yerlərə çıxma bilmirdi; Xeyri kişi Mövlamoğlu ilə uzun müddət **dağ-aran** qonşusu, ürək dostu, həm-

söhbət olmuşdu.

c) Tərəfləri sinonim sözlərdən ibarət olanlar: *dava - dalaş*, *dava - dərman*, *huş - baş*, *dava - döyüş*, *əzab - əziyyət*, *qəm-qüssə*, *öyüd - nəsihət*, *dəlik - deşik*, *hal - əhval* və s.

Qəm - qüssəni, azar-bezarını da elə oradaca unudub gərdədin; *Dala* qayıdanda bu müdrik qocanın dadlı - duzlu söhbətlərindən, ağıllı **öyüd-nəsihətlərindən** sıxıntılı qəlbində bir toxtaqlıq da duyardın; Andır qocalıq məndə **huş - baş** qoymayıb; *Sarp* enişli -yoxuşlu, daşlı - çınqıllı yolun **əzab-əziyyətlərindənmi**, yorulub heydən düşdiyündənmi, ya nədənsə sus - pus düşüb qalmışdı; *Bir dağ ki*, daşları dəmdir, tuncdur, **Dəlik -deşikləri** xeyli qorxuncdur (S.Vurğun); *Yanğısını söndürmək*, köhnə **tanış-bilişlə hal-əhval** tutmaq istəyirdi (V.Nəsib).

2) Tərəflərindən birinin müstəqil mənası olmayan **qoşa isimlər**: *kitab - mitab*, *çörək-mörək*, *duz - muz*, *paltar - maltar*, *kağız -kuğuz*, *ağac -uğac*, *dəmir-dümür*, *sir-sifət*, *sür - sümük*, *mal - qara*, *giley - güzar*, *azar - bezar*, *axır -uxur*, *qara -qura*, *qab-qacaq*, *kol -kos*, *həkim-məkim* və s.

Sir-sifətində çalın-çarpaz dərini qırıqlar iz salmış bu qarının yetmiş yaşı olardı (S.Qədirzadə); *Düşərgədə hələ də sür-sümük* gəmirib doymaq bilməyən dərvişlər qızılı yığışdırıb torbalarına dolduranda, Şeyx bunu da görmürdü; *Qopara bilmədim özümdən səni*, *De nəyə gərəkdir bu giley-güzar?* (B.Vahabzadə); *Hadisələrin sonunu axır-uxurunu* gözlədi, *Qəlbinə çökmüş qara -qura* sovuşdu; *Ağ xələt geyinmiş kişi üstünə dəsmal örtülmüş sinidəki qab -qacağı*, *yemək-içməyi içəri gətirdi* (F.Kərimzadə); *Elə ki*, son bahar min büsat qurur, **Kolları - kosları** yıxıb uçurur (S.Vurğun); *Hacı müəllimin arvadı Zəhra iki ildir azar tapıb*, o yazıq da **hə-**

kim -məkim qalmayıb göstərməyə.

Qoşa isimlərin yaranmasında fonem qoşalaşması sözlərin əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir. Bunlardan bəzilərinə diqqət yetirək:

Ø - z qoşalaşması: **aman - zaman...**

Ø - z qoşalaşması: **ölüm - zülüm...**

a - u, ı - u qoşalaşması: **artıq - urtuq, qapış - qupuş, qarış- quruş, danqır-dunqur** və s.

a - u qoşalaşması: **hay - huy, çaq - çuq, dam - dum** və s.

b-d qoşalaşması: **biş - düş...**

i-ü qoşalaşması: **his - hüs...**

d-ş qoşalaşması: **dava-şava...**

d-q qoşalaşması: **daş -qaş...**

ə-ü qoşalaşması: **şəltə -şültə, gədə-güdə...**

Ø-y, ə-e qoşalaşması: **əsir -yesir...**

Ø-z, ö-ü qoşalaşması: **ölüm - zülüm...**

s-k qoşalaşması: **salam -kalam...**

ç-b qoşalaşması: **çığır- bağır...**

c-v qoşalaşması: **cız-vız...**

c- m qoşalaşması: **cındır - mındır...**

ş-ş, e-ü qoşalaşması: **şey-şüy...**

ş-v qoşalaşması: **şaxsey-vaxsey...**

d-d, ə-ü qoşalaşması: **dəmir- dümür...**

t-v, o - a qoşalaşması: **toy-vay...**

h-c qoşalaşması: **him -cim** və s.

Qoşalaşmış fonemlər mənanın ifadəsində güclü faktor kimi çıxış edir. Fonemlərin qoşalaşması mənanın qabarıq şəkildə nəzərə çarpmasında mühüm rol oynayır. Türkologiyada fonemlərin qoşalaşmasını morfonoloji hal kimi xarakterizə edirlər.

Azərbaycan dilində qoşa isimlər həm də kök morfemlərin qoşalaşması yolu ilə yaranır. Bu cür qoşa isimlər iki cür diqqəti cəlb edir: 1. Qoşalaşan kök morfemlərdən hər ikisinin müstəqil mənası olur. Məs.: *dad-damaq, düz-dünya, kəm-kəsir, çən -çiskin* və s.; 2. Qoşalaşan kök morfemlərdən birinin müstəqil mənası olur, o birinin isə mənası olmur. Məs.: *dör -döşək, dür -düyün, zığ-zımrıq, yar-yaraq, yör-yöndəm, sür-sümük, har-hacat* və s. Kök morfemlərin qoşalaşması ilə yaranan qoşa isimlər analitik yolla yaranır.

Bəzən qoşa sözlər, o cümlədən qoşa isimlər söz birləşmələri ilə qarışdırılır. Qoşa sözlər müəyyən cəhətdən söz birləşmələrinə oxşasalar da ondan fərqlənir. Ona görə də qoşa sözlər mürəkkəb sözlərə daxil olan xüsusi bir söz qrupu kimi öyrənilir.

c) **Mürəkkəb ixtisarlər:** Buraya mürəkkəb idarə və təşkilat adları daxildir. Məs.: **ADPU** (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti), **ADU** (Azərbaycan Dillər Universiteti), **BDU** (Bakı Dövlət Universiteti) və s. Mürəkkəb ixtisarləri mürəkkəb söz deyil, söz birləşməsi də hesab edirlər. Bunu aşağıdakı səbəblərlə əlaqələndirirlər.

1. Mürəkkəb söz adətən iki və bəzən üç sözdən ibarət olur. Mürəkkəb idarə adları da iki sözdən ibarət ola bilər. Məs.: **EA** (Elmlər Akademiyası), **Azərnəşr** (Azərbaycan nəşriyyatı) və s. Lakin mürəkkəb sözdən fərqli olaraq mürəkkəb idarə adları bəzən daha çox sözlərdən ibarət olur. Məs.: *Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi*.

2. Mürəkkəb sözlərin tərəfləri qaynayıb-qarışaraq bir mənə, bir məfhum ifadə edir. Mürəkkəb idarə adlarının tərəfləri arxaikləşərək yeni sözlə əvəz olunur. Məs.: *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji*

Universiteti, Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutu – Azərbaycan Tibb Universiteti və s.

Mürəkkəb sözlər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələrinə oxşayırlar. Həm mürəkkəb sözlər, həm də söz birləşmələri ən azı iki sözün birləşməsi şəklində formalaşır. Söz birləşmələri də, mürəkkəb sözlər də nominativ xüsusiyyətə malik olur. Həm söz birləşməsi, həm də mürəkkəb söz cümlə üçün tikinti materialıdır. Söz birləşmələrinin də, mürəkkəb sözlərin də tərəfləri arasında sintaktik əlaqələr olur. Mürəkkəb isimlər idarə, yanaşma əlaqəsi əsasında yaranır. Bu cür oxşar cəhətlər mürəkkəb sözlə söz birləşmələrini fərqləndirmək işini çətinləşdirir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, söz birləşmələri mürəkkəb sözlərin yaranması üçün bir baza təşkil edir. Bir çox söz birləşmələrinin mürəkkəb sözə çevrilmə prosesi gedir. Bu proses tam şəkildə başa çatmadığından bir sıra dil vahidlərində həm söz birləşməsinin, həm də mürəkkəb sözün əlamətləri olur. Bu da söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözü fərqləndirməkdə çətinlik yaradır. Bunlara baxmayaraq, mürəkkəb sözlə söz birləşmələrini fərqləndirməyin bir sıra prinsipləri vardır:

1. Söz birləşməsi sintaksisdə, mürəkkəb sözlər morfolojiyada öyrənilir.

2. Mürəkkəb sözlərin tərəfləri qaynayıb - qarışaraq bir məna, bir məfhum ifadə edir. Yəni tərəflər məna müstəqilliyini itirir. Söz birləşmələrinin tərəfləri isə öz məna müstəqilliyini qoruyub saxlayır.

3. Mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqə öz əhəmiyyətini itirir və daşlaşmış olur. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olan sintaktik əlaqə canlı, mütəhərrik olur. Ona görə də təhlil zamanı mürəkkəb sözlər arasındakı sin-

taktik əlaqədən danışılmır. Ancaq söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqədən bəhs olunur. Mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqə təhlil zamanı nəzərə alınmır.

4. Mürəkkəb sözün tərəfləri bir mənə, bir məfhum ifadə etdiyi üçün dildə sabitləşmişdir. Tərəflər birlikdə bir suala cavab verir. Məs.: *Günəbaxan* (nə?), *tozsoran* (nə?) və s. Söz birləşmələrinin tərəfləri isə tamamilə sərbəst olduğu üçün müstəqil suallar tələb edir. Məs.: *yaşıl* (necə?) *yarpaq* (nə?), *dadlı* (necə?) *meyvə* (nə?) və s.

5. Mürəkkəb sözlərin tərəflərinin birlikdə bir baş vurğusu, söz birləşmələrinin tərəflərinin isə hər birinin müstəqil vurğusu olur.

Qeyd: İsimlər qoşmalarla işləndikdə (məs.: Səməddən ötrü, Əhməd üçün və s.) iki vurğu özünü göstərir. Birinci vurğu əsas vurğu adlanır və ismin son hecası üzərinə düşür. İkinci vurğu isə əlavə vurğu kimi qoşmanın son hecasında olur.

SİFƏT

Sifət əşyanın əlamətini və keyfiyyətini bildiren əsas nitq hissəsidir. Əlamət və keyfiyyət bildirmə sifətin ümumiləşmiş halda ifadə etdiyi məna xüsusiyyətidir. Əlamət və keyfiyyətə daha məhdud məna qrupları daxildir. Bunların hamısı birlikdə sifətin lüğəvi məna qrupları adlanır.

Sifətin lüğəvi məna qrupları.

Ümumiləşmiş əlamət və keyfiyyət bildiren sifətin lüğəvi məna qrupları aşağıdakılardır:

I. Rəng bildiren sifətlər: *qırmızı, göy, ağ, qara, qonur, mavi, qəhvəyi, boz, ala, sarı* və s.

*Dərya ilə başlanan ilk tanışlığımızı incəliklərinə qədər ürək dolusu fərəhlə xatırlaya-xatırlaya **ağ** səhifələrə köçürdüm (S.Qədirzadə); **Qara** torpaq ağır-ağır, od içində nəfəs alır (S.Vurğun); Qız **qəhvəyi** rəngli, yaxası ağ tüklü kürk geymişdi; **Qara** bulud, **boz** bulud, Nə dərdin varsa, unut; Yenə qılınıcı ni çəkdi üstümə, Qurbanı olduğum o **ala** gözlər (S.Vurğun).*

II. Məkan, ölçü və həcm əlamətləri bildiren sifətlər: *uzaq, yaxın, hündür, böyük, qısa, uca, kiçik, uzun, girdə, dar, gen, geniş, balaca, gödək* və s.

*Üç oğlan uşağı birdən **balaca** kötüyü qucaqlayıb alaçığın qapısına gətirdi; Emalatxana **hündür** divarların arasında idi; **Geniş** eyvanın altına *stul* qoydu, üstünə də nalça saldı; Abbas əlini **böyük ala** qapının çaxmağına neçə dəfə uzadıb çəkdi.*

III. Dad və lamisə üzvlərinin vasitəsi ilə hiss edilən əlamət

və keyfiyyətləri bildirən sifətlər: *şirin, acı, turş, bərk, yumşaq, soyuq, sərin, isti, möhkəm* və s.

Əllərin nə yaman soyuqdur, gülüm, Niyə bu soyuğu indi duymuşam? (N.Kəsəmənli); İsti baxışına, şirin ləhcənə, Şeyrim yetişərmə, dilim çatarmı? (M.Yaqub).

IV. İnsan və heyvanların xarici görkəmi ilə bağlı xüsusiyyət və keyfiyyətləri bildirən sifətlər: *qoca, kar, kor, şikəst, topal, gombul, əcaib, gözəl, çirkin, qaragöz, bəstəboy* və s.

Filosof şikəst olduğu üçün ona çata bilmirdi, bir də axı o, piyada gəzməyə alışmamışdı.

V. Xasiyyət, daxili keyfiyyət, psixoloji xüsusiyyət və əlamət bildirən sifətlər: *gic, dəli, axmaq, kür, dinc, tənbel, key, kobud, dalğın, lovğa* və s.

O, uşaq kimi şıltaqlıq edir, dalğın, kobud hərəkətləri ilə rəstə düşən şeyləri vurub yıxırdı.

VI. Ümumi əlamət və keyfiyyətləri bildirən sifətlər: *pis, yaxşı, yaman, düz, əyri* və s.

Pis ağızların orda-burda dalımca danışmaları gəlib qulağıma çatır (H.Abbasadə); Düz sözü eşitməyə qulaq gərək, yaxşını pisdən seçməyə göz gərək; Hər yaxşı fikir əmələ çevrilmək üçün zəhmət istəyir, hər həqiqət həyatda ağır müqavimətlərə rast gəlir.

VII. Çəki əlamətini bildirən sifətlər: *ağır, yüngül* və s.

İlk gənclik və ağır müharibə illəri yadına düşdü (M.İbrahimoğlu); Min gül solduranlar min gül dərdilər, Yüngül çiçəkləri yüngül dərdilər (N.Kəsəmənli).

Sifətin formal əlamətləri.

Sifəti digər əsas nitq hissələrindən fərqləndirən formal əla-

mətlər vardır. Bunlar sifəti bir nitq hissəsi kimi səciyyələndirir. Sifət əsas nitq hissələrindən biri olmaqla aşağıdakı formal əlamətlərə, xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir:

I. Sifət **necə?, nə cür?, hansı?** suallarından birinə cavab verir. Məs.: **qonur** göz, **şəvə** saç, **soyuq** su və s.

II. Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməklə, daha məhdud məna qruplarını da əhatə edir. Məs.: rəng, məkan, ölçü, həcm və s. bildirir.

III. Xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də sifət əmələ gətirən şəkilçilərin olmasıdır. İsimlərdən 40-a yaxın və feillərdən 12-dən çox sifət düzəldən şəkilçilər vasitəsilə düzəltmə sifətlər əmələ gəlir. Beləliklə, dilimizdə 50-dən çox düzəltmə sifət əmələ gətirən şəkilçi vardır.

IV. Sifət öz lüğəvi mənasını və məzmununu qoruduğu zaman hal və cəm şəkilçilərini qəbul etmir. Lakin hal və cəm şəkilçisini qəbul etdikdə substantivləşir (isimləşir). Məs.: *Jurnalist öz **qəhrəmanını** tapmışdı. Hökmən ondan yazacaqdı; Ancaq **qocanın** oturub söhbət etməsi üçün yəqin ki, sakit, asudə bir şərait lazımdı; **Yaxşılar** yolunda çıraq kimidir, **Yamanlar** tülkü tək pusquda durub (N.Kəsəmənli)* və s.

V. Sifətin formal əlamətlərindən biri də onun dərəcələrinin olmasıdır. Azərbaycan dilindəki sifətləri müəyyənləşdirərkən, onların dərəcələnməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

VI. Sifətlər öz lüğəvi mənasını və məzmununu mühafizə etməklə cümlədə təyin və ismi xəbər vəzifəsində çıxış edir. Məs.: *Amma torpaq ona görə müqəddəs olur ki, onun qoynunda belə **böyük** oğullarımız dəfn olunub (Ə.Hacızadə); Bıqları **qapqara** idi; Sifəti azacıq **yastıdır** və s.*

Sifətin digər nitq hissələri içərisində yeri.

Sifət başqa nitq hissələrinədən təcrid olunmuş şəkildə öyrədilə bilməz. Ona görə ki, isim, say, zərf, feili sifət, qoşma sifətlərlə yaxınlıq yaradır. Məsələn, isimləri sifətə yaxınlaşdıran cəhət onların hər ikisinin təyin vəzifəsində çıxış etməsidir. Lakin sifətin təyin vəzifəsində çıxış etməsi başlıca xüsusiyyətdir. İsmi cümlə üzvü kimi təyin rolunda olması isə aşağıdakı xarakterik hallarla bağlıdır.

Birincisi, atributiv isimlər əlamət, keyfiyyət mənasını bildirir və təyin vəzifəsində çıxış edir. Məs.: *daş ev, dəmir qaşiq* və s. Burada **daş, dəmir** sözləri əşyanı təyin edir və bu əşyanın nədən hazırlandığını bildirir. Bu sözlər morfolojiyada isim, sintaksisdə isə cümlə üzvü kimi təyin olur. Deməli, **daş ev, dəmir qaşiq** birləşmələrindəki **daş, dəmir** sözlərini sifət adlandırmaq düzgün deyildir. Bu sözlər isimdir.

Aslan kağız dəsnullardan birini götürüb dodaqlarını sildi (S.Qədirzadə); Həyətin ortası ilə eni yarım addım olmayan beton səki uzanırdı; Həməzə daş divar arxasında son qüvvəsini topladı, uca bir səslə qışqıraraq özünü müdafiəyə çağırırdı; Dəmir sandıq üstündə tavanadək qalanmış al-əlvan yorğan-döşək və küncə dirənmiş qoşalülə ov tufəngi əski muzey əşyalarını yada salırdı.

İkincisi, isim məcazi mənada işlənilir, əşyanı təyin edir və cümlə üzvü kimi təyin vəzifəsində olur. Məs.: *dəmir bilək, daş ürək, pambiq əl* və s. Bu cür birləşmələri **dəmir kimi bilək, daş kimi ürək, pambiq kimi əl** formasında da işlətmək olar. Lakin hər iki halda **dəmir, daş, pambiq** sözləri sifət deyil, isim kimi çıxış edir. Yenə də ismin sintaktik vəzifəsi təyin olur.

Dirsəyədək çirmələnmiş dəmir biləkləri gündə yanıb qaral-

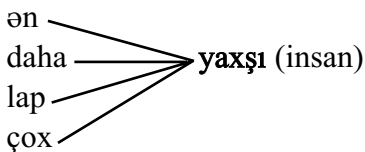
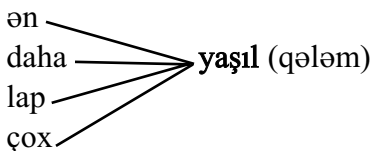
mışdı; Üfüq **qızıl-qırmızı şəfəqdə** alovlanıb yanırıdı; Dan yeri sökülürdü, günəş **qızıl rəngə** boyanmışdı.

Qeyd: Atributiv isimlərlə sifətləri fərqləndirdikdə bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır. Bu da həm atributiv ismin, həm də sifətin xəbər vəzifəsində işləndikdə hansı nitq hissəsinə aid olmasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Atributiv isimlər xəbər vəzifəsində işləndikdə isim olaraq qalır, sifət ola bilmirlər. Məs.: Bu **qızıldır**; O **gümüştür**. Sifətlər də xəbər vəzifəsində sifət olaraq qalır. Məs.: Parça **qırmızıdır**; Xörək **yağlıdır**.

Atributiv mənalı isimlərlə sifətləri fərqləndirdikdə aşağıdakı hallara diqqət yetirmək lazımdır.

a) atributiv isimlərə (məs.: **daş** bina, **dəmir** qapı) ismin çıxışlıq hal şəkilçisini artırmaq olur. Məs.: *daşdan bina, dəmirdən qapıq. Lakin yaşıl qələm, yaxşı insan birləşmələrindəki yaşıl, yaxşı sifətlərinə hal şəkilçisi artırmaq olmur.*

b) **daş bina, dəmir qapı** birləşmələrində **daş** və **dəmir** isimlərindən əvvəl **ən, çox, daha, lap** ədatlarını artırmaq mümkün deyildir. **Yaşıl qələm, yaxşı insan** birləşmələrində **yaşıl, yaxşı** sifətlərindən əvvəl qeyd olunan ədatlar işlənə bilər:

c) atributiv isimlər xəbər vəzifəsində işləndikdə isim, sifətlər isə sifət məzmununu qoruyub saxlayır. Məs.: Bu **daşdır**; Qələm **yaşıldır**.

İsimlə sifəti yaxınlaşdıran xüsusiyyətlərdən biri də bir qrup isimlərin tarixən sifətə çevrilməsi ilə bağlıdır. Bu, iki istiqamətdə baş vermişdir: 1) Heç bir şəkilçi qoşulmadan isim sifətə çevrilmişdir. Məs.: **göy** sözü səma bildirən isim olmaqla, sonra rəng bildirən sifəti törətmişdir; 2) Tarixən düzəltmə isim, sifət olmuş, müasir dilimizdə isə sadə sifət, isim hesab olunanlar. Məs.: *yaşıl, qızıl, qırmızı* və s. Bu qəbildən olan *totuq, uzun, dərin, sərin, qalın* və s. sözlərin yarandığı köklər də dilimizdə müstəqil işlənmir.

Sifətə yaxın olan nitq hissələrindən biri də saydır. Sifətlər kimi saylar da təyin edir. Məs.: *beş kitab*. Lakin sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirdiyi halda, say miqdarını bildirir. Daha doğrusu, say əşyanı miqdar baxımından təyin edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sifətə daha çox sıra sayı yaxındır. Ona görə ki, sıra sayı sifətlər kimi **hansı?** sualına cavab verir. Məs.: **üçüncü (hansı?) mərtəbə**.

Sifətlər zərflərlə də yaxınlıq yaradır. Dilimizdə yerindən, mövqeyindən asılı olaraq həm sifət, həm də zərf kimi işlənən **yaxşı, pis, düz, əyri, gözəl, şirin** və s. sözlər vardır. Bu cür sözlər əşya ilə bağlı olduqda sifət, hərəkətlə bağlı olduqda isə zərf olurlar. Məs.: **Yaxşı** (sifət) **kitab**; **Yaxşı** (zərf) **oxumaq**.

Sifətin feili sifətlə bağlılığı da vardır. Hər ikisi əşyanın əlamətini bildirir. Məs.: **deyilən söz** (feili sifət); **maraqlı kitab** (sifət). Sifətlə feili sifətin yaxın və fərqli xüsusiyyətlərindən geniş şəkildə feili sifət mövzusunda bəhs olunacaqdır.

Qeyd: Sifətlərlə feillər arasında olan bir yaxınlıq onların bəzilərinin omonimliyi ilə bağlıdır. Məs.: **sarı** (sifət–feil),

acı (sifət–feil), **al** (sifət–feil), **ac** (sifət–feil), **quru** (sifət–feil), **düz** (sifət–feil), **cır** (sifət–feil), **sıx** (sifət–feil), **şiş** (sifət–feil) və s.

Sifətlərlə köməkçi nitq hissələri arasında da yaxınlıq vardır. Bu yaxınlıq, xüsusilə qoşmalarla sifətlər arasında özünü göstərir. Dilimizdə bir qrup sözlər həm sifət, həm də qoşma kimi özünü göstərir. Məs.: **qeyri adam** (sifət) – *səndən qeyri* (qoşma); **başqa iş** (sifət) – *səndən başqa* (qoşma), **doğru söz** (sifət) – *evə doğru* (qoşma), **sarı rəng** (sifət) – *evə sarı* (qoşma); **bəri tərəf** (sifət) – *dünəndən bəri* (qoşma), **özgə adam** (sifət) – *səndən özgə* (qoşma) və s.

Əsli və nisbi sifətlər.

Bir qrup sifətlər əlamət və keyfiyyətin daimi daşıyıcıları olduğu halda, digərləri isə sonradan morfoloji yolla əlamət, keyfiyyət ifadə etmə xüsusiyyətini əldə edirlər. Sifətlər əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən əsas nitq hissəsi kimi əsli və törəmə olurlar. Əsli sifətlərin kökü həmişə əlamət, keyfiyyət bildirir. Törəmə sifətlər isə başqa nitq hissələrindən əmələ gələn sifətlərdir ki, onların kökü əlamət, keyfiyyət ifadə etmir. Ona görə də sifətlər köklərində əlamət, keyfiyyət məzmununun olub-olmamasına görə iki yerə ayrılır: 1) əsli sifətlər, 2) nisbi sifətlər.

1) **Əsli sifətlər.** Əsli sifətlərin kökü əlamət, keyfiyyət məzmununu bildirir. Onlar heç bir şəkilçi qəbul etmədən əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirmək xüsusiyyətinə malikdir. Məs.: *ağ, qara, göy, yaxşı, pis, isti, şirin, sərin* və s.

Dənizdə göy və qırmızı rəngli iki maya q yanıb sönmürdü; Şimaldan əsən meh özü ilə sərin dəniz havası gətirirdi; Böyük

dənizləri kaman tək əyib, Qocalıq əbasın çoxları geyib (P.Qəlbinur).

Əsli sifətlərə məxsus olan xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) əsli sifətlər quruluşca sadə olur. Məs.: **boz, qara, iri** və s.

b) əsli sifətlər başqa nitq hissələrindən yaranmır.

c) əsli sifətlər sifətin lüğəvi məna qruplarının birbaşa daşıyıcılarıdır.

ç) əsli sifətlər dərəcələr üzrə asanlıqla dəyişə bilirlər. Məs.: *qapqara, yamyaşıl, dümağ, ağappaq, lap yaxşı* və s.

Dağlarının dümağ qarı, Yaranmışdır qarlı qışdan; Uzaqdan baxıram ağappaq, təmiz, Yaxına gəlirəm qurd düşüb qara.

d) əsli sifətlər substantivləşmədə daha fəal iştirak edirlər. Məs.: **İgid** ölür, adı qalar.

e) əsli sifətlər - **lıq (-lik, -luq, -lük)** şəkilçisi vasitəsi ilə isim düzəltməyə meyllidir. Məs.: *ağ-ağlıq, cavan-cavanlıq, qoca-qocalıq* və s.

Yadıma düşür ki, bəzən hissimiz, Nə qədər aldanır bu ağlıqlara.

ə) əsli sifətlər feillə yanaşı işləndikdə zərflik vəzifəsində olur. Məs.: **qapqara** qaralmaq, **qupquru** qurumaq, **ağappaq** ağarmaq, **dupduru** durulmaq, **sapsarı** saralmaq və s.

Qeyd: Əsli sifətlər isimlə yanaşı işləndikdə cümlə üzvü kimi təyin, feillə yanaşı olduqda isə zərflik vəzifəsində olur.

2) **Nisbi sifətlər.** Nisbi sifətlərin kökü əlamət, keyfiyyət məzmununu bildirmir. Sifət əmələ gətirən şəkilçilərin başqa nitq hissələrinə qoşulması ilə yaranır. Nisbi sifətlərin özünə-məxsus səciyyəvi əlamətləri aşağıdakılardır.

a) nisbi sifətlər, əsasən, quruluşca düzəltmə olur. Məs.:

ışıqlı, qəmli, qırıcı, öldürücü, yuxucul və s.

Onun xırda, ancaq ışıqlı gözlərinin dərinliklərində qəmli bir ifadə gizlənmişdi.

b) nisbi sifətlərin kökü əmələ gəlmiş nitq hissəsinə aid mənanı qoruyub saxlayır.

Bəzən əsli və nisbi sifətlərə dərəcələnmə nöqtəyi-nəzərindən yanaşılır. Belə hesab olunur ki, dərəcələnmə sifətlər əsli, dərəcələnməyənlər isə nisbi sifətdir. Lakin dərəcələnməni əsli və nisbi sifətlər üçün əsas əlamət götürmək olmaz. Əsli və nisbi sifət məsələsi sözün kökü ilə bağlıdır. Sifətin kökü əlamət, keyfiyyət bildirirsə, o, əsli sifət olur. Əksinə olduqda isə – yeni sifətin kökü başqa nitq hissəsinə məxsus olduqda nisbi sifət hesab olunur. Sifətin dərəcələnməsi isə formal əlamətlər sırasına daxildir. Hər hansı bir sözün sifət olduğunu müəyyən etmək üçün ona dərəcə əlamətlərini artırmaq lazımdır. Ancaq sifətin əsli və nisbi olmasında dərəcələnməni meyar kimi götürmək olmaz. Əsli sifət barəsində S.Cəfərov belə yazır: “Əsli sifətlər elə sözlərdir ki, onlar təklikdə işləndikdə belə ancaq əşyanın əlamətini bildirir. Məs.: *uca* (ev), *uzun* (yol), *sarı* (kağız)”¹.

Lakin düzəltmə sifətlərin kökü əlamət bildirmir. Əgər əsli və nisbi sifətlər üçün dərəcələnməni meyar götürsək, onda belə bir mənzərəni görürük: Sadə sifətlərin hamısı dərəcə əlamətlərini qəbul edir, lakin düzəltmə sifətlər buna qadir deyildir. Məsələn, düzəltmə sifətlərin bir qismi dərəcələndiyi halda, digərləri dərəcə əlamətlərini qəbul etmir. Dərəcə əlamətini qəbul edənlər: (lap, çox, daha, olduqca) **bacarıqlı** (tələbə), (lap, çox, daha, olduqca) **maraqlı** (söhbət) və s.

¹ S.Cəfərov. *Azərbaycan dilinin qrammatikası. Azərtədrisnəşr, 1963, səh.67.*

Dərəcə əlamətini qəbul etməyənlər: **qaldırıcı** (kran), **adsız** (təpə), **qırıcı** (təyyarə), **qoruyucu** (zolaq) və s.

Dərəcə əlamətini qəbul edən düzəlmə sifətlərin kökündə əlamət, keyfiyyət məzmunu vardır. Ona görə də onlar dərəcələndirilir. “Düzəltmə sifətlərin dərəcələnməsindən danışarkən onların yarandığı əsas fikir vermək lazımdır. Əsasən keyfiyyət bildirən isimlərdən və müəyyən feillərdən yaranan sifətlər dərəcələr üzrə dəyişir”¹.

Düzəltmə sifətlərin dərəcə üzrə dəyişənlərini əsl sifət götürmək düzgün deyildir. Ona görə ki, əsl və nisbi sifətlər sifətin kökünün əlamət və keyfiyyət bildirməsi ilə ölçülür.

Sifətin

substantivləşməsi.

Substantivləşməyə isimləşmə – əşyalaşma da demək olar. Sifət substantivləşdikdə ismin bütün formal əlamətlərini qəbul edir. Sifətlər substantivləşdikdə özündən sonra gələn ismin işlənməsinə ehtiyac qalmır. Həmin ismə məxsus xüsusiyyətləri substantivləşmiş sifət öz üzərinə götürür. Məs.: *uzun adam* – *uzun*, *gödək adam* – *gödək* və s.

Substantivləşmə **daimi** və **müvəqqəti** olaraq iki yerə ayrılır. **Daimi substantivləşmə.** Daimi substantivləşmə hər hansı mətndən, şəraitdən asılı olmayaraq sabitləşmiş şəkildə olur. Bu cür substantivləşmə aşağıdakı qaydalar üzrə özünü göstərir.

a) bir sıra sifətlər atalar sözlərində daimi substantivləşir. Məs.: ***Arığın*** nə işi var cığırda, çaqqal onu cığırda; ***Gözəl*** görünür, ***çirkin*** bürünür; Ehtiyat ***igidin*** yaraşığıdır; ***İgid*** ölür, adı qalar; ***İgidin*** başı qalda gərək və s.

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild, morfolojiya, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1980, s.119.

Azərbaycan dilində işlədilən atalar sözü və məsəllərdə çoxlu substantivləşmiş sifətə rast gəlirik. Məsələn, “**Ağa** ağ deyiblər, **qaraya** qara”, “**Ac** deyər doymaram, **tox** deyər acmaram”, “**Varlı** kisəsini döyər, **kasıb** dizini”, “**İgid igidə** xor baxmaz”, “**Ölülər** elə bilir ki, **dirilər** halva yeyir”, “**Toxun acdan** xəbəri olmaz”, “**Acını** dadmayan, **şirinin** nə olduğunu bilmir” və s.¹

Göründüyü kimi, bu atalar sözü və məsəllərdəki **ağa, qaraya, ac, tox, varlı, kasıb, igid, igidə, ölülər, dirilər, toxun, acdan, acını, şirinin** sözləri substantivləşmiş sifətlərdir.

b) rəng, əlamət, keyfiyyət, xarici görkəm və həcm bildirən bir qisim sifətlər daimi substantivləşərək insan adları əmələ gətirmişdir. Məs.: *Sarı, Qara, Gözəl, Yaxşı, Böyük, Qoca, Cavan, Qəhrəman*.

Qeyd: Bu cür substantivləşmiş sözlər həm sifət, həm də isim kimi işlənir.

Müvəqqəti substantivləşmə. Müvəqqəti substantivləşmə məndən, şəraitdən, situasiyadan asılı olaraq keçici, ötəri, müvəqqəti şəkildə baş verir. Bu cür substantivləşmə aşağıdakı yollarla yaranır.

I. Şəraitdən asılı olaraq müvəqqəti substantivləşmə;

II Morfoloji yolla müvəqqəti substantivləşmə.

I. Şəraitdən asılı olaraq müvəqqəti substantivləşmə.

Şəraitdən asılı olaraq sifət təyin etdiyi ismin funksiyasını öz üzərinə götürərək substantivləşir. Bu, sifətin lüğəvi mənə növlərini tam şəkildə əhatə edir.

¹ *Buradakı atalar sözləri və məsəllər götürülmüşdür: B.Məmmədov. Müxtəlif sistemli dillərdə substantivləşmiş sifətlərin frazeoloji söz birləşmələrində işlədilməsi haqqında. – Azərbaycan məktəbi. 1971, №10 (291), s.26.*

a) rəng bildirən sifətlər təyin etdiyi ismin funksiyasını öz üzərinə götürərək substantivləşir. Məs.: *qara* (rəngi) – *qaranı*, *ağ* (rəngə) – *ağa*, *qırmızı* (rəngdə) – *qırmızıda*, *göy* (rəngin) – *göyün* və s.

Qaranı göyə qarışdıracağam.

b) məkan, həcm, ölçü bildirən sifətlər təyin etdiyi ismin funksiyasını özündə daşıyaraq substantivləşir. Məs.: *uzun* (adam) – *uzun*, *gödək* (adam) – *gödək*, *kök* (adam) – *kök*, *arıq* (adam) – *arıq* və s.

Gödək uzuna tərəf atıldı.

c) dad və lamisə üzvlərimiz vasitəsilə dərk olunan sifətlərin substantivləşməsi. Məs.: *acı* (bibər) – *acı*, *isti* (hava) – *isti*, *soyuq* (hava) – *soyuq* və s.

ç) insan və heyvanların xarici görünüş xüsusiyyətlərini, xasiyyətini, daxili keyfiyyətini bildirən sifətlərin substantivləşməsi. Məs.: *kor* (adam) – *kor*, *keçəl* (adam) – *keçəl*, *tənbəl* (adam) – *tənbəl* və s.

Ölüm cərgəsinə cavanı seçir, Yadından çıxarır qocalan ömrü (M.İsmayıl).

d) seçmə, ayırma, fərqləndirmə mənalarını bildirən sifətlərin substantivləşməsi. Məs.: ***başqa***, ***qeyri*** (adamlar) – ***başqaları***, ***qeyriləri***.

***Başqaları* bu məsələdən narazıdırlar.**

e) ümumi əlamət, keyfiyyət bildərən sifətlərin substantivləşməsi. Məs.: *yaxşı* (adamın) – *yaxşının*, *pis* (adamın) – *pisin*.

O kimdi yaxşını, yamanı seçir, Möhləti ayırır, zamanı seçir (M.İsmayıl); Qəbahət pislərin səhər yeməyi, Qəbahət yaxşıda qəbahət olub (M.Araz); Çox suyun bu çaya calandı arxı, El yaxşı tanıyır əyrini, düzü (M.Yaqub); Elə adamlar var ki, pisə rast gəlməyincə, onun əzablarını çəkməyincə yaxşının qədrini bil-məzlər (M.İbrahimov).

II. Morfoloji yolla müvəqqəti substantivləşmə.

Morfoloji yolla müvəqqəti substantivləşmə - **lar (-lər)** şəkilçisi ilə yaranır. Məs.: *ləyaqətli* (adamlar) – *ləyaqətliklər, pis* (adamlar) – *pislər*. Bu zaman substantivləşmiş sifət özündən sonra gələn ismin funksiyasını öz üzərinə götürür. Morfoloji yolla müvəqqəti substantivləşmə aşağıdakı hallarla bağlı olur.

a) ümumi əlamət, keyfiyyət bildirən sifətlər - **lar (-lər)** şəkilçisini qəbul edərək substantivləşir. Məs.: *yaxşı* (adamlar) – *yaxşılar, yaman* (adamlar) – *yamanlar*.

Yaxşılar yol çəkən, *pislər* yol sökən

Miyanə adamlar yuxuma girmir.

Sənin aləmində ən yaxşıyam mən,

Bəlkə də yaxşılar naxışıyam mən.

Bir azca soyuqluq, bir azca təmkin,

Dönüklər üçün də bir azacıq kin...

(M.Araz)

b) rəng bildirən sifətlər -**lar (-lər)** şəkilçisi vasitəsilə substantivləşir. Məs.: *ağlar, qaralar, qırmızılar* və s.

c) məkan, həcm, seçmə, ayırma, fərqləndirmə, dad, xasiyyət, xarici görünüş və s. mənaları bildirən sifətlər -**lar (-lər)** şəkilçisini qəbul edərək substantivləşir. Məs.: *böyük, kiçik, igid, qeyri, ac, əlil, səfil* (adamlar) – *böyükklər, kiçiklər, igidlər, qeyrilər, aclar, əlillər, səfillər* və s.

Yolun kənarında aclar, əlillər, Tiyanlar altında kiçik səfillər (S.Vurğun); *Kiçiklər* önündə böyük görünən, *Böyüklər* önündə sərçəyə dönən; *Yaxınlar, uzaqlar* düşdü səs-küyə, *Ata da gah onu, gah bunu dinlər.*

ç) - **dakı (-dəki)** şəkilçili düzəltmə sifətlər - **lar (-lər)** şəkilçisi

vasitəsilə substantivləşir. Məs.: *evdəki* (əşyalar) – *evdəkilər*, *zaldakı* (adamlar) – *zaldakılar* və s.

Zaldakılar arasında maraqlı və təəccüb daha da artırmaqda idi.

- **dakı (-dəki)** şəkilçili sözlər əşyanı tutduğu yerə görə təyin edir. Ona görə ki, bu şəkilçi - **da (-də)** yerlik hal şəkilçisi ilə **-ki** əlamət bildirən şəkilçilərin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb şəkilçidir. - **dakı (-dəki)** şəkilçili sifətlər substantivləşdikdə təyin etdiyi ismin xüsusiyyətlərini özləri daşıyır.

Azərbaycan dilində sifətin substantivləşməsinin tarixi çox qədimdir. Bunu substantivləşməyə aid yazılı mənbələrimizdəki misallar da təsdiq edir. Dilimizin qədim mənbələrindən çoxlu miqdarda misal gətirmək mümkündür:

Yeddi qız qardaşı ağ çıxardılar, qara donlar geydilər; Banıçiçək qaralar geydi ağ qaftanını çıxardı; Dəli Dondar ağ çıxardı qara geydi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənmiş bu cümlələrin birincisində **ağ** sözü, ikincisində **qaralar**, üçüncüsündə isə **ağ** və **qara** sözləri substantivləşmişdir.¹

Qeyd: Substantivləşmiş sifətlər frazeoloji söz birləşmələrində işlənir. Bu zaman substantivləşmiş sifətlər frazeoloji söz birləşmələrinin əsas komponentlərindən birini təşkil edir. Məsələn, *Əlacı nə idi? Yiğmaq, toplamaq, mümkün qədər çoxunu özü saxlayıb, sarılara çevirib, Tasının vasitəsilə gizlətmək idi. O var-kar, o sarılar məndə olsa, yüz belə qan batıraram, o ki, bir ola!.. Molla Qafar isə tamam-kamal öz məişətini qaydaya salıb əlini ağdan qaraya vurmur,*

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild, morfolojiya, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1980, s. 101.

durusundan toplayırdı. Qeyd olunan cümlələrdə sarılara çevirmək, sarılar olmaq, əlini ağdan-qaraya vurmamaq, durusundan toplamaq frazeoloji birləşmələrində sarılara, sarılar (qızıl mənasındadır), ağdan-qaraya, durusundan sözləri substantivləşmiş sifətlərdir.

Azərbaycan dilində **soyuq dəymək, soyuq tutmaq, soyuq vurmaq, soyuğa vermək** və s. frazeoloji birləşmələrinin birinci komponenti olan **soyuq** sözü də substantivləşmiş sifətdir.¹

Dilimizdəki sifətlərin hamısı eyni dərəcədə substantivləşmir. Məsələn, əsli sifətlər daha çox substantivləşdiyi halda, nisbi sifətlər isə demək olar ki, substantivləşmir. Ona görə ki, əsli sifətlər mücərrədləşmə nəticəsində təyin etdiyi sözün (ismin) funksiyasını öz üzərinə götürə bilər. Nəticədə təyin etdiyi əşyanın olmaması ilə işlənir. Nisbi sifətlərdə isə mücərrədləşmə olmadığına görə təyin etdiyi əşya ilə birgə işlənməli olur. Bundan başqa, sifətin dərəcələrində də substantivləşmə eyni cür olmur. Məsələn, sifətin adi dərəcəsi substantivləşdiyi halda, azaltma və çoxaltma dərəcələri bu hadisəyə məruz qalmır. Ona görə ki, adi dərəcə heç bir morfoloji əlamət daşmadığı üçün abstraksiya (müjərrədləşmə) halına meyilli olur. Bununla da isimlərlə daha yaxınlıq yaradır. Məs.: *böyük, sərin, soyuq, uzaq, yaxşı, kürən, kəhər, qumral, köhlən* və s. sifətlərini daha asanlıqla substantivləşdirmək olur: *böyük* (adamlar) – *böyüklər*, *soyuq* (havalər) – *soyuqlar* və s. Bunun səbəbi bu cür sifətlərin quruluşca sadə ol-

¹ *Substantivləşmiş sifətlərin frazeoloji birləşmələrdə işlənməsi barədə bax: B. Məmmədov. Müxtəlif sistemli dillərdə substantivləşmiş sifətlərin frazeoloji söz birləşmələrində işlədilməsi haqqında. – Azərbaycan məktəbi. 1971, №10 (291), s. 22-25*

ması, əsli sifət olması və sifətə aid morfoloji əlaməti daşımaması (əsasən, dərəcə şəkilçisi) ilə bağlıdır.

Qeyd: Dilimizdə bir sıra isimlər var ki, onlar tarixən sifətin substantivləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu cür isimləri iki qrupa ayırmaq olar.

a) sifətin substantivləşməsi ilə əmələ gələn, həm sifət, həm də isim kimi işlənən sözlər. Məs.: *ölü, cavan, qoca, şirin, gözəl, subay, dolu* və s.

b) sifətin substantivləşməsi ilə əmələ gələn və sifət kimi işlənməyən sözlər. Məs.: *qaralar, ağlar, qırmızılar* və s.

SİFƏTİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Sifətin quruluşca *sadə, düzəltmə, müəkkəb* növləri vardır.

Sadə sifətlər.

Yalnız bir kökdən ibarət olan sifətlərə sadə sifətlər deyilir. Doğrudur, sadə sifətlər müasir dil baxımından tək bir kökdən ibarət olur. Lakin sadə sifətlər arasında birhecalı, ikihecalı və üçhecalı sifətlərə təsadüf edilir ki, onlar tarixən müəyyən şəkilçilər vasitəsi ilə təkhecalı sifətlərdən düzəlmişdir. Məsələn, müasir dilimizdə sadə hesab olunan **totuq** sözü kök və şəkilçidən ibarətdir: **tot-uq**. Burada **-uq** şəkilçisi tarixən feildən sifət düzəltdir. Belə olduğu üçün **tot** kökünü feil hesab etmək olar. **Tot** isə **tod//doy** feilinin variantıdır. Bu feil **doymaq** mənası ilə bağlıdır.

Müasir dilimizdə kök və şəkilçiyə ayrılmayan, tarixən kök və şəkilçidən ibarət olan sifətlər sayca az deyildir. Məsələn, **uz** kökündən yaranmış **uzaq, uzun, uzan** sözlərinin, eləcə də **dərin, sərin, qalın** kimi sifətlərin həm kökləri, həm şəkilçiləri müasir dilimizdə müstəqil işlənir.

Azərbaycan dilində sadə sifətlər birhecalı, ikihecalı, üçhecalı və s. olur.

Birhecalı	İkihecalı	Üçhecalı
<i>ağ, ac, gen, küt, göy, çil, çal, tox, boz, düz, boş, pis, dar, kök və s.</i>	<i>acı, uca, ulu, qara, sarı, kiçik, böyük, dərin, nazik, hündür, qoca, qoçaq, iti, qatı, qısa, uzun, gödək, bütöv, alçaq, yaşıl, qıvrıq, qıvrım və s.</i>	<i>qırmızı və s.</i>

Azərbaycan dilində rəng bildirən – **ağ, qara, qırmızı, sarı, göy, ala, mavi** və s.; keyfiyyət bildirən – **yaxşı, pis, bərk, boş, isti** və s.; ölçü, həcm bildirən – **kiçik, uca, uzun, yekə, gödək, ağır, yüngül, nazik** və s.; dad bildirən – **şirin, acı, turş** və s.; zahiri əlamət bildirən – **kar, kor, şil, çolaq, topal, keçəl, qoca, qarı, nura-ni** və s. sözlər sadə sifət hesab olunur. Məsələn:

*Mən **şirin** ləhcəli bir bülbüləm ki,
Güllərdən küsəyəm, səndən küsməyəm! (M.Müşfiq);
Qarşımıza gələn **uzun** aylardan,
İllərdən küsəyəm, səndən küsməyəm! (M.Müşfiq);
Gəlmiş hüsuruna bir **qara** dağlı
Bir **qara** qulundur qolları bağlı. (M.Müşfiq);
Gözəl qız, sən **saf** susan,
İki qəlb arzususan (Ə.Kərim);
Kabab üstədən **sərin** su pis olmaz deyən kimi (Ə.Kərim);
Yaşıl dağdan, dərədən
hürkütməyək sükutu (Ə.Kərim).*

Düzəltmə sifətlər.

Düzəltmə sifətləri iki hissəyə bölmək olar: 1) isimdən düzələn düzəltmə sifətlər; 2) feildən düzələn düzəltmə sifətlər.

1) **İsimdən düzələn düzəltmə sifətlər.** Azərbaycan dilində isimdən düzələn düzəltmə sifətlərin aşağıdakı növləri vardır:

a) Azərbaycan dili isimlərindən və dilimizə başqa dillərdən keçmiş isimlərdən Azərbaycan dili şəkilçiləri vasitəsilə düzələn düzəltmə sifətlər.

b) ərəb, fars isimlərindən ərəb, fars dillərinə məxsus ön və son şəkilçilər vasitəsi ilə düzəlib, Azərbaycan dilində işlənən

düzəltmə sifətlər.

c) rus dilində və başqa dillərdə olan isimlərdən ön və son şəkilçilər vasitəsi ilə düzəlib, Azərbaycan dilində işlənən düzəltmə sifətlər.

a) Azərbaycan dili isimlərindən və dilimizə başqa dillərdən keçmiş isimlərdən Azərbaycan dili şəkilçiləri vasitəsilə düzələn düzəltmə sifətlər.

1. **-lı (-li, -lu, -lü)** şəkilçisi vasitəsi ilə keyfiyyət, dad, yer mənsubiyyəti, ailə mənsubiyyəti, kəmiyyət çoxluğu, xasiyyət, əlamət və s. bildiren sifətlər düzəlir. Məs.: *ağillı, güclü, dadlı, zərli, bahalı (paltar), diqqətli* və s.

Əl edir uzaqdan yaşıl biçənək, Fikirli görünür dumanlı dağlar (N.Kəsəmənli); Sevdalı günlərim arxada qaldı, Keçirəm şübhələr ziyabanından (M.İsmayıl).

Qeyd: Çoxlu sözündə **-lu** şəkilçisi yenə də say məzmunu ifadə edir. **-lı (-li, -lu, -lü)** şəkilçisi vasitəsi ilə, əsasən, isimdən sifət əmələ gəlir. Bu şəkilçi feildən düzələn isimlərin də sonuna əlavə olunaraq sifət əmələ gətirir. Məs.: **qorxulu** (iş), **vurğulu** (heca), **bilikli** (tələbə), **qanacaq** (uşaq) və s. Burada birbaşa feil köklərinə **-lı (-li, -lu, -lü)** şəkilçilərini əlavə edib sifət əmələ gətirmək olmaz.

-lı (-li, -lu, -lü) şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçi vasitəsi ilə isim köklərindən yerə mənsubluq, keyfiyyət, sahiblik, fəmiyyə, əlamət, nəsil, ailə və kəmiyyət mənalarını ifadə edən düzəltmə isim əmələ gəlir. Məs.: **dağlı, kəndli, şəhərli, könüllü** və s.

2. **-sız (-siz, -suz, -süz)** şəkilçiləri. Bu şəkilçilər **-lı** şəkilçilərinin yaratdığı mənaların əksini yaradan sifətlər düzəldir. Məs.: **dadsız, prinsipsiz, mənasız** (tapşırıq), **həyasız** (adam),

qayğısız, vəfasız, səssiz, başsız, torpaqsız, yuvasız, hənirsiz (otaq), buludsuz, susuz və s.

Əgər sözün kökündə mənfilik mənası varsa bu şəkilçini qəbul etdikdən sonra müsbət məzmunlu sifət yaranır. Məs.: *günahsız, qüsursuz (adam), yalansız, riyasız* və s.

Mən özüm gəlmişəm axı, minnətə

*Aç, burax **günahsız** dustaqlarını.*

(Ə.Kürçaylı);

Sən xalqın yanında açıq bir ürək

***Yalansız, riyasız** inam, etibar.*

(Ə.Kürçaylı);

*Yer üzündə bəlkə birinci bəndədi ki, öz yasinini eşidə-eşidə canını tapşırırdı. Ancaq təmiz, **günahsız** adamlar belə rahat və əzab çəkmədən ölə bilər dünyada (Ə.Hacızadə).*

Bu şəkilçi Azərbaycan dilində feildən əmələ gəlmiş isimlərdən də düzəltmə sifətlər yaradır. Məs.: *ölçüsüz, çalğısız, vurgusuz, bacarıqsız* və s.

Qeyd: Çalğısız məclis xoşuma gəlmədi. **Mübahisəsiz** məsələni həll etmək lazımdır cümlələrində **çalğısız, mübahisəsiz** sözləri sifətdir. Ona görə ki, bu sözlər onlardan sonra gələn isimlərə aiddir.

-süz (-siz, -suz, -süz) şəkilçisini qəbul edən isimlər bəzi hallarda düzəltmə sifət məzmununu ifadə etməyə bilər. Əgər bu sözlərlə ondan sonra gələn isimlər arasında heç bir fasilə olmazsa, onda o sözlər **hansı məclis?, hansı məsələ?** suallarına cavab verən sifət olacaqdır. Əksinə olduqda isə, o sözlər sifət məzmununu ifadə etməyəcəkdir.

Aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

Şübhəsiz məsələləri (hansı məsələləri?) həll etmək lazımdır.

Şübhəsiz, məsələləri həll etmək lazımdır.

Bu cümlələrin birincisində **şübhesiz** sözü sifət, ikincisində isə modal söz kimi çıxış edir.

3. **-çı (-çi, -çu, -çü)** şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsi ilə peşə, sənət, keyfiyyət, xasiyyət, vəziyyət və s. mənalar ifadə edən sifətlər düzəlir. Məs.: *əlaçı* (tələbə).

Bu şəkilçinin isim və ya sifət şəkilçisi olması haqqında müxtəlif fikirlər vardır. XX əsrin 20-ci illərinə qədərki qrammatika kitablarında (Kazım bəy, Lazar Budaqov) bunları ad düzəldən şəkilçi hesab edirlər. Bu günkü məktəb qrammatikalarında bu şəkilçi isim düzəldən şəkilçi hesab olunur. Lakin bu şəkilçi sifət də düzəldir. Sifət düzəldən şəkilçi olduqda özündən sonra gələn ismi təyin edir. Məs.: *əlaçı* (tələbə).

Qeyd: Bu şəkilçili söz ikinci növ ismi birləşmənin birinci tərəfi ola bilir. Məs.: **İşçi qüvvəsi, dəmirçi dükanı** və s.

4. **-kı (-ki, -ku, -kü)** şəkilçisi. Zaman bildirən isim və ya zərflərdən hadisə və əşyanı təyin edən sifətlər əmələ gətirir. Məs.: *axşamkı* (hadisə), *səhərki* (söhbət), *dünənki* (iş), *sonrakı* (iş), *bayaqkı* (söhbət), *indiki* (hal) və s.

Axşamkı yağışdan sonra ağaclardakı yarpaqlar atlas tək parıldayırdı (*S.Qədirzadə*).

Qeyd: **-kı⁴** omonim şəkilçidir. **-kı⁴** şəkilçisi yiyelik hal şəkilçisindən sonra da işlənə bilər. Həqiqətən də türkmən dilində **meninki** “mənim”, **onunki** “onun” və s. sözlərdə yiyelik hal şəkilçisindən sonra **-kı, -ki** şəkilçisi işlənir. Bu forma tatar dilində **minəkə, sinəkə** kimi, yaxud qırğız dilində **meniki, seniki** və s. işlənir. Belə alınır ki, tatar və qırğız dillərində

⁴ Б.Серебрянников, Н.Гаджиева. Сравнительно историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979, с.144-145.

yyəlik halda **n** düşmüşdür (**sinəkə** “sənin” < **sinənkə**)¹.

Ola bilər **-kɪ** şəkilçisinin yyyəlik halın qədim forması olan **-ik** şəkilçisi ilə əlaqəsi vardır. Ayrım danışıqında (Azərbaycan dilinin) **-ik** forması müşahidə olunur.¹

Əvəzlilər yyyəlik halda **-ik** formasından müvafiq gələnləri qəbul edirlər. Məs.: **onuk** “onun”; **bizik** “bizim”; **sizik** “sizin”.

Bizcə, yyyəlik hal şəkilçisindən sonra işlənən **-kɪ** şəkilçisi ikiqat yyyəlik əmələ gətirir. Məs.: *mənimki, səninki, bizimki* və s. Danışq zamanı bir çox vaxt birinci qatı yaradan yyyəlik hal şəkilçisi düşə də bilər. Müqayisə et, *mənimki - mənki, səninki-sənki, bizimki-bizki*. Qeyd edək ki, ikiqat yyyəlik formasının işlənməsi müəyyən məqamla, şəraitlə bağlıdır. Həmin məqam və şəraitdə ikinci qat yyyəlik formasını yaradan **-kɪ** şəkilçisi daha çox konkretlik yaradır və mənsub tərəfi əvəz edir, onun ekvivalenti kimi çıxış edir. Müqayisə et:

mənimki – mənim kitabım	bizimki – bizim kitabımız
səninki – sən kitabın	sizinki – sizin kitabınız
onunku – onun kitabı	onlarınkı – onların kitabları

Göründüyü kimi, bütün şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçisini **-kɪ** ikinci qat yyyəlik hal şəkilçisi əvəz edə bilər.

Hansı sözündə **-sɪ** üçüncü şəxsin mənsubiyyət göstəricisi kimi türk dilində **hankı** şəklində işlənir. **-kɪ** forması yalnız III şəxsin mənsubiyyətinin təkində qalıbdır. S.Vurğun yaradıcılığında **hansı** sözü **hankı** formasında işlənir:

Hankı səmtə, **hankı** yana

Hey uçam da, yuvam sənən. (S.Vurğun)

Müasir türk dilində **hankı** sözü **hansı** mənasında işlənir.

¹ Б.П.Садыков. Об одном древнем аффиксе родительного падежа в айрумском говоре азербайджанского языка. – Советская тюркология. 1974, №4, стр.94.

5. **-dakı (-dəki)** şəkilçisi. Bu şəkilçi yerlik hal şəkilçisi ilə **-kı, -ki** şəkilçisindən yaranmışdır.

-dakı (-dəki) şəkilçisi əşyanın, hadisənin yerini ifadə edən sifətlər əmələ gətirir. Məs.: *bağdakı* (ağac), *indiki* (dövr), *bizdəki* (qonaq), *evdəki* (stol), *yoldakı* (söhbət), *dərədəki* (çay), *məndəki* (kitab) və s.

6. **-cıl, -cil, -cul, -cül** şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə bacarıq, xasiyyət, hal-vəziyyət bildirən sifətlər əmələ gəlir. Məs.: **qabaqcıl** (dəstə, briqada, manqa), **ölümcül** (xəstə), **qohumcul** (adam), **zarafatcıl** (oğlan) və s.

7. **-lıq, -lik, -luq, -lük** şəkilçisi ilə isim, say və əvəzliliklərdən çoxluq, topluluq, sənət, peşə, vəzifə, hal-vəziyyət, xasiyyət, ölçü və s. bildirən düzəltmə isim əmələ gəlsə, bəzən həmin nitq hissələrindən sifət də düzəlir. Bu şəkilçili söz özündən sonra gələn sözə aid olursa və **necə?, nə cür?, hansı?** suallarından birini tələb edirsə, onda sifət olur. Məs.: **daşlıq** (yer), **aylıq** (plan), **gündəlik** (məsələ) və s. Əksinə olduqda isə **-lıq (-lik, -luq, -lük)** şəkilçili söz düzəltmə isim olur. Məs.: *Rəhbərlik, qohumluq, qonşuluq, yaxşılıq, gözəllik, birlik, çoxluq* və s.

b) **Ərəb və fars isimlərindən ərəb, fars dillərinə məxsus ön və son şəkilçilər vasitəsilə düzəlib, Azərbaycan dilində işlənən düzəltmə sifətlər.**

Ərəb, fars isimlərindən ərəb, fars dillərindəki ön və son şəkilçilərlə düzələn düzəltmə sifətlər iki yerə bölünür:

1. **Ön şəkilçilərlə əmələ gələnlər;** 2. **Son şəkilçilərlə əmələ gələnlər.**

1. **Ön şəkilçilərlə əmələ gələnlər:**

bi - ön şəkilçisi vasitəsi ilə Azərbaycan dilindəki **-sız (-siz, -suz, -süz)** şəkilçiləri ilə düzəlmiş sifətin mənasını verən sifət-

lər əmələ gəlir. Məs.: **bivəfa**, **bihal**, **bisavad**, **bihuş**, **biçarə** (ana), **bimürvət** və s. Müqayisə edək: **bivəfa** – **vəfasız**, **bihal** – **halsız**.

na-: **namərd** (adam), **namünasib** (iş), **nakişi** (hərəkət), **naxələf** (övlad), **naməhrəm** (yer), **nanəcib** (adam), **natəmiz** (iş), **nahaq** (qan) və s.

*Kişilər, oğlanlar bulaq başını özlərinə **naməhrəm** yer sanarlar.*

ba- şəkilçisi vasitəsilə Azərbaycan dilində olan **-lı** (**-li**, **-lu**, **-lü**) şəkilçisinin mənasını ifadə edən düzəltmə sifət əmələ gəlir; Məs.: **baməzə**, **basəfa**. Müqayisə edək: **baməzə** – **məzəli**, **basəfa** – **səfəli**.

*Ürəyi sözlə, gülüzlə dolu bu **baməzə** oğlan qol-qanad açmağa şərait tapmamışdı.*

la- şəkilçisi vasitəsi ilə dilimizdəki **-sız** (**-siz**, **-suz**, **-süz**) şəkilçilərinin yaratdığı mənanı ifadə edən sifətlər düzəlir. Məs.: **laqeyd** – **qeydsiz**, **laməkan** – **məkansız**.

*Nə olar, **laqeyd** vərdişinizlə,*

Yetim istedadı öldürməyin siz (N.Kəsəmənli).

2. Son şəkilçilərlə əmələ gələnlər.

Ərəb və fars isimlərindən son şəkilçilər vasitəsilə aşağıdakı kimi düzəltmə sifətlər əmələ gəlir:

-1 (**-i**, **-u**, **-ü**) şəkilçisi: **badamı** (göz), **palıdı** (rəng), **armudu** (stəkan), **gümüşü** (saç) və s.

-i şəkilçisi. Məs.: **elmi** (əsrər), **mülki** (müdafiə), **tarixi** (hadi-sə), **tibbi** (yardım), **ictimai** (həyat) və s.

O güldü haqq üçün daim çarpışan,

*Bir xalqın **tarixi** faciəsinə (B.Vahabzadə).*

Bəzən sonu **ə** saitinin və **t** samitinin yanaşı işlənməsi ilə bi-

tən isimlərdə **ə** saiti və **t** samiti düşür və həmin **-i** şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəltmə sifət əmələ gəlir. Məs.: *təbiət–təbii, həqiqət–həqiqi, zərurət–zəruri*.

Qeyd: **-i** şəkilçisi ləqəb, titül bildirən isim də əmələ gətirir. Məs.: *Xətai, Xaqani, Təbrizi, Şirvani* və s.

-vi şəkilçisi. Bu şəkilçi sonu **a** və **ə** səsi ilə bitən isimlərə qoşulur. Sonu **a** saiti ilə bitən ərəb və fars isimlərində **a** səsi **ə** səsinə çevrilir və **-vi** şəkilçisi artırılaraq düzəltmə sifətlər əmələ gəlir. Məs.: *kimya–kimyəvi* (hadisə), *məna–mənavi* (həyat), *dünya–dünyəvi* (problemlər).

-vi şəkilçisinin **-yi, -yı** variantı da var. Məs.: *sürməyi* (saç), *xurmayı* (saç), *bənövşəyi* (rəng) və s.

Sonu **ə** saiti ilə bitən isimlərə **-vi** şəkilçisi artırılaraq düzəltmə sifət əmələ gətirilir: Məs.: *nümunəvi* (iş), *əfsanəvi* (aləm), *tərtibəvi* (iş), *dairəvi* (forma), *kütləvi* (hərəkət, yardım).

O, əfsanəvi bir aləmdə olsa da, heç bir şey haqqında düşünmürdü (Əfqan).

Qeyd: **-vi** şəkilçisi vasitəsilə titül bildirən isimlər də düzəlir. Məs.: *Gəncəvi, Kəsrəvi*.

-kar şəkilçisi. Məs.: *tələbkər* (müəllim), *davakər* (uşaq), *fitnəkər* (adam) və s.

-baz şəkilçisi: *kələkbaz* (adam), *kəndirbaz* (uşaq) və s.

-pərəst şəkilçisi: *vəzifəpərəst* (məmur), *şöhrətpərəst* (nazir) və s.

-pərvər şəkilçisi: *vətənpərvər* (dost) və s.

-xah şəkilçisi: *xeyirxah* (əmək), *bədxah* (iş) və s.

-şünas şəkilçisi: *hüquqşünas* (dost), *şerqşünas* (alim) və s.

-dar şəkilçisi: *əməkdar* (müəllim), *cazibədar* (yer, işıq), *evdar* (qadın) və s.

-pəsənd şəkilçisi: *xudpəsənd* (adam) və s.

-kar, -gər şəkilçilərini isimlərin sonuna əlavə etməklə: *sənətkar* (adam), *günahkar* (adam), *pərəstişkar* (tamaşaçılar), *hiyləgər* (adam), *zərgər* (adam) və s.

-avər, -əvər şəkilçilərini isimlərin sonuna əlavə ilə: *cəngavər*, *bəxtəvər* (insan) və s.

-saz, -xar, -xor, -güzar, -keş şəkilçiləri ilə sifət düzəlir: *zəhmətkeş* (insan), *qayğıkeş* (ana), *saatsaz* (kişi), *işgüzar* (qız), *rəngsaz* (adam), *dilxor* (hal), *qəmxar* (vəziyyət) və s.

Görəsən xoşuna gələcəkdir?

Mehriban, qayğıkeş müəllimimək (Əli Kərim).

Qeyd: **-kar, -gər; -avər, -əvər; -saz; -xar, -xor; güzar; -keş** şəkilçili düzəltmə sifətlər özlərindən sonra aid olduqları sözü tələb edir və **necə?, nə cür?, hansı?** suallarına cavab verir.

c) Rus dilində və başqa dillərdə olan isimlərdən ön və son şəkilçilər vasitəsi ilə düzəlib, Azərbaycan dilində işlənən düzəltmə sifətlər.

Bu qəbildən olan düzəltmə sifətlər iki yerə ayrılır:

- 1) Ön şəkilçilərlə düzələn sifətlər;
- 2) Son şəkilçilərlə düzələn sifətlər.

1) Ön şəkilçilərlə düzələn sifətlər.

anti- şəkilçisi ilə əks, əleyhinə mənə ifadə edən sifətlər yararır: **antifaşist** (hərəkət).

a- şəkilçisi ilə mənfəi məzmunu ifadə edən sifətlər yaranır: **normal-anormal** (vəziyyət).

2) Son şəkilçilərlə düzələn sifətlər:

-**ist**: *marksist (dünyagörüş), idealist (baxış), jurnalist (qız) və s.*

- **iv**: *obyektiv (adam) və s.*

-**l**: *norma-normal (vəziyyət), forma-formal (xarakter) və s.*

-**atik**: *problematik (mövzular), sistematik (müşahidələr).*

2) Feildən düzələn düzəltmə sifətlər.

Feillərdən sifət düzəltmək üçün aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur:

-**ağan (-əyən)** şəkilçisi: *güləyən (uşaq), qaçağan (at) və s.*

Qeyd: *-ağan (-əyən)* şəkilçisi feildən düzəltmə sifət əmələ gətirdiyi halda, *-ayan (-əyən)* şəkilçisi feili sifət şəkilçisidir. Müqayisə edək: *ağlağan (uşaq)* – düzəltmə sifət, *ağlayan (uşaq)* – feili sifət

-**qan, -kən**: *çalışqan (tələbə), sürüşkən (yer), döyüşkən (adam) və s.*

*Mən sənin **çalışqan** tələbələrımızdən olduğunu birinci kursdan görürəm (S.Qədirzadə).*

-**aq (-ək); -q, -k**: *qorxaq (adam), çökək (yer), ürkək (baxış), soyuq (ürək), böyük (iş) və s.*

Tanıdım dünyanın hər üzünü mən,

Qorxaq gecəsini, gündüzünü mən (*N.Kəsəmənli*);

Ürkək baxışlarıyla ruhumu dindirəydin,

Məni sevindirəydin (*M.Müşfiq*).

Qeyd: **-aq (-ək); -q, -k** şəkilçisi düzəltmə isim də əmələ gətirir: *yataq, daraq, döşək, ələk, bıçaq* və s.

-ğın (-gin, -ğun, -gün); -qın (-kin, -qun, -kün): *gərgin* (vəziyyət), *satqın* (düşmən), *tutqun* (hava), *kəskin* (söz), *küskün* (uşaq), *ötkün* (söz) və s.

-ıçı (-ici, -ucu, -ücü); -yıcı (-yici, -yucu, -yücü): *alıçı* (quş), *satıcı* (qadın), *keçici* (bayraq), *sürücü* (oğlan), qoruyucu (maddə) və s.

Qeyd: Bu şəkilçi peşə, sənət bildirən isimlər də əmələ gətirir: *yırtıcı, satıcı, bilici, sürücü, atıcı* və s. Deməli, bu şəkilçi omonim şəkilçidir. Əgər bu şəkilçili söz özündən sonra gələn sözə aid olub, *necə?, nə cür?, hansı?* suallarından birinə cavab verirsə düzəltmə sifət, əksinə olduqda isə düzəltmə isim olur.

-ıq (-ik, -uq, -ük) şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə feil köklərindən hal-vəziyyət, keyfiyyət bildirən düzəltmə sifətlər yaranır: *açıq* (qapı), *kəsik* (ağac), *uçuq* (divar), *sökük* (yer), *əzik* (paltar), *buruq* (saç) və s.

O, yaylığını çıxarıb qız üçün skamyanın üstünə sərəndə yerə əzik, göyümtül bir kağız düşdü (S.Qədirzadə).

Qeyd: Bu şəkilçi vasitəsilə həm də düzəltmə isimlər əmələ gəlir: *minik, tapşırıq, bacarıq, qoruq, buruq, bölük* və s.

-caq (-cək) şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə feil kökündən hal-vəziyyət bildirən sifətlər düzəlir: *utancaq* (uşaq), *sevincək* (adam) və s.

Qeyd: **-caq, -cək** şəkilçisi düzəltmə isim də əmələgətirir: *yelləncək, diyircək, fırlancaq* və s.

-inc (-inc, -unc, -ünc): *qorxunc* (hadisə), *gülünc* (məsələ, vəziyyət) və s.

*İndi Mənsurə də cürətlənmişdi. Laloçkadan acıq almaq üçün onu **gülünc** vəziyyətdə qoymaq istəyirdi (S.Qədirzadə). O, səni axtarır bu gecə yarı, Qanlı dalğaların **qorxunc** səşində (S.Vurğun).*

-im (-im, -um, -üm) şəkilçisi: *içim* (su), *bölüm* (pay), *atım* (çay) və s. Bu şəkilçi numerativ məzmunlu düzəltmə sifət yaradır.

Qeyd: Bu şəkilçi ölçü, bacarıq, son hədd bildirən isim də əmələgətirir: **yığım, biçim, ölüm, dözüm, keçim** və s.

-ma (-mə) şəkilçisi: *gəlmə* (adam), *süzmə* (qatıq), *burma* (bığ) və s.

Qeyd: Bu şəkilçi isim də yaradır: **vurma, bölmə, qovurma, bozartma** və s.

Sifət düzəldən şəkilçilərin qeyri-məhsuldar olanları da var:

-sal şəkilçisi: *qumsal* (yer, yol).

Eh, kimə lazımdı asan məhəbbət,

***Qumsal** suyu kimi azan məhəbbət (M.İsmayıl); Laloçka gözlərini gözəl mənzərəli üfüqə, meyvə bağlarına, yaşlılıqlar arasından görünən evlərə, **qumsal** yollara zilləsə də heç nə görmürdü (S.Qədirzadə).*

-sul şəkilçisi: *yoxsul* (ailə)

-c şəkilçisi: *anac* (toyuq), *qısqanc* (oğlan) və s.

-iş şəkilçisi: *nəmiş* (torpaq), *geniş* (yer, otaq) və s.

Divarlarına yağlı boyalarla çiçəklər çəkilib, naxışlar vurulmuş bu geniş otağa başdan-başa güllü türkmən xalçası sərilməmişdi (S.Qədirzadə).

-man şəkilçisi: *qocaman* (sənətkar) və s.

Qeyd **-man** şəkilçisi *azman*, *qaraman* sözlərində daşlaşmışdır. Bu sözlər “böyük, nəhəng” mənalarını bildirir.

-ülü şəkilçisi: *örtülü* (bazar) və s.

-lam şəkilçisi: *sağlam* (mühit).

-ri şəkilçisi: *əyri* (yol).

Qeyd: Sifət düzəldən şəkilçilərin bir qismi omonim şəkilçi olmaqla, həm də düzəltmə isim əmələ gətirir. Həmin şəkilçilərin bir qismi aşağıdakılardır.

Şəkilçilər	Düzəltmə sifətlər	Düzəltmə isimlər
-lı (-li, -lu, -lü)	<i>yağlı</i> (xörək), <i>vurğulu</i> (heca) və s.	<i>şəhərli</i> , <i>kəndli</i> və s.
-lıq (-lik, -luq, -lük)	<i>daşlıq</i> (yer), <i>aylıq</i> (plan) və s.	<i>azğınlıq</i> , <i>yorğunluq</i> və s.
-ıcı (-ici, -ucu, -ücü)	<i>satıcı</i> (qadın), <i>keçici</i> (bayraq) və s.	<i>sürücü</i> , <i>qoruyucu</i> və s.
-im (-im, -um, -üm)	<i>çim</i> (su), <i>bölüm</i> (pay) və s.	<i>geyim</i> , <i>dözüm</i> və s.
-i (-i, -u, -ü)	<i>gümüşü</i> (saç), <i>armudu</i> (stəkan) və s.	<i>vağzalı</i> , <i>qaytağı</i> və s.
-iq (-ik, -uq, -ük)	<i>açiq</i> (qapı), <i>kəsik</i> (saç) və s.	<i>minik</i> , <i>tapşırıq</i> və s.
-ma (-mə)	<i>süzmə</i> (qatıq), <i>burma</i> (biğ) və s.	<i>vurma</i> , <i>bölmə</i> və s.
-aq (-ək)	<i>qorxaq</i> (adam), <i>ürkək</i> (baxış) və s.	<i>sancaq</i> , <i>yataq</i> və s.

Yeri gəlmişkən, düzəltmə sifətlərlə feili sifət şəkilçilərinin də qarşılıqlı verilməsi məqsəduyğundur.

Feili sifət və feildən sifət düzəldən şəkilçilər

feili sifət

1. **-an (ən); -yan (yən):** *daşan çay, coşan dəniz; oxunmayan yazı, gedən əsgər, bilən adam, görülməyən iş, düşünən beyin* və s.

2. **-dıq (-dik, -duq, -dük):** *baxdığım yer, yandırmadığımız odun, bildiyi hadisə, görmədiyini yer, vuruşduğu cəbhə, görüşdüyü adamlar, ötüşdüyü dəstə* və s.

3. **-miş (-miş, -muş, -müş):** *yazılmış hekayə, oxunmamış əsər, hazırlanmamış xörək, əzilmiş pencək, yetişmiş armud, tikilmiş bina, doğulmuş uşaq, görülməmiş iş, ütülənmiş paltar* və s.

4. **-acaq (-əcək):** *yığılacaq məhsul, qoruyacağı sərhəd, başlayacağımız iş, oxunacaq hekayə, deyiləcək söz, keçiləcək körpü, gedəcəyimiz yer, eşitdirəcəyimiz məsələ* və s.

5. **-ası (-əsi):** *yazılması məktub, qazılması yer, görüləsi iş, həll ediləsi məsələ, biçiləsi paltar* və s.

6. **-malı (-məli):** *yazılmalı roman, görülməli iş, çəkilməli şəkil* və s.

7. **-ar (-ər):** *axar çaylar* və s.

8. **-maz (-məz):** *eşidilməz səs, görünməz hadisə* və s.

Feildən düzəldən sifət

1. **-ağan (-əyən):** *vurağan inək, güləyən qız* və s.

2. **-qan (-kən: ğan-gən):** *çalışqan tələbə, döyüşkən xalq, ağlağan uşaq, deyingən qarı* və s.

3. **-qın, -kin, qun, -kün; -ğın, -gin, -ğun -gün:** *daşqın çay, satqın adam, azğın düşmən, kəskin çıxış, gərgin iş, tutqun hava, solğun gül, ötkün söz, düzgün iş* və s.

4. **-aq (-ək):** *qorxaq qız, ürəkək at* və s.

5. **-ıq (-ik, -uq, -uk); -q, -k;** *qırıq ağac, əzik paltar, boğuc səs, sökükcü corab, soyuq hava, çürük meyvə* və s.

6. **-ıcı (-ici, -ucu, -ücü):** *qırıcı təyyarə, kəsici alət, boğucu qaz, öldürücü zərbə* və s.

7. **-unc (-ünc):** *qorxunc mənzərə, gülünc iş* və s.

8. **-c:** *qısqanc qadın* və s.

9. **-ma (-mə):** *çatma qaş, burma saç, eşmə bıç, düzəltmə söz* və s.

10. **-mar:** *qızmar hava* və s.

11. **-ar (-ər); -r:** *qaynar su, gülər üz* və s.

12. **-u:** *dolu qab* və s.

13. **-maz (-məz):** *çıxılmaz vəziyyət* və s.

14. **-malı (-məli):** *ıçməli su, gülməli söz* və s.

Azərbaycan dilində işlənən mürəkkəb sifətləri mənşə etibarını ilə iki qrupa ayırmaq olar:

- 1) Azərbaycan sözlərindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər.
- 2) Ərəb, fars dillərindən keçmiş mürəkkəb sifətlər.

1) Azərbaycan sözlərindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər. Azərbaycan sözlərindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlərin aşağıdakı növləri vardır:

a) iki sadə sifətin təkrarı ilə mürəkkəb sifət əmələ gəlir. Məs.: *yaşıl-yaşıl (yarpaqlar)*.

b) isimdən düzəlmiş iki sifətin yanaşı işlənməsi ilə mürəkkəb sifət əmələ gəlir. Məs.: *dadlı-dadlı (meyvələr), güllü-çiçəkli (yollar)*.

c) bir sadə sifət və bir isimdən düzələn sifətdən mürəkkəb sifət yaranır: *ucaboylu (oğlan), uzunsaçlı (qız), soyuqqanlı (adam), iriyarpaqlı (gül)* və s.

Şüşəbəndə açılan pəncərələrdə, içərisində iriyarpaqlı fikus gülləri olan taxta dibçəklər qoyulmuşdu (S.Qədirzadə).

ç) bir əsli sifət və bir isimdən mürəkkəb sifət düzəlir: *dikbaş (uşaq), qaraqaş (qız), göygöz (oğlan)*.

d) bir sadə isimlə feildən düzələn sifətdən mürəkkəb sifət əmələ gəlir: *ziyanverici (həşərat), ümidverici (söz), sözdüzəldici (şəkilçi), şəfəverici (dərman)* və s.

Adil dostunun bu ümidverici sözlərindən ürəyində bir yüngüllük duydu (S.Qədirzadə).

e) birinci tərəfi feildən düzələn sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan mürəkkəb sifətlər: *açıqgöz (insan), kəsiksəç (qız)*.

ə) birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən isim, ikinci tərəfi sadə və ya düzəltmə sifətdən ibarət olan mürəkkəb sifət: *dilişirin (qız), qanıqara (uşaq), sözübütöv (adam), ürəyiaçıq (dost)*.

f) ismin müxtəlif hallarında işlənmiş bir isim və ya zərflə feili sifətin birləşməsindən mürəkkəb sifət əmələ gəlir: *sözükeçən* (komandır), *ağlabatmaz* (vəziyyət), *əməksevər* (uşaq), *do-daqdəyməz* (şer).

g) **-dan, -dən** şəkilçisi ilə işlənən bir isimlə bir sifətdən ibarət mürəkkəb sifətlər: *sinifdən xaric* (oxu), *adətdən kənar* (iş), *ağıldankəm* (adam).

ğ) bir say və bir sadə isimdən düzələn mürəkkəb sifətlər: *beşgüşə* (fiqur), *ikimərtəbə* (ev).

h) bir say və bir düzəltmə isimdən və ya sifətdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: *beşillik* (plan), *dördəyaqlı* (stol), *üçtelli* (saz), *ikiağzlı* (əjdaha), *beşmərtəbəli* (ev) və s.

O ikimərtəbəli binanın yerində indi alçaq dəmir məhəccərlə dövrəyə alınmış yamyaşıl bir bağça salınmışdı (S.Qədirzadə).

x) ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan mürəkkəb sifətlər: Məs.: *bayramqabağı* (tədbir), *seçkiqabağı* (söhbət), *məktəbyanı* (şura) və s.

2) Ərəb, fars dillərindən keçmiş mürəkkəb sifətlər

Ərəb və fars dillərindən keçmiş mürəkkəb sifətlərin komponentlərinin hər birinin müstəqil mənası olmalıdır. Məs.: *xoşqə-dəm*, *bədbəxt*, *hazırcavab*, *xoşrəftar*, *alicənab*, *bədniyyət* və s.

Dünyada təbiətin gözəlliyini duymayıb ondan zövq almayanlar da bədbəxt insanlardır (S.Qədirzadə).

Qeyd: Alındığı dildə mürəkkəb olan *xəyalpərvər* (şair), *xeyirxah* (insan), *quşbaz* (oğlan) və s. sözlər müasir dilimizdə düzəltmə sifətlər kimi işlənir. Bu sözlərin ikinci tərəfi Azərbaycan dilində ayrıca söz kimi mövcud olmadığından onlara yalnız şəkilçi kimi yanaşmaq lazım gəlir.

SİFƏTİN DƏRƏCƏLƏRİ

Əşyanı təyin edən sifətlər lüğəvi mənə qruplarına görə bir-birindən fərqlənir. Bu cür mənə qruplarının müqayisəsi sifətin dərəcələrini meydana çıxarır.

Qeyd: Əşyanı, məfhumu saylar və zərflər də təyin edir. Saylar miqdar baxımından, zərflər hərəkətlə bağlı olduqlarından təyin etmə cəhətdən sifətlə yaxınlıq yaradır. Bu mənada az da olsa, zərf və saylarda dərəcə əlamətinə rast gəlmək olur. Çünki say da, zərf də məfhumların əlamətini bildirir. Azərbaycan dilçiliyində məsələyə məhz bu mövqedən yanaşılmışdır.¹ Misallara diqqət yetirək: “Araz ondan **ikicə** məktub almışdı”; “Kağızı verib **azacıq** ləngidi”.² Bu cümlələrdə **ikicə** sayı əşyanın kəmiyyət ölçüsünü, **azacıq** zərfi hərəkətin ölçüsünü müəyyən dərəcədə göstərə bilər. Lakin bəllidir ki, nitq hissələri içərisində əlaməti əsasən sifət bildirir və dərəcə kateqoriyası da sifətə məxsusdur.

Sifətin dərəcələrinin sayı barədə fikirlərin xülasəsi.

XX əsrin 20-ci illərinə qədər Azərbaycan dilinə dair yazılmış bəzi qrammatika kitablarında sifətin üç dərəcəsi (müqayisə, kiçiltmə, üstünlük) olduğu irəli sürülmüşdür.

¹ F.Cəlilov. *Azərbaycan dilinin morfonologiyası*. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1988, s.225.

² *Bax: Yenə orada.*

1924-cü ildə çıxan qrammatika kitablarında sifətin dərəcələri ərəb dilində olan terminlərlə verilmiş və yeddi növə bölünmüşdür.

1938-ci ildə nəşr edilmiş məktəb qrammatikalarında sifətin beş dərəcəsi (adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə)¹; 1945-ci ildə yenə beş² (adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə) dərəcəsi göstərilmişdir.

1948-ci ilə qədər yazılmış dərsliklərdə sifətin beş dərəcəsi verilmişdir: 1) adi, 2) kiçiltmə, 3) müqayisə, 4) üstünlük, 5) şiddətləndirici.

Ə.Dəmirçizadə 1947-ci ildə sifət haqqında yazdığı məqaləsində sifətin dərəcələrini adi, azaltma və çoxaltma adı ilə üç yerə bölmüşdür.

1951-ci ildə çapdan çıxmış qrammatika kitabında sifətin üç dərəcəsi (adi, azaltma, çoxaltma) olduğu göstərilir.³ Həm də çoxaltma dərəcəsi dörd növə (bənzərlik, nisbət, üstünlük, artıqlıq) bölünür.⁴

1963-cü ildə çap olunmuş dərslikdə sifətin altı — adi, müqayisə (**-raq, -rək; -dan, -dən**), üstünlük (**ən, lap, daha, çox, olduqca**), şiddətləndirmə (**m, p, r**), kiçiltmə (**-mtıl, -ımtıl, -umtul, -mtraq, -sov, təhər, ala, -şın, açıq**), çoxaltma (**-ca, -cə**) dərəcəsi göstərilmişdir.¹

¹ Ə.Dəmirçizadə, D.Quliyev. *Qrammatika. I h., B., 1938, s.73-74.*

² S.Cəfərov, Ə.Abbasov. *Azərbaycan dilinin qrammatikası, I h., B., 1945, s.66.*

³ Bax: *Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., EA nəşri, 1951, s.135.*

⁴ Bax: *Yenə orada.*

Sifətin dərəcələri əlamətin müqayisəsinin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Müqayisədə iki üsul nəzərə çarpır. Bu müqayisə üsullarından biri **abstrakt**, digəri isə **konkret** müqayisədir. **Abstrakt** müqayisə zamanı müqayisə edilən əşyalardan biri göz önündə olsa da, ikincisi göz önündə olmur. Bu zaman göz önündə olan əşyanın əlaməti, morfoloji göstəricilərlə – sifətin şəkilçiləri ilə dəyişdirilir. Yəni ikinci əşya göz önündə olmadığına görə, göz önündə olan birinci əşya ilə müqayisə olunmur.

Abstrakt müqayisə sifətin dərəcə şəkilçiləri ilə yanaşı, sintaktik yolla da düzəlir. Dərəcə şəkilçiləri: **qıpqırmızı** (alma), sintaktik yol: **ən gözəl** (qız).

Abstrakt müqayisə üsulundan fərqli olaraq **konkret müqayisədə** müqayisə olunan tərəflərin hər ikisi zahirdə olur. Yaxud da hər iki əşyaya məxsus eyni əlamətlər müqayisə edilməklə yanaşı, müqayisə olunan iki əşyadan birinin əlaməti meyar kimi təsəvvürdə tutulur.

Məsələn, *Lalə Nərgizdən daha gözəl idi* cümləsində müqayisə olunan tərəflərin hər ikisi (Lalə, Nərgiz) zahirdə olan konkret əlamətlər əsasında müqayisə olunur. Həm də burada müqayisə olunan tərəflərdən *Lalənin* əlaməti (gözəlliyi) təsəvvürdə meyar kimi götürülür.

Qeyd: Həm sifətin dərəcə şəkilçiləri, həm də sifətin dərəcələrinin sintaktik üsulla yaranmasına xidmət edən *ən, çox, lap, daha* və s. sözlər abstrakt və konkret müqayisələri yarada bilər.

Sifətin dərəcə şəkilçilərinin abstrakt müqayisə yaratması: *Alma şipşirindir*.

¹ M.Hüseynzadə. *Müasir Azərbaycan dili*. B., 1963, s.102.

Sifətin dərəcə şəkilçilərinin konkret müqayisə yaratması: *Bizim bağdakı alma sizin bağdakı almadan şipşirindir.*

Sintaktik üsulla sifətin dərəcəsini əmələ gətirən **ən, çox, lap, daha** sözlərinin abstrakt müqayisə yaratması: *Kəndə gedən yol çox (lap, daha) hamar idi.*

Sintaktik üsulla sifətin dərəcəsini əmələ gətirən **ən, çox, lap, daha** sözlərinin konkret müqayisə yaratması: *Bizim məktəb sizin məktəbdən çox (daha, lap) yaraşlıq idi.*

Sifətin dərəcəsi əlamətin müqayisəsi əsasında yaranır. Müqayisə zamanı əlamət üç dərəcədə – adi, çoxaltma, azaltma dərəcəsində olur. Yerdə qalan dərəcə əlamətləri (şiddətləndirmə, üstünlük, nisbət, bənzərlik və s.) üç dərəcənin çalarları kimi çıxış edir.

Azərbaycan dilində sifətin üç dərəcəsi vardır: 1) *adi*; 2) *çoxaltma*; 3) *azaltma* dərəcələri.

Qeyd: Sifətin dərəcələri morfoloji və sintaktik əlamətlər əsasında formalaşır. Ancaq adi dərəcə bu əlamətlərə malik deyildir. Buna baxmayaraq, adi dərəcə çoxaltma və azaltma dərəcələri üçün meyar rolunu oynayır. Ona görə də adi dərəcə hər iki dərəcə üçün başlanğıc dərəcədir. Əgər sifətdə çoxaltma və azaltma dərəcələrinin morfoloji, sintaktik əlamətləri yoxdursa, onda sifət adi dərəcədə olur. Adi dərəcədə olan sifətin morfoloji göstəricisi sıfır morfoloji göstərici kimi başa düşülür. Sıfır morfoloji göstərici formal cəhətdən adi dərəcəni çoxaltma və azaltma dərəcələrindən fərqləndirir.

Bu dərəcə əsas meyar hesab olunur. **Adi dərəcə.** Adi dərəcənin dərəcə əlaməti yoxdur. Bütün sifətlər heç bir dərəcə şəkilçisi qəbul etmədikdə adi dərəcədə işlənir. Məs.: *yaxşı* (adam), *böyük* (qardaş), *çalışqan* (tələbə), *kiçik* (dağ), *qara* (saç), *şəvə* (saç), *ağ* (saç) və s.

Ölüm belə qəm deyil bu həyatı duyana, Mən bu ağ saçlarımla öyünürəm ay ana! Qara, şəvə saçları təbiət vermiş mənə, Mən güvənə bilmərəm onun bu töhfəsinə, Zəhməti həyatımın ilk bəzəyi sanmışam, Ağ saçları həyatda mən özüm qazanmışam (B.Vahabzadə). Qarşımda dalğalı dərindən bir ümman, ümmanı sarsıdır bir acı tufan (M.Müşfiq).

Qeyd: Adi dərəcədə olan sifətdə məna yox, forma əsas götürülür. Əgər məna əsas götürülseydi, onda **kiçik**, **xırda** sözləri adi dərəcədə deyil, azaltma dərəcəsində olmalıydı. Yaxud, **böyük**, **nəhəng** sözləri çoxaltma dərəcəsi kimi başa düşülməli idi. Halbuki, bu sifətlərin hamısı adi dərəcədədir. Ona görə ki, bu sifətlərin mənaları həmin sifətlərin hansı dərəcədə olmalarında heç bir rol oynamır.

Adi dərəcədə əsas rol sifətin sıfır morfoloji göstəricisi ilə bağlıdır.

Çoxaltma dərəcəsi. Çoxaltma dərəcəsində əlamət adi dərəcədən üstün, çox olur. Bu dərəcə *üstünlük* və *şiddətləndirmə* növlərini özündə birləşdirir. **Üstünlük** növü sintaktik yolla formalaşır. Buna analitik üsulla sifətin dərəcəsinin yaranması da deyilir. Burada *ən*, *lap*, *çox*, *olduqca*, *daha* sözlərindən istifadə olunur. Məs.: *ən gözəl*, *lap gözəl*, *çox gözəl*, *daha gözəl* və s.

Şiddətləndirmə növünü bildirmək üçün *m,p,r,s* samitlərindən biri sifətin ilk hecasındakı saitın sonuna əlavə olunur. Məs.: *qıp-qırmızı, gömgöy, qapqara, tərtəmiz, dopdoğma, yamyaşıl, dosdoğma* və s.

Doğrudan da bu saat sənin hərarətin çox olar. Gözlərin, yanaqların qıpqırmızıdır (S.Qədirzadə). *Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar, Göz kimi durulur qaynar bulaqlar* (S.Vurğun).

Qeyd: Çox güman ki, qədimdə **ba** ədatı olmuşdur. Həmin ədatdan sifətin çoxaltma dərəcəsinə yaradan **m, p...** ünsürləri əmələ gəlmişdir.

Sifətin ilk hecasındakı sait səsdən sonra samitlərin əlavəsi ilə çoxaltma dərəcəsinin yaranması tarixilik baxımından da maraqlıdır. Bu mənada onların hər biri türkoloji istiqamətdə əsaslı şəkildə tədqiq olunmuşdur və burada nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur:¹

“b” (m,p,v,f). Azərbaycan dilinin ən qədim dövrlərində işlənən “b” formantı (m,p,v,f variantları ilə) geniş yayılmışdır. Səs yuvalarına əsasən **b-m-p-v-f** səs paradiqmasında ilkin yuva **b** səsidir. **m-p-v** səslərinin bir-birinə birbaşa keçidi yoxdur.

b formantının Azərbaycan dilində sifətin çoxaltma dərəcəsi üzrə işlənən allomorflarını belə qruplaşdırmaq olar:

1. **ba (ma, pa, mə, bə, pə)**

ya-pa-yalqız

qat-ma-qarış

sa-pa-sağ

qar-ma-qarış

¹ *Bax: F.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1988, s.229-230.*

dü-pə-düz

*nər-mə-nazik
dar-ma-dağın*

*Axşamdan yerində uzanıb qarmaqarışığı fikirlər
içində çox çırpındı (S.Qədirzadə).*

2. b (m,p,f)

dü-m-düz

sa-p-sağlam

sa-p-sarı

bo-m-boş

a-p-ağ

qa-f-qara

gö-m-göy

a-p-aydın

sa-f-sarı

lü-m-lüt

u-p-uzun

3. bba (mpə, pba, mbə, pbə, ppa, ppə)

sa-pba-sağ

dü-mbə-düz

a-pp-ağ

şi-pbə-şirin

lü-mbə-lüt

a-pba-ağ

dü-ppə-düz

dü-bbə-düz

a-ppa-ağ

ya-ppa-yaş

sa-bba-sağ

ə-ppə-əyri

4. bbalan (mbalan, mbələn)

dü-mbələn-düz

bo-mbalan-boş

lü-mbələn-lüt

gö-mbələn-göy

Qeyd: *-ca² və -raq//-rək* şəkilçiləri əlamətin həm azlığını, həm də çoxluğunu ifadə edir. Məsələn, *yekəcə*, *yaxşıraq* sözlərində çoxaltma əlaməti, *xırdaca*, *gödərək* sözlərində isə azaltma əlaməti ifadə olunmuşdur. Dərəcə ölçüsü bu tipli sözlərin semantikasında köklənmişdir. Müqayisə edək: *yekə*, *yaxşı*, *xırda*, *gödək* və s.

Şiddətləndirmə növü sintaktik (analitik) yolla, yəni *tünd, zil* və *düm* sözlərini sifətin əvvəlində işlətməklə də ifadə oluna bilər: *tünd-qırmızı, tünd-sarı, dümağ, zil qara* və s.

Yanıdakı dolubədənli, koppuşsifətli, saçları zil qara boyalı qadın onunla çox güman ki, elə burada, təzəcə tanış olmuşdu (S.Qədirzadə). Kəbirə rəyada bacısının dümağ paltarda toyda dumanlı halda oynadığını görür.

Qeyd: Orfoqrafiya qaydalarına görə *düm* sözü bitişik, *zil* sözü ayrı yazılır, *tünd* sözü ilə sonra gələn sifət arasında defis qoyulur.

Canlı danışığ dilində, o cümlədən dialekt və şivələrimizdə *tey // teyxa* (bütün mənasında), *cımxır* (xalis, bütün, hamısı mənasında), *cılxa//sıyğa* (xalis, bütün, hamısı mənasında), *çim* (bütün, hamısı mənasında), *sırf* (bütün, hamısı mənasında) və s. sözlər işlənir ki, bunlar sifətin çoxaltma dərəcəsini yaradır. Bu sözlər aid olduqları sözlərdən əvvəl gəlir: *tey duz, cımxır yağ, cılxa //sıyğa süd, sırf gil* (qab), *sırf milli* (adam), *çim yağlı* (xörək) və s.

Sifətin çoxaltma dərəcəsinin yaranması üsullarından biri də eyni sifətin təkrarı və sifətlə müvafiq əşyanın müqayisə olunmasıdır. Bu, belə qaydalar üzrə özünü göstərir: a) təkrar olunan sifətlərdən birincisi ismin çıxışlıq halında olur: *ucadan uca, gözəldən gözəl, yaxşıdan yaxşı* və s. b) eyni sifətin təkrarı ilə: *uca-uca* (dağlar), *böyük-böyük* (dərd), *dərin-dərin* (dərələr), *sərin-sərin* (bulaqlar) və s. c) birinci tərəf isimin çıxışlıq halında olan isimdən, ikinci tərəf *sadə* sifətdən ibarət olur: *süddən ağ, lalədən qırmızı, dəmirdən möhkəm, bıçaqdan iti* və s.

Qeyd: Ümumiyyətlə, bu və ya digər dərəcə anlayışını ifadə etmək üçün bəzi söz və ifadələrdən də istifadə olunur: *olduqca gözəl, son dərəcə azğın, poladdan möhkəm, dedikcə qəşəng, gözəldən də gözəl, ceyran kimi gözəl, aslan kimi qüvvətli, nə gözəl, nə xoş, nə qədər səfali, necə də ahəngdar, pəh-pəh, qırmızı qönçə kimi zərif* və s.

Onun bahar nəfəsindən təzəcə açılmış qırmızı qönçə kimi zərif dodaqlarında həmişə xəfif bir təbəssüm gəzirdi.

Aslan kimi qüvvətli qadınlar qılınclarını onlara uzadan zabitləri görcək qıy vuraraq atlardan yerə enib düşməni göz açmağa qoymadılar. Ağıza alınması olmayan bu acı-duzlu suyu o, üst-başına calayaraq içirdi, su onun sinəsinə, poladdan möhkəm qollarına tökülürdü.

Azaltma dərəcəsi.

Sifətin azaltma dərəcəsi əlamətin adi dərəcədən az olduğunu bildirir. Azaltma dərəcəsi iki yolla yaranır: 1) *morfoloji yol (buna sintetik yol da deyilir)*, 2) *sintaktik yol (buna analitik yol da deyilir)*.

1. Morfoloji yol.

a) **-mtıl (-ımtıl, -umtul, -ümtül); -ımtraq və -mtraq:** *sarımtıraq, ağımtraq, ağımtıl, qırmızımtıl, göyümtül* və s.

Dumanın ağımtıl örtüyü hələ də onların başı üzərində sallanıb dururdu.

b) **-raq (-rək):** *kiçirək, gödərək, bərkraq* və s.

Bəli, ağama ərz olsun ki, buluddan bərkraq olan şey yeldir ki, buludlara həmişə yeldən fərman çıxır (C.Məmmədquluzadə. "Anamın kitabı").

Qeyd: Bəzən sonu “q”, “k” samitləri ilə bitən sözlərdə “q”, “k” samiti düşür: *kiçik-kiçirək, gödək-gödərək, alçaq-alçaraq* və s.

-raq (-rək) şəkilçisi **iraq** sözünün şəkilçiləşmiş formasıdır. **İraq** sözü “uzaq” mənasındadır. Məs.: *Səyyarə tutmuşdur hüs-nündən soraq, Bədnəzər gözündən olasan iraq* (M.Müşfiq). Bu söz qərb qrup dialekt və şivələrimizdə indi də işlənir.

c) **-sov, -imsov**: *ağımsov, uzunsov, dəlisov* və s.

Bu **dəlisov** hərəkətlərlə *sənin yerin ancaq həbsdır*.

ç) **-şın**: *sarışın, qaraşın*.

Mən bu sarışın qızı dəfələrlə bu evə gedib-gələn görmüşəm.

2. Sintaktik yol.

a) sifətdən əvvəl **ala** sözünün işlənməsi: *ala-yarımçıq, alababat, ala-çiy* və s.

Aldığım ala-babat pul talon çörəyini almağa birtəhər çatır.

b) sifətdən sonra **təhər** sözünün işlənməsi: *göytəhər, qırmızı-təhər* və s.

Qızın paltarı yaş-təhər halda olduğundan bibisindən köhnə bir geyim istədi.

c) sifətin əvvəlinə **açıq** sözünün artırılması: *açıq-sarı, açıq-sürməyi, açıq-qırmızı, açıq-göy* və s.

Yuxuda ona açıq-göy rəngdə bir don aldığını görür və yatağından qalxıb pıçıldı ilə deyir.

ç) sifətdən əvvəl **kəm** sözünün işlənməsi: *kəmşirin, kəmsavad, kəmfürsət* və s.

d) Sifətdən sonra **məzə** sözünün işlənməsi: *turşməzə* və s.

e) Sifətdən əvvəl **az** sözünün işlənməsi: *az yaxşı, az təmiz* və s.

Qeyd: Orfoqrafiya qaydasına görə **təhər, kəm, məzə** sözləri qoşulduğu sözə bitişik, **açıq** və **ala** sözləri defislə, **az** sözü isə ayrı yazılır.

SAY

Say haqqında ümumi məlumat. Say əsas nitq hissələrindən biridir. Azərbaycan dilçiliyində say müstəqil nitq hissəsi kimi XX əsrin 30-cu illərində öyrənilməyə başlanılmışdır. Əvvəllər – XX əsrin 20-ci illərinə qədər yazılmış qrammatika kitablarında saylar bəzən isim, bəzən də sifət kimi verilmişdir. Sayı bəzən isimlərin “ismi-ədəd” adlı (“ədədi isimlər”) bir növü kimi ismə, bəzən də “ədədi sifətlər” və ya “say sifətləri” adı altında sifətə daxil etmişlər.

Beləliklə, 1920-ci ildən 1933-cü ilə qədər saylar ya isim, ya da sifət kimi qəbul olunmuşdur.¹

Sayı ismin bir növü hesab edənlər sayın və ismin ad bildirməsini yaxınlıq kimi götürmüşlər. Əslində isə isim geniş mənada məfhumun, say isə miqdarın adıdır. Bu da hər iki nitq hissəsinin bir-birindən fərqli olan anlayışların adını bildirməsidir. Bundan başqa, sayı sifət kimi verənlər hər iki nitq hissəsinin – sifətin və sayın təyin etməsini başlıca hal hesab etmişlər. Halbuki, sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini, say isə əşyanın miqdarını təyin edir. Bu da sintaktik vəzifə kimi yaxınlıq yaratdığı halda, morfolojiyada sifətlə sayı eyniləşdirə bilmir.

Say müstəqil bir nitq hissəsi olmaqla ismə və sifətə məxsus xüsusiyyətləri də daşıyır. **Sayın ismə məxsus xüsusiyyətləri:**

1. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1983, s.92.

a) saylar da isimlər kimi ad bildirir. Lakin isimlər əşyanın, saylar isə kəmiyyətin adıdır; b) saylar isimlər kimi hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçilərini qəbul edə bilər.

Sayın sifətə məxsus xüsusiyyətləri: a) saylar da sifətlər kimi əşyanı təyin edir. Lakin sifətlər əlamət, keyfiyyət, saylar isə miqdar, kəmiyyət baxımından təyin edir; b) sifətlər kimi saylar da təyin etdikdə heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmir. Müqayisə et: *yaxşı* (adam), *üç* (kitab).

Azərbaycan dilçiliyində saylar müstəqil nitq hissəsi kimi 1933-cü ildən öyrənilmişdir. Sonralar bu nitq hissəsinin məna növləri və üslubi xüsusiyyətləri də geniş tədqiq edilmişdir.¹

Sayın özünəməxsus xüsusiyyətləri.

Azərbaycan dilindəki sayların özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

I. Azərbaycan dilində miqdar bildirən 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 rəqəmlərindən istənilən sayı yaratmaq mümkündür: 10, 15, 35, 75...

II. Azərbaycan dilində bütün ədədləri adlandırmaq üçün iyirmi üç müxtəlif sözdən istifadə olunur: *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min, milyon, milyard, trilyon*. Bu sözlər vasitəsilə daha böyük kəmiyyətləri ifadə etmək olur. Qeyd olunan sözlərdən milyon, milyard, *trilyon* alınma, yerdə qalanlar isə Azərbaycan sözləridir. Bundan başqa, dilimizdə astronomik say bildiren kvintilyon, *saksalyon* sözləri də vardır.

III. Azərbaycan dilində onluq say sistemindən istifadə olunur. Onluq sistemdə birdən ona qədər olan artımdan sonra əvvəlcə onluqlar, sonra təkliklər gəlir. Məsələn, *on bir, iyirmi iki, otuz beş* və s. “Onluq sistemi ondan yüzə qədər onluqların on dəfə

təkrar olunması deməkdir”.¹ Məsələn, *on, iyirmi – iki on, otuz – üç on, qırx – dörd on, əlli – beş on, altmış – altı on, yetmiş – yeddi on, səksən – səkkiz on, doxsan – doqquz on, yüz - on (ədəd) on.*

Rus dilində birdən ona qədər artım Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Məsələn: *один, два, три...* və s. Ondən iyirmiye qədər əvvəlcə təkliklər, sonra onluq işlənir. Məsələn, *пятнадуцать* (on beş), *восемнадуцать* (on səkkiz) və s. İyirmidən sonra yenə də Azərbaycan dilində olduğu qaydada sayılır: *двадцать два* (iyirmi iki).

Dünya xalqları **beşlik, onluq, iyirmilik** say sistemindən daha geniş istifadə edir. *Beşlik say sistemi* barmaq hesabı olmaqla bir əl üzərində, *onluq say sistemi* ikinci əldəki barmaqların əlavəsi ilə qurulmuşdur. İnsan təfəkkürü inkişaf etdikcə buraya bir ayaqdakı barmaqlar, sonra isə o biri ayaqdakı barmaqlar əlavə olunmaqla on beşlik və iyirmilik say sistemi də yaranmışdır.² Bu cür barmaq hesabının izləri dünya xalqlarının say sistemində qorunur. Məsələn, *Qərbi Avstraliyada 5 “əlin bir tayını”, 15 “hər iki əli və ayağın bir tayını” bildirir*³. *Qrenlandiya eskimoslarında 5 sayı “əl” sözü ilə, 6 “ikinci əldə bir” (yəni birinci əldəki 5+1), 7 “ikinci əldə iki” (yəni birinci əldəki 5+ ikinci əldəki 2) sözləri ilə və digər saylar da bu sistemlə adlandırılır.*⁴

Deməli, qədim insanlar beşə qədər saymağı bacarmış, sonra ona, on beşə, iyirmiyə qədər saymış və nəhayət daha böyük

1. M.Hüseynzadə. *Müasir Azərbaycan dili. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1983, s.94.*

2. *История первобытного общества. “Наука”, Москва, 1986, с.504.*

3. *Yenə orada.*

4. *Yenə orada.*

sayları hesablaya bilmişlər. Birdən iyirmiyə qədər olan sayların yaranmasında insanın iki əli, iki ayağı və onların hər birindəki beş barmaq böyük rol oynamışdır. Sonralar insan təfəkkürü inkişaf etdikcə iyirmiyə qədər olan say insanın praktik ehtiyacını ödəyə bilməmiş, sonrakı saylar yaranmışdır. Həm də dillərin quruluşundan asılı olaraq daha çox **onluq, iyirmilik** say sistemi ilə daha böyük saylar formalaşmışdır. Onluq sistem türk dillərində və digər dillərdə, iyirmilik sistem İber-Qafqaz dillərində və başqalarında işlədilir. Əgər **onluq sistem** ondan yüzə qədər onluqların on dəfə təkrar olunmasıdırsa, **iyirmilik sistem** iyirmidən yüzə qədər yirminin beş dəfə təkrar olunmasıdır.

IV. Say sözyaradıcılığında passiv iştirak edən əsas nitq hissəsidir. Başqa nitq hissələrindən say əmələ gəlmədiyi kimi, saydan da başqa nitq hissələri yaranmır. Sayın sözyaradıcılığında passiv iştirak etməsi səbəbi onunla bağlıdır ki, saylar (xüsusilə də miqdar sayları) daha konkret miqdar bildirir. Sayların konkret miqdar bildirməsi onların sözyaradıcılığında çıxış etməsinə imkan vermir. Buna baxmayaraq, saylar da bəzən söz yaradıcılığında iştirak edir. Saylardan xeyli miqdarda yeni sözlər və ifadələr yarana bilir. Bu, əsasən, aşağıdakı hallar üzrə özünü göstərir:

a) *bir* sözünə müxtəlif şəkilçilər qoşularaq düzəltmə söz yaranır: *birlik, bircə, birər, birdən, birgə, birinci, birləşmək* və s.

Demirəm, sənsizlik yolları kəsib, Yox! Bir bax, gözlərimə, bircə kəlmə söz yazılıb: “Təəssüf!” (N.Kəsəmənli); Ulduzlar axışar bəbəqlərinə, Analar diksinib qalxar yerindən, Güllü yorğanların çiçəklərinə, Qorxar ki, arılar qonarlar birdən (N.Kəsəmənli).

b) *bir* sözü müxtəlif sözlərlə işlənərək mürəkkəb sözlər, ifa-

dələr yarada bilir: *qapıbir, canbir, dənəbir, arabir, birbaş, minbir, əlbir, biraylıq, birdəfəlik, birkərəlik, biryolluq, birmənəli, birküceyrəli, canbirqəlb, bərbəbir, hərdənbir, hərdən-birdən, bir-bir, bircə-bircə, birər-birər, birdən-birə, iki-bir, üç-bir, birə-yüz, birə-min, bir-iki, bir sıra, bir çox, bir az, bir qədər, bir neçə, heç biri* və s.

Birdən-birə elə bil ki, onun başına bir qab qaynar su tökdülər (M.İbrahimov); Ana nə isə bilirmiş kimi, **birdən-birə** yerindən sıçrayıb qapıya doğru yüyürdü.

Qeyd: Azərbaycan dilində *bir* sayının söz yaradıcılığında fəal çıxış etməsi onun üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, *bir* sayı miqdar sayı olmaqla, həm də üslubi xüsusiyyətlərə malikdir.¹ Dilimizdə *bir* sayı saylıq mənəsindən əlavə digər mənaları da bildirir. Azərbaycan dilində *bir* sözü aşağıdakı mənalarda işlənir:

1. Say mənəsini bildirir. Məs.: Leyla xanımın xidmətçisi **bir** məktub gətirdi; Bu qərib axşamın sükutu ağır, Üfüqdən gözüme **bir** həsrət yağır (N.Kəsəmənli); Ömür **bir** qumardır, **bir** gün gətirər, **bir** gün də cibinə doldurur qəmi (N.Kəsəmənli).

2. *Bir* sözü birinci növ təyini (ismi) söz birləşməsinin tərəfləri arasında işlənir və təyinin mənəsini qüvvətləndirir. Məs.: *Dar bir cığır, kiçik bir təpə, ulu bir səhər, qorxulu bir yuxu, güclü bir külək* və s.

Bülbülü qəfəsə salıb, **Nəğməli bir qul** edərsəm, Neyləyərsən Dəlidağ? (N.Kəsəmənli); Süpürüb zavoddan atır fəhləni, Robotlar **dəmir bir süpürgə** kimi (N.Kəsəmənli).

Bir sözü bir sıra birinci növ təyini söz birləşmələrinin əvvəlində də işlənir: *Bir böyük bağ, bir al bayraq, bir yaxşı çay.*

1. Rəsul Xəlilov. *Saylar. Bakı, 1978, s. 11-15.*

3. **Bir** sözü **eyni** sözünə (əvəzliyinə) yaxın mənada işlənir: *Onların yaşayışı **bir** idi, işləri **bir**, görüşləri **bir**, dərdləri **bir**, sevincləri **bir**, diləkləri **bir**, əməlləri **bir** idi; Biz **bir** millətik, **bir** xalqıq, **bir** yerdə yaşayırıq, dilimiz Azərbaycan dilidir.*

4. **Bir** sözü ayrılıqda ədat mənasında işlənərək, əsasən, təkid, tələb etmə, qəzəb, təəccüb, arzu və xahiş bildirir: *Mən bir bilmək istəyirəm; bir məni gör; gəlsin bir baxsın.* Ey yatan ruhumuz, ayağa bir dur; Hardasan, ay ana, bir gəl, mən yenə, Bəlalı başımı qoyum dizinə (B.Vahabzadə) və s.

5. **Bir, bir də** sözləri bağlayıcı yerində işlənərək, əsasən “həm, həm də”, bəzən də “gah, gah da” bağlayıcılarının mənalарına uyğun gəlir. Məs.: *Əhməd **bir** Araza, **bir də** Quluya baxdı; Tofiq bir ona, **bir** Rəxşəndəyə baxıb gülür. O **bir** Rüstəmə, **bir də** onun çəkdiyi şəkillərə baxıb öz uşaqlığını xatırladı.*

6. **Bir** sözü **də** bağlayıcısı ilə işlənərək, iş, hal, hərəkətin ikinci dəfə, yenidən icra olunduğunu bildirir. Məs.: *O **bir də** sualını təkrar etdi; Xudayar bəy **bir də** qapını döydü.*

7. Y.V. Çəmənzəminlinin əsərlərində **bir** sözü **bəzi** sözünün (sifətinin) yerində də işlənir. Məs.: *Jenya Zinanın qulağına **bir** şeylər pıçıldadı. Qızlar bir-birinə **bir** şeylər pıçıldadılar. Qapını yavaşca açdı və Rüstəmə **bir** şeylər deyib getdi.*

8. **Bir** sözü müxtəlif şəkilçi və sözlərlə işlənərək dilimizdə söz yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Düzəltmə, mürəkkəb sözlər yaradır. Məs.: *Birlik, bircə, bircə, birinci, birləşmək, qapıbir, canbir, dənəbir, arabir, birmənalı, bərbəbir, hərdənbir, birdən-birə, iki-bir, bir-iki, bir qədər, hər biri, heç biri* və s.

c) *az, çox* saylarından düzəltmə sözlər yaranır: *azalmaq, çoxalmaq, azca, azacıq, çoxdankı* və s.

ç) *iki, üç, dörd*, saylarından dialektlərimizdə düzəltmə sözlər yaranır: *ikilə, üçəm, dördəm*. Məs.: *İkiləmədən sonra səpərix* (ikinci şum – Tovuz). *Qatırı üçəm yüxlə* (üçqat – Naxçıvan). *At dördəmə qaçdı* (yeyin, dördnala – Salyan).

V. Saylar özlərindən sonra gələn isimlərdən müstəqil olur. İsimdən əvvəl gələn saylar müstəqil olduqlarına görə isimlərə təsir edə bilir. Bu zaman saydan sonra gələn isimlər cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir. Məs.: *üç kitab, dörd adam* birləşməsində **kitab** və **adam** sözləri cəm şəkilçisi ilə işlənmir. Bu, həm də sayın konkret miqdar bildirməsi ilə bağlıdır.

Qeyd: Azərbaycan dilində saylardan (əsasən də miqdar saylarından) sonra gələn isimlərə cəm şəkilçisi qoşula bilmir. Lakin bəzi hallarda saylardan sonra gələn isimlər cəm şəkilçisi qəbul edir. Bu, aşağıdakı məqamlarda baş verir.¹

1. *Bədii əsərlərdə bəzən miqdar sayından sonra gələn isim cəm şəkilçisi qəbul edir: Rüstəm bəyi görüm iki gözəl-rindən olsun! İki otaqları vardı.*

2. *Miqdar sayı həmcins olduqda onlardan sonra gələn isimlər cəm şəkilçisi qəbul edir: İmtahanları dörd və beş qiymətlərlə başa çatdıraq.*

3. *Bəzən mübaliğə çalarını artırmaq üçün miqdar sayından sonra gələn isimlər cəmlənir: min illər, milyon illər, yüz illər və s.*

4. *Miqdar sayı qeyri-müəyyən kəmiyyət və zaman anlayışını bildirdikdə ondan sonra gələn isimlər cəmlənir: Axşam saat doqquz radələri idi. Gecə saat on iki radələri idi. Balakəsi qırx yaşlarında olardı.*

1. Rəsul Xəlilov. *Saylar*. Bakı, 1978, s.52.

SAYLARIN MƏNACA NÖVLƏRİ

Azərbaycan dilində sayları mənaca iki böyük qrupa ayırmaq olar: 1) *miqdar sayları*; 2) *sıra sayları*.

Miqdar sayları dörd cür olur:
Miqdar sayları. a) *müəyyən miqdar sayları*;
b) *təqribi miqdar sayları*; c) *kəsr sayları*; ç) *qeyri-müəyyən miqdar sayları*.

a) **müəyyən miqdar sayları** əşyanın konkret miqdarını **bildirir, neçə?, nə qədər?** suallarından birinə cavab verir, quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Məs.: *beş, on beş* və s.

Müəyyən miqdar saylarının aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1) müəyyən miqdar sayları birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənir. Məs.: *on beş kitab*.

2) miqdar sayları üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi işlənərək mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və hallanır. Məs.: *tələbələrin beşi, əsgərlərin yüzü, uşaqların iyirmisinə* və s.

Miqdar sayları ilə isimlər arasında müəyyən sözlər işlənir ki, buna numerativlər deyilir. Bunlar saylarla onun aid olduğu sözlər arasında mənəni dəqiqləşdirir. Numerativ sözlər bunlardır: *nəfər, baş, ədəd, dənə, cüt, dəst, parça, tikə, qurtum, nüsxə, qəlib, gilə, cild, qatar, salxım, qaşığı, top, göz, şüşə, sətir, səhifə, vaqon, səbət, şiş, çuval, şələ, damcı, ovuc, kəlmə, sürü, bölük, kisə, sənək, litr, metr, santimetr, kiloqram, kilometr, hektar, kubmetr, dəfə, kərə, yol, ağız, qat* və s.

Bir **cüt** göz ani olaraq müstəsna bir parlaqlıqla işıldayaraq yenə qaranlıqda qeyb olurdu (M.İbrahimov); Fəridənin gözlərindən yanaqlarına doğru iki **gilə** iri yaş damlası süzüldü (M.İbrahimov); Bu gün axşamdan çox keçməmiş dörd **nəfər** müsafir olaq, oxucum, tanış olaq: “Bu mənəm” (N.Kəsəmənli); Bir **tikə** çörəklə, bir **qurtum** suyla, Boş ciblə, ürək dolusu arzuya, Yüyürdüm sabahıma (N.Kəsəmənli).

Qeyd 1: Bunlardan bir qismi (ədəd, dənə, cüt, cild, nüsxə və s.) xalis numerativlərdir. Başqa bir qismi isə (çuval, səbət, şiş və s.) isimdir, sonralar numerativ sözə çevrilmişdir. Bu qəbildən olan numerativlər müasir dilimizdə həm müstəqil söz kimi, həm də numerativ kimi işlənir.

Bəzi numerativ sözlər (məs.: cüt) saylarla onun aid olduğu söz arasında işlənərkən fərqli mənalar yaradır: bir öküz – bir cüt öküz.

Qeyd 2: **İyirmi** sayını belə parçalamaq olar: **iki-r-mi**. Azərbaycan dilində iki sayının mənasına uyğun gələn əkiz sözü də vardır. **Əkiz** sözü monqol dilində **igir** şəklində işlənir. **İyirmi** sözündəki “mi” isə on sayının mənasındadır (altmış, yetmiş saylarındakı “mı”, “miş” kimi).

İyirmi sözünün üç elementdən qurulmuşdur. Bunlardan birincisi “**iki**” sayı, ikincisi **-ş(ər)** ünsürü, üçüncüsü isə **-mi (ş)** ünsürüdür. Deməli, “iyirmi” “**ikişər on**”, yəni iki on deməkdir.

Otuz “üç on”, **qırx** “dörd on” deməkdir.

Əlli sayının mənşəyini türkologiyada adətən **əl** sözü ilə əlaqələndirirlər. Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, “əlli” sözü “çox əl”, daha doğrusu “on əl” mənasını ifadə edən bir say adı kimi sabitləşmişdir.

Altmış, yetmiş. Bu saylar **altı** və **yeddi** sayından və tarixən “on” mənasında işlənmiş **-mı**, **-miş** şəkilçisindən əmələ gəlmişdir.

Səksən, doxsan. Səkkiz və doqquz saylarından və **on** sayının dəyişikliyə uğramış **an, ən** formalarından ibarətdir.

b) təqribi miqdar sayları. Müxtəlif miqdar sayları yanaşı işlənərək təqribi miqdar sayları yaradır. Məs.: *üç-dörd, dörd-beş, beş-altı* və s.

*Şüşəyə iri bir may böcəyi yapışmışdı. Hərdən yerindən qopur, ətrafda **bir-iki** dövrə vurandan sonra yenə əvvəlki yerinə qonurdu (Ə.Babayeva); Hava qaralsa da, uzaqdan **dörd-beş** adamın küçə ilə üzü aşağı yüyürdüyünü görmək mümkün idi (Ə.Babayeva).*

ç) kəsr sayları. Kəsr saylarını əmələ gətirmək üçün bütövü bildirən sayla həmin bütövün bir hissəsini bildirən başqa bir sayın birgə işlənməsi lazımdır. Bütövü bildirən say **-dan (-dən)**, ya da **-da (-də)** şəkilçisi ilə, hissəni bildirən say isə şəkilçisiz işlənir. Məs.: *beşdə üç, ikidə bir, dördə bir* və s. Azərbaycan dilində kəsr sayı mənasında olan sözlər də işlənir. Kəsr sayı mənasında işlənən sözlər bunlardır: *yarım, yarı, para, çərək, rüb, faiz.*

*Nə görmüşəm ömür **yarı**, gün **yarı**, Cilovlayın bu yersiz əsəbləri, Əl saxlayın, ey vüqar qəssabları, Sındırmağa çalışmayın siz məni (N.Kəsəmənli).*

c) qeyri-müəyyən miqdar sayları. Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən miqdar sayı adı altında işlənən saylar *az, çox, xeyli, bir qədər, bu qədər, nə qədər, filan qədər* sözlərindən ibarətdir.

Qeyd: Qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn sözlərin cəm şəkilçisi ilə işlənməsi bir çox hallarda zəruri olur: *çox adamlar, çox şəhərlər, çox kəndlər, çox ağaclar* və s.

Qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən sözlərin aşağıdakı vəziyyətləri vardır:

a) əşyanın qeyri-müəyyən kəmiyyətini bildirir. Məs.: *xeyli kitab, xeyli dəftər, bir qədər qələm* və s.

b) bunlar iş və hərəkət bildirən sözlərin (feillərin) qarşısında miqdar zərfi olur. Məs.: *çox danışdı, az danışdı, xeyli danışdı* və s.

c) bunlar sifətlərin qarşısında onların təyinlik dərəcəsini artırır - azalda bildiyi kimi, zərflərin qarşısında da əlamətin əlamətini göstərir. Məs.: *çox yaxşı, az yaxşı, xeyli yaxşı* (danışdı).

ç) bunlar *az* sözünün əvvəlində işlənilib, onun qeyri-müəyyən kəmiyyətini azaldır; Məs.: *çox az, az-az, xeyli az, bir qədər az* və s.

d) bunlar *çox* sözünün əvvəlində işlənilib, onun qeyri-müəyyən kəmiyyətini artırır. Məs.: *çox-çox, bir az çox, xeyli çox, nə qədər çox* və s.

e) *bir* sözü *çox, az, bu qədər, o qədər* sözləri ilə, **hər** sözü isə **nə qədər** sözü ilə işlənərək qeyri-müəyyənlik məzmununu daha da artırır: *bir çox, bir az, bir o qədər* və s.

Çox və *az* sözlərinin özünəməxsus aşağıdakı xüsusiyyətləri də vardır:

a) sifətlərin çoxaltma dərəcəsini bildirən *ən, lap, daha* kimi ədatlar *çox, az* sözləri ilə işlənərək, onların qeyri-müəyyən kəmiyyətini artırır. Məs.: *lap çox, ən çox, daha çox, daha az* və s.

b) *çox* və *az* sözləri feil əmələ gətirir. Məs.: *çoxal, azal, çoxalt, azalt*.

c) *az* və *çox* sözlərindən düzəltmə isim yaranır; Məs.: *çoxluq*, *azlıq* və s.

ç) *çox* və *az* sözləri mənsubiyyət (-**u**, -**ı**) şəkilçiləri ilə qeyri-müəyyən kəmiyyətin son hüdudunu göstərir. Məs.: *çoxu bir ay*, *azı on gün* və s. *Ən*, *lap* ədatı ilə də işlənir. Məs.: *lap azı*, *ən azı*, *ən çoxu* və s.

d) *az* və *çox* sözləri birgə işlənərək bir qədər mənasını ifadə edir: *az-çox*. Bəzən -**dan** şəkilçisi də qəbul edir: *azdan-çoxdan*.

Hüseynbəyov danışıqca, az-çox onu başa düşənlər oldu (Ə.Babayeva).

e) *çox* və *az* sözləri cəm şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən kəmiyyət məzmunlu əvəzlik əmələ gətirir: *Çoxlar azlara qalib gəldi*.

ə) *çox*, *az* sözləri -**ca** şəkilçisini qəbul edərək qeyri-müəyyən kəmiyyəti ya artırır, ya da azaldır: *çoxca*, *azca* və s.

Çox sözünün yalnız özünəməxsus aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

a) bu söz cəm və mənsubiyyət şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən kəmiyyət məzmunlu qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlənir: *Çoxları*, *bir çoxları* və s.

Odlara qalanmaq ötəri hisdir, Kəlmələr biçimli, sözlər biçimli, Çoxları diplomsuz mütəxəssisdir, Eh, ürək aldatmaq bir su içimi (N.Kəsəmənli).

b) *çox* sözü mənsubiyyət şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlənir: *Çoxu* hələ məsələ ilə tanış deyil.

Bəzən danışıq dilində -**u** mənsubiyyət şəkilçisindən sonra **çoxu** sayına -**su** mənsubiyyət şəkilçisi də əlavə olunaraq işlənir: *Çoxusu* bilir, *çoxusu* bilmir.

c) *çox* sözü -**lu** şəkilçisi ilə birlikdə işlənir, lakin yenə də qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirir: *çoxlu kitab*.

Bu istəyin hələ çoxlu qalı var, Çəmənime yağacaq bir dolu var, Ürəyinin koğuşunda balı var, Bıçaq götür bu pətəyi kəsginən (N.Kəsəmənli).

Bu sözə **-ca** şəkilçisi də əlavə edilir: Məs.: *çoxluca* kitab

ç) çox sözü **-dan** şəkilçisi ilə zərf əmələ gətirir. Məs.: *Çoxdan məlumdur; Çoxdan qəbiristana düşməyir yolum, O tənha məzarı ot basıb bəlkə (N.Kəsəmənli).*

d) çox sözü **-dan** şəkilçisindən sonra **-kı** şəkilçisini qəbul edərək sifət olur: Məs.: *çoxdankı işdir.*

e) çox sözü **da** bağlayıcısı, bəzən isə **da, ki** bağlayıcısı ilə işlənərək, heç bir kəmiyyət məzmunu ifadə etmir: Məs.: *çox da, çox da ki* və s.

Az sözünün də özünə xas olan aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

a) *az* sözü **-acıq** şəkilçisini qəbul edərək **azacıq** şəklində qeyri-müəyyən azlığı daha da azaldır: *azacıq gecikmişdi.*

b) *az* sözü - **maz** ünsürü ilə birgə işlənərək *bir qədər, bir az* mənasını ifadə edir: *az-maz yazıram.*

c) *az* sözü *qala* sözü ilə birgə işlənərək işin icrasının bitmək ərafəsində olduğunu bildirir: **Az qala** *mən də getmişdim; Nəse pıçıldayacaqsan, dilin topuq çala-çala, Hər şeyi doğru deyəcəksən az qala...* (N.Kəsəmənli).

ç) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş **az** sözü təkrar edilərək minimumluğun son hüdudunu göstərir: Bu iş üçün *azı-azı* bir ay vaxt lazımdır.

Sıra sayları. Sıra sayı miqdar saylarının sonuna **-ıncı (-inci, -uncu, -üncü); -ncı, -nci** şəkilçilərinin qoşulması ilə yaranır. Məs.: *beşinci, altıncı* və s. Sıra sayları aid olduqları ismin sırasını dəqiq göstərir. Məhz bu cəhətinə görə də miqdar sayından fərqlənir. Məsələn, *üçüncü kitab* birləşməsi *üç kitab* birləşməsindən ona görə fərqlənir ki, burada məhz *üçüncü kitab* fərqləndirilir. Ancaq **üç kitab** birləşməsində kitabın miqdarının üç olması göstərilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un səkkizinci boyunda bütün Oğuz elinin həyatında görünməmiş bir düşmən olan Təpəgözə qarşı mübarizə əks olunur; Mənim tapşırıdığım kitabları üçüncü şkafa qoyun ki, axtaranda tapım.

Sıra sayından sonra gələn sözlərə cəm şəkilçisi qoşula bilmir. Lakin Azərbaycan dilində bəzən sıra saylarından sonra gələn sözlər aşağıdakı hallarda cəm şəkilçisi qəbul edir.

1. Sıra sayından sonra gələn zaman, əşya və hadisə paralellik bildirdikdə: *otuzuncu illər, üçüncü günlər, dördüncü siniflər* və s.

2. Sıra sayları həmcins olduqda onlardan sonra gələn isimlər cəm şəkilçisi qəbul edir: *birinci, ikinci, üçüncü mikrorayonlar; birinci, ikinci yerlər* və s.

Qeyd: Azərbaycan dilində **əvvəl, axır, orta, son** sözləri sıra sayı məzmunu bildirir. Müqayisə edək: *əvvəl – əvvəlinci, axır – axırıncı, orta – ortancıl, son – sonuncu.*

Gərək gəlməyəydim bu son mənzilə, Nə deyir dikələn o daşlar görən? (N.Kəsəmənli).

Azərbaycan dilində işlənən sıra sayları içərisində ərəb dilindən alınmış sözlər də vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

Əvvələn // əvvəla (birinci), saniyə (ikinci, ikincisi), salisən (üçüncüsü), salis (üçüncü), rabiən // rabeən (dördüncü), xamışən // xamış (beşinci) və s.

Rəqəmlər.

Azərbaycan dilində sayları ifadə etmək üçün iki rəqəm sistemindən istifadə olunur: *İdeoqrafik* və *rum* (Roma) rəqəmləri.

İdeoqrafik rəqəmlər on rəqəm ilə yazılır (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9). Bu rəqəmlər (V əsrdə) Hindistanda yaradılmışdır. Bu sistem sonradan (X-XII əsrlərdə) ərəblər tərəfindən Avropaya köçürüldüyü üçün ona “Ərəb sistemi” deyilmişdir. Biz indi də ərəb rəqəmlərindən (on xüsusi işarədən) istifadə edirik.

İdeoqrafik rəqəmlərdən başqa **rum (Roma)** rəqəmləri də vardır. Tarixi baxımdan bu rəqəmlərin mənşəyi daha qədimdir. Rum rəqəmlərinin ifadəsi üçün cəmi yeddi işarədən istifadə olunur:

I–1, V–5, X–10, L–50, C–100, D–500, M–1000.

Qalan rum rəqəmləri bu yeddi işarənin müxtəlif şəkildə kombinasiyası nəticəsində düzəlir:

XL(40-cı), LX(60-cı), LXX(70-ci), XC(90-cı), CX(110-cu), CXXIII(123-cü), CLXV (165-ci) və s.

Əgər kiçik rəqəm böyükdən sonra gələrsə, o zaman rəqəm toplanır. Yəni kiçik rəqəm böyüyün üstünə əlavə olunur: II+I=III (yəni 2+1=3), X+III=XIII (yəni 10+3=13).

Əgər kiçik rəqəm böyükdən əvvəl gələrsə, o zaman çoxdan az çıxılır. Yəni kiçik rəqəm böyükdən çıxılır: IX–9, yəni X–1=IX (10–1=9), XC–90, yəni C–X=XC (100–10=90).

**Saymənali
sözlər.**

Azərbaycan dilində müəyyən sözlər vardır ki, onlar bir nitq hissəsi kimi saya daxil edilməsə də, kəmiyyət anlayışı bildirirlər. Məs.: *tək, tənha, yeganə, yalqız, yalnız, vahid, tay, cüt, əkiz, qoşa, bol, uzun.*

Dilimizdə işlənən saymənali sözlərdən müəyyən miqdarda düzəltmə və mürəkkəb sözlər əmələ gəlir. Məs.: *təklük, təklən-mək, təkəmseyrək, tək-tək, qoşaca, qoşa-qoşa, cüt-cüt, əkiztay, bol-bol* və s.

Dilimizdə bir sıra sözlər də vardır ki, onların məzmununda kəmiyyət, say və rəqəm anlayışı vardır. Məs.: *həftə* (7 gün), *ay* (30 gün), *il* (365 gün), *qərinə* (33 illik bir dövr), *əsr* (100 il), *şahı* (5 qəpik), *abbası* (20 qəpik), *ağac* (təxminən 6-7 kilometrə bərabər uzunluq ölçüsü), *mil* (bir kilometr 850 metr), *arşın* (71 santimetr), *girvənkə* (400 qram), *çərək* (dördü bir), *düjün* (12 ədəd), *batman* (8 kiloqram), *misqal* (42 qr), *manat, tümən* və s.

**Sayların
sakramentalığı.**

Dilimizin lüğət tərkibindəki sayların bir qismi müqəddəs saylar hesab olunur. Müqəddəs saylara sayların sakramentalığı deyilir. Dünya dilləri üzrə, əsasən, aşağıdakı saylar sakramentaldır: *üç, beş, yeddi, səkkiz, doqquz, on iki, qırx, altmış, üç yüz altmış* və s. Azərbaycan dilində 3, 7, 40 ən müqəddəs rəqəmlərdir.

Dildə uğursuz, şər hadisələrlə bağlı olan saylar da vardır. Türk dillərində (o cümlədən Azərbaycan dilində) *13, 58, 100...* kimi saylara uğursuz saylar kimi baxmışlar.

**Sayköklü
sözlər.**

Saylar söz yaradıcılığında passiv iştirak etsə də, bir qisim düzəltmə və mürəkkəb sözlərin kökündə say dayanır. Belə sözlər sayköklü sözlər adlanır.

Sayköklü sözlərin bir qismi düzəltmə, bir qismi mürəkkəb sözlərdən, bir qismi say tərkibli ifadələrdən, bir qismi isə tərkibində say olan sabit söz birləşmələrindən ibarətdir.

Sayköklü düzəltmə sözlər: *birlik, ikilik, üçlük, yeddilik, yüzlük, birdən, birgə, birlikdə, ikili, ikiləmək, birləşmək, birləşmək* və s.

Sayköklü mürəkkəb sözlər: *üçbucaq, beşulduz, birbaş, birləşmə, hərədən bir* və s.

Saytərkibli ifadələr: bunlar bir sözünün köməyi ilə düzəlir. Məs.: *bir sıra, bir növ, bu biri, bir kəs, birtəhər, bir vaxt, bir yerdə, bir sözlə* və s.

Tərkibində say olan sabit söz birləşmələri: burada ən çox *bir, iki, üç, dörd, beş, yeddi, səkkiz, doqquz, qırx, əlli, yetmiş, doxsan, doqquz, yüz, min* və s. sayları iştirak edir.

Qeyd 1: Sayların substantivləşməsi: say isimlər kimi dəyişir: kəmiyyət, mənsubiyyət və hal şəkilçilərini qəbul edə bilər. Məs.: *vicdan milyarddan* qiymətlidir. *Birincilərlə* qardaşam, *ikincilərlə* düşmənəm.

Qeyd 2: Saylar və konkretlik: dilimizdə miqdar saylarından əvvəl bir sıra sözlər (*düz, cəmi, cəmi-cümlətani, vur-tut, tam, yalnız*) işlənir ki, bunlar miqdar saylarının dəqiq və konkretliyini daha da artırır, qüvvətləndirir.

Qeyd 3: Saylarda ümumiləşdirmə: bu qəbildən olan ümumiləşdirici saylar bəzən həmcins üzvlərdən əvvəl, bəzən də onlardan sonra gəlir. Məs.: *Üç nəfər – Azər, Rahib və Sadiq tənəffüsdə məktəbin eyvanında olmalıdır; İndi Nərgiz,*

anası, Muxtar dayı və Fəridə – dördü bir cərgə təşkil edib dəs-tə içərisində hərəkət edirdilər.

Başqa dillərdən dilimizə keçən saylar.

Azərbaycan dilinə müxtəlif dillərdən, əsasən, ərəb-fars və başqa dillərdən saylar keçmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

Yeknəsəq. Yek fars dilində *bir, nə-səq* isə ərəb dilində *üsul, cür, qayda* sözləri mənasında işlənir, **yektərz** (bir tərz, eyni tərz), **yek-cəhət** (bir tərəfli, birüzü, ikiüzlü olmayan, bir cəhət, eyni cəhət), **yeksər** (başdan-başa, büsbütün, düzünə, tamamilə), **yekca** (bir yerdə, birlikdə, birgə), **yekdil** (ürəyi bir, əlbir, dil-bir), **yeksan** (düz, bərabər, bir), **yekhayek** (bir-bir, tək-tək, bircə-bircə), **dəhyek** (onda bir; keçmişdə kəndlilərin mülkədarlara verdikləri məhsul vergisi), **xanəyek** (evbir), **dübarə** (ikinci dəfə, yenidən, bir daha), **dürəng** (ikirəngli, ikiüzlü), **düsər** (ikibaşlı, ikitərəfli), **çahar, çar** (dörd), **çarçəşm** (dörd-göz), **çargül** (dördkünc, dördbucaq), **çaharçubə** (çərçivə), **həft, həftad** (yeddi, yetmiş), **həştad** (səksən), **səd** (yüz, yüz dəfə).

Nərdtaxta oyunu ilə əlaqədar dilimizdə aşağıdakı fars sözləri işlənir: *yek, du, sə, çahar, pənc, şeş.*

Ədəbiyyatşünaslıq elmində şerir janrı ilə əlaqədar əsasən ərəb, bəzən də fars terminlərinə müraciət edilir: *Dübeyt* (ikilik); *mürəbbə* (dördlük), *müxəmməs* (beşlik), *müsəddəs* (altılıq), *mü-səbbə* (yeddilik), *müsəmmən* (səkkizlik), *mütəssə* (doqquzluq), *müəşşər* (onluq), *xəmsə*.

Musiqişünaslıqda muğamların və musiqi alətlərinin adı belə

göstərilir: *yegah, düğah, dütar, dübeyti, segah, segah-zabul, çarğah, pəncğah, şeşğah*.

Musiqişünaslıqda latın dilindən alınmış sözlərdən də istifadə olunur: *duet* (dio-iki); *desima* (onuncu), *kvarta* (dördüncü)

Qeyd: *Azərbaycan dilində kəm* sözü birinci növ ismi birləşmənin birinci tərəfi kimi çıxış edir. Məs.: *kəmehtiyat, kəmhünər, kəmfürsət* və s. *Kəm* sözü “əskik” mənasını bildirir.

Azərbaycan dilində işlənən sıra sayları içərisində ərəb dilindən alınmış sözlər də vardır. Bunlar aşağıdakılardır: *Əvvələn, saniyə, salisən, rabiən, xamisən* və s.

ƏVƏZLİK

Əsas nitq hissələrindən biri də əvəzlikdir. Əvəzlik adlar qrupuna daxildir. Adlar sırasında isim, sifət və sayla yanaşı, əvəzliyin də xüsusi yeri vardır.

Əvəzlik latın sözü “pronomen”dən götürülmüşdür. Mənası isə “adın əvəzi” deməkdir.

Qeyd: Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, əvəzlik xüsusi mülkiyyətin yaranması ilə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Xüsusi mülkiyyətlə bağlı yaranmış əvəzlik dedikdə daha çox şəxs əvəzliləri nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa, dilçilikdə ən qədim sözlərin isimlər, feillər və əvəzlililər (şəxs, işarə əvəzlililəri) olması fikri də mövcuddur.¹

Dilçilikdə əvəzliyin bir nitq hissəsi kimi varlığı barəsində müxtəlif fikirlər vardır. Bəzən əvəzlik “boş sözlər”,² bəzən belə bir nitq hissəsinin mövcud olmaması fikirləri³ əslində bu nitq hissəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Əvəzliyin özünəməxsusluğu isə onu başqa nitq hissələrindən fərqləndirir. Əvəzlik barəsində fikir müxtəlifliyi onun müstəqil nitq hissəsi olmasını inkar etmir. Əksinə, əvəzliyin özünəməxsus xüsusiyyətlərini ortalığa çıxarır.

1. Т.В.Гамкрелидзе, Вяч.Вс.Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Ит., Тбилиси, 1984, с.218.

2. Е.М.Вольф. *Грамматика и семантика местоимений*. М., 1974, с.3-4.

3. И.Г.Милословский. *Морфологические категории современного русского языка*. М., 1981, с.40.

**Əvəzliyin
özünəməxsus
xüsusiyyətləri.**

I. Əvəzlilərin əvəz etmə xüsusiyyəti vardır. Bu xüsusiyyət nitq hissələri içəri-sində yalnız əvəzliyə aiddir.

II. Əvəzlilərin əvəz etdiyi nitq hissələrinin konkret mənası olur. Lakin əvəzlilər isə ümumi məna daşıyır. Məsələn, *kitab, nar, qum* və s. sözlər konkret varlıqları bildirdiyi halda **mən, sən, o** əvəzliləri konkret bir şəxsi bildirmir. Yəni, **mən** əvəzliyi konkret bir şəxsi deyil, bütün birinci şəxsləri bildirir. Həmin şəxslərin hər birinin isə konkret adı vardır. O cümlədən **sən, o, biz, siz, onlar** əvəzliləri də konkret şəxsi deyil, ümumi şəxsi bildirir.

III. Əvəzlilərin konkret mənası rabitəli nitqdə, mətnlə bağlı olaraq aydınlaşır. Məsələn, bütün üçüncü şəxsləri bildiren o əvəzliyinin konkret mənası mətndə və rabitəli nitqdə aydın olur. Bu xüsusiyyət digər şəxs əvəzlilərinə də aiddir.

IV. Əvəzlilər əvəz etdiyi nitq hissələrinə aid bütün xüsusiyyətləri daşıyırlar. Məsələn, əgər əvəzlik ismi əvəz edirsə, onda ismə məxsus bütün kateqoriyaları daşıya bilər. Eləcə də sifəti, sayı, zərfi əvəz etdikdə bunlara məxsus kateqoriyalara yiyələnir. Bu baxımdan əvəzlilərin başqa nitq hissələri ilə əlaqəsini nəzərə almaq lazımdır.

Əvəzlik–isim: *mən, sən, o, biz, siz, onlar; özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özləri; kim, nə, heç kim, heç kəs, hər kim, kim-sə, heç nə, hər nə, biri, birisi; filankəs, hərə, hamı* və s.

Əvəzlik–sifət: *bu, o, belə, elə, öz, filan, bəzi, hansı, necə, nə cür, heç bir, hər bir* və s.

Əvəzlik–say: *necə, nə qədər, o qədər, bu qədər, filan qədər, bir qədər, bir neçə* və s.

Əvəzlik–zərf: *necə, nə cür, hanı, hara, bura, ora, bu qədər,*

nə qədər, o qədər, nə vaxt, nə üçün, nəyə görə, nədən ötrü və s.

V. Əvəzlilər başqa nitq hissələrini əvəz etməklə yanaşı, əşya, əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət və hərəkətə də münasibəti bildirir. Bu cür münasibətlə əşyanı, əlaməti, keyfiyyəti, kəmiyyəti və hərəkəti səciyyələndirir. Məsələn, *Əhməd* oxuyur – *O* oxuyur, *gözəl bina* – *həmin bina*, *beşinci* sinif – *neçənci* sinif, *yavaş-yavaş* yerimək – *necə* yerimək.

VI. Əvəzlilərin tarixi də qədimdir. Xüsusilə, şəxs və işarə əvəzliləri qədimliyi ilə seçilir. Ona görə də şəxs əvəzlilərinə bir sıra kateqoriyaların morfoloji göstəriciləri yaranmışdır. Belə ki, mənsubiyyət və şəxs şəkilçiləri şəxs əvəzlilərindən əmələ gəlmişdir. **Mən** şəxs əvəzliyindən **-am**, **-əm** şəxs şəkilçisi və **-ım**, **-im**, **-um**, **-üm** mənsubiyyət şəkilçisi, **sən** şəxs əvəzliyindən isə **-san**, **-sən** şəxs şəkilçisi və **-ın**, **-in**, **-un**, **-ün** mənsubiyyət şəkilçisi törəmişdir. Göründüyü kimi, şəxs və mənsubiyyət şəkilçilərinin yaranmasında birinci və ikinci şəxsin təkində olan əvəzlilərin (mən, sən) böyük rolu vardır.

VII. Azərbaycan dilində budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bağlayıcı sözlər var ki, həmin bağlayıcı sözlərin tərəflərindən biri işarə əvəzliləridir: *budur ki, odur ki, elə ki, belə ki, ondan ötrü ki, bundan ötrü ki, onun üçün ki, bunun üçün ki, o səbəbə ki, o zaman ki, o vaxt ki, ona görə də, buna görə də* və s. Bu bağlayıcı sözlər budaq cümlənin növünü müəyyənləşdirərkən mühüm rol oynayır.

VIII. Əvəzlilər söz yaradıcılığında passiv iştirak edir. Bunun əsas səbəbi onunla bağlıdır ki, əvəzlilərin ümumi mənası olur. Ümumi mənalı sözlərdən isə yeni mənalı söz yaratmaq mümkün deyildir.

Qeyd: mən şəxs əvəzliyindən **mən-lik** sözü yaranır və “ləyaqət, şərəf” mənasını bildirir.

IX. Əvəzlilərin lüğəvi mənası olur, cümlədə əvəz etdiyi nitq hissələrinin suallarına cavab verir, cümlə üzvü kimi mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflilik vəzifələrində çıxış edir.

Bütün bu özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə əvəzlik müstəqil bir nitq hissəsi kimi qəbul olunur.

ƏVƏZLİYİN NÖVLƏRİ

Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarında əvəzliyən növlərinə müxtəlif münasibət bildirilmişdir. Orta məktəb dərslisində əvəzliyən məna növləri beş yerə ayrılır:¹ şəxs əvəzliləri, qeyri-müəyyən əvəzlilər, işarə əvəzliləri, sual əvəzliləri, təyini əvəzlilər. Bəzi qrammatika kitablarında əvəzliyən məna növü belə verilmişdir:² şəxs əvəzliləri, işarə əvəzliləri, sual əvəzliləri, qayıdış əvəzliyi, təyin əvəzliləri, nisbi əvəzlilər, qeyri-müəyyən əvəzlik, inkar əvəzliyi. M.Hüseynzadə isə əvəzliləri aşağıdakı növlərə ayırmışdır.³

1. B.A.Əhmədov, A.A.Axundov. *Azərbaycan dili 6-7. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1991, s. 149-163.*

2. *Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya, II c., “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1980, s. 146-189.*

3. M.Hüseynzadə. *Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya, III hissə, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1983, s. 109.*

1. Şəxs əvəzliyi; 2. işarə əvəzliyi; 3. sual əvəzliyi; 4. qeyri-müəyyən əvəzlik; 5. təyini əvəzlik; 6. inkar əvəzliyi; 7. nisbi əvəzlik.

Göründüyü kimi, qrammatika kitablarında əvəzliyin məna növləri müxtəlif cür qruplaşdırılmışdır. Nəzərə alsaq ki, müəyyən şəxs əvəzliyi, yiyəlik şəxs əvəzliyi və qayıdış əvəzliyi şəxs əvəzliyinə daxildir, onda əvəzliyin məna növlərini belə qruplaşdırmaq olar: 1. şəxs əvəzliyi (mən, sən, o, biz, siz, onlar); 2. işarə əvəzliyi (bu, o, belə, elə, həmin //haman //həmən, ora, bura); 3. sual əvəzliyi (kim, nə, hara, hansı, haçan, neçə, necə və s.); 4. qeyri-müəyyən əvəzlik (biri, birisi, hər biri, hər kəs, bir kəs, hər bir kəs, filankəs, hamı, hamısı, bəzi, bəzisi, neçəsi, neçələri, kimi, kimsə, nəşə və s.); 5. təyin əvəzliyi (öz, bütün, hər, hər bir, filan, eyni); 6. inkar əvəzliyi (heç kim, heç kəs, heç biri, heç nə, heç bir şey, heç bir kimsə və s.); 7. nisbi əvəzlik (kim ki, nə ki, hər kim ki, hər nə ki, nə vaxt ki // havaxt ki, nə zaman ki, haçan ki, hara ki, hansı ki, necə ki, nə cür ki, nə qədər ki, hər nə qədər ki).

Şəxs əvəzlilikləri.

Şəxs əvəzliliklərini üç yerə ayırmaq olar: *müəyyən şəxs əvəzliyi*, *iyiyəlik şəxs əvəzliyi* və *qayıdış şəxs əvəzliyi*.

Müəyyən şəxs əvəzliyi hər üç şəxsin təkini və cəmini ümumi şəkildə bildirən *mən, biz, sən, siz, o, onlar* əvəzliliklərindən ibarətdir.

Tanıdım dünyanın hər üzünü mən, Qorxaq gecəsini, gündüzünü mən, Seçdim incisini, ilbizini mən, Özümü tanıya bilmədim, anam (N.Kəsəmənli). Sən gərək özünü tanıtmayaydın, Ömür də beləcə keçib gedəydi (N.Kəsəmənli).

Bu şəxs əvəzlilikləri isimləri əvəz etdiklərinə görə ismə məxsus kateqoriyaları qəbul edirlər.

Qeyd: Birinci və ikinci şəxsin tək və cəmində işlənən şəxs əvəzlilikləri tarixən **samit+sait** quruluşlu olmuşdur: I şəxsdə **bi//be, mi//me** (/mə-n//bi-z), II şəxsdə **si//se** (/sə-n//si-z).¹

Üçüncü şəxsin tək tarixən **ol** şəklində olmuşdur. Bu şəxsin cəminin yaranması belə bir proses keçirmişdir: **ol**→ **on-lar**. Burada **l-n** əvəzlənməsi baş vermiş və **-lar** cəm şəkilçisi şəxs əvəzliyinə (ol//on) qoşulmuşdur. İndi qərb qrup dialektlərində **onlar** şəxs əvəzliyinin **ollar** şəklində tələffüz olunması da bu proseslə bağlıdır.

Birinci və ikinci şəxs əvəzliliklərinin cəmi isimlərin cəmindən fərqlənir. Belə ki, *biz, siz* sözləri *bizlər, sizlər* şəklində də işlənə bilər. *Biz, siz* sözləri iki nəfəri bildirdiyi kimi, milyonlarca şəxsləri də bildirir. Buna görə də *bizlər, yaxud sizlər* sözləri vasitəsi ilə qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edilə bilər ki, bu da **biz** və **siz** sözlərinə nisbətən konkret hesab edilir.

***Bizlər** belə fikirləşir ki, dinini tərک edən qızda məhəbbət olmaz (Ə.Cavad).*

¹ I. Musa İslamov. *Türk dillərində əvəzliliklər*. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1986, s.7.

Biz, siz, onlar sözləri cəm şəkilçisi ilə birlikdə ismin bütün hallarında işlənir.

A.	<i>bizlər,</i>	<i>sizlər,</i>	<i>onlar</i>
Y.	<i>bizlərin,</i>	<i>sizlərin,</i>	<i>onların</i>
Yn.	<i>bizlərə,</i>	<i>sizlərə,</i>	<i>onlara</i>
T.	<i>bizləri,</i>	<i>sizləri,</i>	<i>onları</i>
Yer.	<i>bizlərdə,</i>	<i>sizlərdə,</i>	<i>onlarda</i>
Ç.	<i>bizlərdən,</i>	<i>sizlərdən,</i>	<i>onlardan</i>

Qeyd: Şəxs əvəzlilikləri cümlənin ya mübtədası, ya xəbəri, ya da tamamlığı olur: **Mən** oxudum (mübtəda). **Məni** gördü (tamamlıq). Kitab **məndədir** (xəbər).

Yiyəlik halda olan (bizim, sizin) birinci və ikinci şəxsin cəmi mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar edilmiş başqa bir ismin əvvəlində işləndiyi zaman həmin ismi təyin edir. Təyinedici üzv kimi hansı? sualına cavab olur. Məs.: *Qədimdən **bizim** eldə sınınmış bir məsəl var: Ulduz görməsə, ölməz haçadilli ilanlar; Nə olar ki, **bizim Nəbi** Boz atı özündən də çox istəyir; **Bizim məktəbdə** əlaçılarının sayı xeyli artmışdır. **Bizim cavanlar** isə qapının ağzını kəsdirib gözləyirlər. Hər gün bu məsələni **bizim rəyasət heyətində** yığışib müzakirə edirdilər (İ.Şıxlı).*

Bu cümlələrdə *bizim eldə, bizim Nəbi, bizim məktəbdə, bizim cavanlar, bizim rəyasət heyətində* birləşmələrinin tərəfləri parçalanır və birinci tərəfin sintaktik vəzifəsi təyin olur. Əgər bu tipli birləşmələrin ikinci tərəfindəki söz (isim) mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənərsə, onda tərəflər parçalanmır, birlikdə bir cümlə üzvü olur. Məs.: ***Bizim sözümüz** sözdür. **Sizin işiniz** hamıya nümunədir; **Bizim faciəmiz** – qəhqəhəli qəm, **Bizim***

komediyamız – *qəm dolu gülüş (S.Rüstəmханlı)* və s.

Şəxs əvəzliliklərinin hallanması ilə ismin hallanması arasında fərq yoxdur. Lakin birinci şəxsin tək (mən) və cəmində (biz) olan şəxs əvəzlilikləri hallandıqda ismin yiyəlik halında **-im** şəkilçisi qəbul edir (*mən-im, biz-im*).

A.	<i>mən,</i>	<i>sən,</i>	<i>o,</i>	<i>biz,</i>	<i>siz,</i>	<i>onlar</i>
Y.	<i>mənim,</i>	<i>sənin,</i>	<i>onun,</i>	<i>bizim,</i>	<i>sizin,</i>	<i>onların</i>
Yn.	<i>mənə,</i>	<i>sənə,</i>	<i>ona,</i>	<i>bizə,</i>	<i>sizə,</i>	<i>onlara</i>
T.	<i>məni,</i>	<i>səni,</i>	<i>onu,</i>	<i>bizi,</i>	<i>sizi,</i>	<i>onları</i>
Yer.	<i>məndə,</i>	<i>səndə,</i>	<i>onda,</i>	<i>bizdə,</i>	<i>sizdə,</i>	<i>onlarda</i>
Ç.	<i>məndən,</i>	<i>səndən,</i>	<i>ondan,</i>	<i>bizdən,</i>	<i>sizdən,</i>	<i>onlardan</i>

Üçüncü şəxsin təkində (o) olan şəxs əvəzliyi hallandıqda hal şəkilçilərindən əvvəl **n** samiti qoşulur (Bax, o əvəzliyinin hallanmasına).

Müəyyən şəxs əvəzlilikləri isimlər kimi qoşmalarla işlənə bilər. Məs.: *Mən tək, sən tək, mən kimi, sən kimi, onlar tək, onlar kimi.*

Müəyyən şəxs əvəzliyi yiyəlik halda da *üçün, kimi, tək* qoşmaları ilə işlənir: *Mənim üçün, bizim kimi, mənim tək* və s.

Qeyd: **Üçün** qoşması isimlərin adlıq halına qoşulduğu halda (məs.: *Toğrul üçün, dost üçün*), şəxs əvəzlilikləri yiyəlik halına qoşulur: *mənim üçün, sənin üçün, onun üçün, bizim üçün, sizin üçün.*

Onlar şəxs əvəzliyi (üçüncü şəxsin cəmi) yiyəlik hal şəkilçisiz **üçün, kimi, tək** qoşmaları ilə işlənir: *onlar üçün, onlar kimi, onlar tək.* Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, **onlar**

şəxs əvəzliyi üçüncü şəxsin cəmində olan bütün şəxsləri əvəz edir. Həmin şəxslərin sayı çox olduğu qədər də qeyri-müəyyəndir. Qeyri-müəyyən şəxsləri əvəz edən *onlar* şəxs əvəzliyi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edə bilmir. Şəxslərin sayının çoxluğu və qeyri-müəyyənliyi buna imkan vermir.

Müəyyən şəxs əvəzlilikləri ismin halları üzrə dəyişdikdə onlara müvafiq qoşmalar qoşulur. Bu cəhətdən müəyyən şəxs əvəzlilikləri ismin halları üzrə aşağıdakı qoşmaları tələb edir.

a) ismin adlıq halında olan müəyyən şəxs əvəzlilikləri ilə işlənən qoşmalar: **kimi, tək**. Məs.: *sən kimi, onlar tək* və s.

b) ismin yiyəlik halında olan müəyyən şəxs əvəzlilikləri ilə işlənən qoşmalar: **kimi, üçün, ilə, haqqında, barəsində** və s. Məs.: *sənin kimi, onun üçün, sizinlə, onun haqqında, onun barəsində* və s.

c) ismin yönlük halında olan müəyyən şəxs əvəzlilikləri ilə işlənən qoşmalar: **tərəf, sarı, doğru, görə, nisbətən, qarşı, kimi, dək, məxsus, aid, dair, -can, -cən, qədər** və s.

Məs.: *sizə doğru, bizə tərəf, sənə qarşı, sənədək, sənə görə, ona məxsus, sənə kimi, sənəcən, bizə qədər* və s.

ç) ismin çıxışlıq halında olan müəyyən şəxs əvəzlilikləri ilə işlənən qoşmalar: **ötrü, başqa, savayı, əlavə, özgə, qeyri**. Məs.: *bizdən ötrü, səndən başqa, onlardan əlavə, sizdən özgə* və s.

Yiyəlik şəxs əvəzliyi. Yiyəlik şəxs əvəzliyi yiyəlik hal şəkilçisini qəbul etmiş şəxs əvəzliliklərinə - **kı (-ki, -ku, -kü)** şəkilçisinin artırılması ilə yaranır: *mənimki, səninki, onunkü, bizimki, sizinki, onlarınkı*.

Ömrün əvvəlidir, baharın ilki, O vaxta tanrı da qarışa bilməz, O vaxt sizinkidir, O vaxt mənimki... (M. Yaqub).

Yiyəlik şəxs əvəzlilikləri həm yiyə, sahib olan subyekti, həm də bu subyektə aid olan obyektə meydana çıxarır. Subyektin yiyə, sahib rolunda olması yiyəlik hal şəkilçisi ilə, subyektə aid, malik obyekt isə - **ki** (**-ki**, **-ku**, **-kü**) şəkilçisi ilə yaranır. Həm subyekt, həm də obyekt yiyəlik şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunur. - **ki** (**-ki**, **-ku**, **-kü**) şəkilçisi obyektin söz şəklində olmasına ehtiyac yaratmır. Bu şəkilçi subyektə aid olan obyektə bildirir. Məsələn: *bizim ordumuz-bizimki, sizin dəstəniz -sizinki*. Misallardakı *bizimki* sözündəki **-ki** və *sizinki* sözündəki **-ki** şəkilçiləri *ordumuz, dəstəniz* sözlərini bildirir.

Yiyəlik şəxs əvəzliyi isimlər kimi hallanır və cəmlənir. Məsallara diqqət yetirək:

A.	<i>mənimki,</i>	<i>səninki,</i>	<i>onunku</i>
Y.	<i>mənimkinin,</i>	<i>səninkinin,</i>	<i>onunkunun</i>
Yn.	<i>mənimkinə,</i>	<i>səninkinə,</i>	<i>onunkuna</i>
T.	<i>mənimkini,</i>	<i>səninkini,</i>	<i>onunkunu</i>
Yer.	<i>mənimkində,</i>	<i>səninkində,</i>	<i>onunkunda</i>
Ç.	<i>mənimkindən,</i>	<i>səninkindən,</i>	<i>onunkundan</i>

A.	<i>bizimki,</i>	<i>sizinki,</i>	<i>onlarınki</i>
Y.	<i>bizimkinin,</i>	<i>sizinkinin,</i>	<i>onlarınkının</i>
Yn.	<i>bizimkinə,</i>	<i>sizinkinə,</i>	<i>onlarınkına</i>
T.	<i>bizimkini,</i>	<i>sizinkini,</i>	<i>onlarınkını</i>
Yer.	<i>bizimkində,</i>	<i>sizinkində,</i>	<i>onlarınkında</i>
Ç.	<i>bizimkindən,</i>	<i>sizinkindən,</i>	<i>onlarınkindən</i>

A.	<i>mənimkilər,</i>	<i>səninkilər,</i>	<i>onunkular</i>
Y.	<i>mənimkilərin,</i>	<i>səninkilərin,</i>	<i>onunkuların</i>
Yn.	<i>mənimkilərə,</i>	<i>səninkilərə,</i>	<i>onunkulara</i>
T.	<i>mənimkiləri,</i>	<i>səninkiləri,</i>	<i>onunkuları</i>
Yer.	<i>mənimkilərdə,</i>	<i>səninkilərdə,</i>	<i>onunkularda</i>
Ç.	<i>mənimkilərdən,</i>	<i>səninkilərdən,</i>	<i>onunkulardan</i>
A.	<i>bizimkilər,</i>	<i>sizinkilər,</i>	<i>onlarınkılar</i>
Y.	<i>bizimkilərin,</i>	<i>sizinkilərin,</i>	<i>onlarınkıların</i>
Yn.	<i>bizimkilərə,</i>	<i>sizinkilərə,</i>	<i>onlarınkılara</i>
T.	<i>bizimkiləri,</i>	<i>sizinkiləri,</i>	<i>onlarınkıları</i>
Yer.	<i>bizimkilərdə,</i>	<i>sizinkilərdə,</i>	<i>onlarınkılarda</i>
Ç.	<i>bizimkilərdən,</i>	<i>sizinkilərdən,</i>	<i>onlarınkılardan</i>

Qeyd: İsimlərə də yiyəlik hal şəkilçisindən sonra **-kı** (**-ki, -ku, -kü**) şəkilçisi qoşulur: *bağınkı, yaylağınkı* və s. Bu tipli sözlər də hallanır, cəmlənir və cəmləndikdən sonra yenedən hallana bilir.

Yiyəlik şəxs əvəzliyinin **-kı (-ki, -ku, -kü)** şəkilçisini qəbul etməsi isimlərlə müqayisədə daha realdır.

Ona görə ki, şəxs əvəzliliklərinin (həm də yiyəlik şəxs əvəzliliklərinin) mənsubiyyət kateqoriyasında sahib tərəf kimi çıxış etməsi imkanları isimlərlə müqayisədə daha genişdir. Belə bir imkan yiyəlik şəxs əvəzliyinin mənsubiyyət kateqoriyasında həm subyekti, həm də obyektini ifadə etməsi məzmununda olur.

Qayıdış şəxs əvəzliyi. Öz təyini əvəzliyinə bütün şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçiləri artırmaqla qayıdış şəxs əvəzliyi yaranır: **özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özləri**

Qayıdış şəxs əvəzliyinin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

a) qayıdış şəxs əvəzliyi isimlər kimi hallanır.

- A. özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özləri
Y. özümün, özünün, özünün, özümüzün, özünüzün, özlərinin
Yn. özümə, özünə, özünə, özümüzdə, özünüzdə, özlərinə
T. özümü, özünü, özünü, özümüzü, özünüzü, özlərin
Yer. özümdə, özündə, özündə, özümüzdə, özünüzdə, özlərində
Ç. özümdən, özündən, özündən, özümüzdən, özünüzdən, özlərindən

b) qayıdış şəxs əvəzliyi subyektlə birlikdə işlənir. Bu zaman subyektin mənasını daha da konkretləşdirir: **Mən özüm, sən özün, o özü, biz özümüz, siz özünüz, onlar özləri.**

III şəxsin təkində olan **özü** qayıdış əvəzliyi **də** bağlayıcısı ilə birlikdə **özü də** şəklində mürəkkəb bağlayıcı əmələ gətirir. Bu zaman **özü də** sözü **həm də** bağlayıcısının məzmununu bildirir:¹ *Mən sözümün üstündə dururam, yoldaş olaq... Özü də bu ovu tez atmış olun (S.Rəhimov).*

Qeyd: Qayıdış şəxs əvəzliyi işləndiyi subyektlə birlikdə cümlənin mürəkkəb üzvü olur: **Mən özüm** nəzarət edəcəyəm.

c) qayıdış şəxs əvəzliyi yiyəlik halda olan şəxs əvəzlilikləri ilə işlənə bilər: **mənim özüm, sənin özün, onun özü, bizim özümüz, sizin özünüz, onların özləri.**

1. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1983, s. 119-120.

Qeyd: *mənim özüm, sənin özün, onun özü...* birlikdə cümlənin mürəkkəb bir üzvü olur: **Mənim özüm** gedəcəyəm.

ç) yiyəlik halda olan şəxs əvəzlilikləri ilə işlənən qayıdış şəxs əvəzliyi hallanır və hal şəkilçisi qayıdış şəxs əvəzliyinə qoşulur:

- A. *mənim özüm, sənin özün, onun özü*
- Y. *mənim özümün, sənin özünün, onun özünün*
- Yn. *mənim özümə, sənin özünə, onun özünə*
- T. *mənim özümü, sənin özünü, onun özünü*
- Yer. *mənim özümdə, sənin özündə, onun özündə*
- Ç. *mənim özümdən, sənin özündən, onun özündən*

- A. *bizim özümüz, sizin zünüz, onların özləri*
- Y. *bizim özümüzün, sizin özünüzün, onların özlərinin*
- Yn. *bizim özümüzdə, sizin özünüzdə, onların özlərinə*
- T. *bizim özümüzü, sizin özünüzü, onların özlərini*
- Yer. *bizim özümüzdə, sizin özünüzdə, onların özlərində*
- Ç. *bizim özümüzdən, sizin özünüzdən, onların özlərindən*

d) qayıdış şəxs əvəzlilikləri adlıq halda işlənərkən mübtəda, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında işləndiyi zaman tamamlıq, şəxs şəkilçisi qəbul etdikdə isə xəbər vəzifəsi daşıyır: *Özüm soruşacağam. Özünə dedi. Günah özündədir.*

Qeyd: Yiyəlik və qayıdış şəxs əvəzlilikləri əvəzliyin növü kimi özünü doğrultmur. Belə ki, yiyəlik şəxs əvəzliyi yiyəlik hal şəkilçisini qəbul etmiş şəxs əvəzliliklərinə **-kı** (**-ki, -kı, -kü**) şəkilçisinin artırılması ilə yaranır. Burada

Yiyəlik hal şəkilçisi qrammatik şəkilçidir, yeni mənəli əvəzlik yaratmır. **-k1 (-ki, -ku, -kü)** şəkilçisi isə mənsub tərəfi əvəz edən şəkilçi kimi çıxış edir. Məs.: *mənim kitabım – mənimki, bizim ordumuz – bizimki* və s. Hal və mənsubiyyət şəkilçiləri qrammatik şəkilçi olduğuna görə onlar əvəzlilərə qoşulduqda yeni bir növ yaratmırlar. Bu vəziyyət qayıdış şəxs əvəzliyində də eynidir.

Qayıdış şəxs əvəzliyi **öz** təyini əvəzliyinin bütün şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş formasıdır. Mənsubiyyət şəkilçisi qrammatik şəkilçidir və ona görə də yeni mənəli söz yaratmır. Bu mənada qayıdış şəxs əvəzliyi əvəzliyin bir növü kimi özünü doğrultmur. Yiyəlik və qayıdış şəxs əvəzlilərinin əvəzliyin növləri olması fikri türkologiya və Azərbaycan dilçiliyində¹ haqlı narazılığa səbəb olmuşdur. Biz isə bu kitabda ənənəvi bölgüyə, proqramın tələblərinə hələlik sadıq qalaraq yiyəlik və qayıdış şəxs əvəzlilərini əvəzliyin növü kimi verməli oluruq.

İşarə əvəzliyi. Dilçilikdə belə bir fikir vardır ki, işarə əvəzliləri mənşə etibarilə şəxs əvəzlilərləndən qədimdir. İşarə əvəzliləri bunlardır: **o, bu, belə, elə, həmin // həmə, haman** və s.

Bu mən, bu o, bu da sən, De görək nə deyirsən! Amma yaxşı fikir ver bu iki məhəbbətə, Daha heç nə demirəm (Ə.Kərim). Yenə o bağ olaydı, yenə yığışaraq siz o bağa köçəydiniz (M.Müşfiq).

1. Bax: Yusif Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. BDU-nun nəşri, Bakı, 2000, s.294-296.

Qeyd: **O** əvəzliyi cümlənin mübtədəsi olduqda həm şəxs, həm də işarə əvəzliyi, təyin vəzifəsini daşdıqda isə yalnız işarə əvəzliyi sayılır.

O, bu işarə əvəzliyi hallanarkən hal şəkilçisindən əvvəl **n** samitinin əlavə olunmasını tələb edir:

A.	<i>o,</i>	<i>bu</i>
Y.	<i>onun,</i>	<i>bunun</i>
Yn.	<i>ona,</i>	<i>buna</i>
T.	<i>onu,</i>	<i>bunu</i>
Yer.	<i>onda,</i>	<i>bunda</i>
Ç.	<i>ondan,</i>	<i>bundan</i>

İşarə əvəzlilikləri isimlərin əvvəlinə əlavə edilməklə həmin ismi seçmək, aydınlaşdırmaq və müəyyənləşdirmək cəhətindən izah edir: **bu adam, o ev, o hadisə** və s.

Sifətlərlə işarə əvəzliyini birləşdirən və ayıran müəyyən xüsusiyyətlər vardır. Bunların hər ikisini birləşdirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Hər ikisi isimdən əvvəl gəlib eyni suala (hansı? sualına) cavab olur: *gözəl qız, bu iş.*

2. Hər ikisi cümlədə, əsasən, təyin olur: **Yaxşı iş görülür. O tələbə hazırlıqlıdır.** Bu cümlələrdə **yaxşı** sifəti və **o** işarə əvəzliyi təyin vəzifəsindədir.

3. Hər ikisi isimlə birlikdə işləndiyi zaman hal və cəm şəkilçisi qəbul etmir. Substantivləşdikdə hər ikisi hal, cəm və şəxs şəkilçilərini qəbul edə bilər. Məsələn: *gözəllərin, yaxşılardan, elələrini, belələrində* və s.

Bu misallarda *gözəllərin, yaxşılardan* sifətləri, **elələrini, belələrində** işarə əvəzlilikləri substantivləşmiş və hal şəkilçiləri qəbul etmişdir.

Sifətlərlə işarə əvəzliliklərini bir-birindən fərqləndirən cəhətlər aşağıdakılardır:

1. İşarə əvəzliyi işarə mənasında, sifət əlamət və keyfiyyət mənasında işlədilir.

2. İşarə əvəzliyi təyin etdiyi sözü seçmək cəhətindən təyin edir.

3. Sifətlərdən fərqli olaraq, işarə əvəzlilikləri üçün hansı? sualı daha səciyyəvidir.

4. İşarə əvəzlilikləri heç bir dərəcə əlaməti qəbul etmir.

Belə, *elə* işarə əvəzlilikləri cümlədə heç vaxt mübtədə vəziyyəti daşıya bilməz, lakin **bu**, **o** əvəzlilikləri kimi şəxs şəkilçisi qəbul edə bilər: *beləyəm, beləsən, belədir, beləyik, beləsiniz, belədirlər; eləyəm, eləsən, elədir, eləyik, eləsiniz, elədirlər.*

Belə, elə işarə əvəzliyi özlərindən sonra qeyri-müəyyənlik bildirən *bir* sözü ilə birlikdə işlənir və işarə əvəzliyi vəziyyəti daşıya bilər. Məs.: *elə bir hadisə, belə bir məlumat.*

Belə, elə işarə əvəzlilikləri yalnız III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra hallanır və bu vaxt müxtəlif cümlə üzvü, o cümlədən, mübtədə vəziyyətində işlənir.

A.	<i>beləsi,</i>	<i>eləsi</i>
Y.	<i>beləsinin,</i>	<i>eləsinin</i>
Yn.	<i>beləsinə,</i>	<i>eləsinə</i>
T.	<i>beləsinə,</i>	<i>eləsinə</i>
Yer.	<i>beləsində,</i>	<i>eləsində</i>
Ç.	<i>beləsindən,</i>	<i>eləsindən</i>

Belə, elə işarə əvəzlilikləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən cəmlənir və hallana bilər:

A.	<i>belələri,</i>	<i>elələri</i>
Y.	<i>belələrinin,</i>	<i>elələrinin</i>
Yn.	<i>belələrinə,</i>	<i>elələrinə</i>
T.	<i>belələrini,</i>	<i>elələrini</i>
Yer.	<i>belələrində,</i>	<i>elələrində</i>
Ç.	<i>belələrindən,</i>	<i>elələrindən</i>

Belə, elə işarə əvəzlilikləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməklə cəmlənir və sonra yenə də hallanır: *belələri, belələrinin, belələrinə, belələrini, belələrində, belələrindən.*

Həmin, həmən işarə əvəzlilikləri **bu, o** işarə əvəzliliklərinin sinonimi kimi işlənir. **Həmin** sözü nisbətən yaxını, *həmə*n sözü isə nisbətən uzağı bildirir: *həmin adam, həmə*n adam.

Həmin, həmən əvəzlilikləri **bu, o** işarə əvəzlilikləri ilə birlikdə işlənərək müəyyənliyi daha da qüvvətləndirir: *həmin bu adam, həmə*n o adam.

Qeyd: Bu, o, həmin, haman işarə əvəzlilikləri mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Bundan başqa, **həmin/haman** işarə əvəzlilikləri hallanmır.

Ora, bura işarə əvəzlilikləri indiyə qədər qrammatika kitablarında yer zərfliyi kimi izah olunur. Lakin 1930-cu illərdə *ora, bura* sözləri əvəzliliklər sırasında verilmişdir.¹

1960-cı illərdə də **ora, bura** sözləri işarə əvəzlilikləri kimi təqdim olunmuşdur:² **ora, bura** sözlərinin işarə əvəzliyi olması son dövrlərdə çap olunmuş bəzi qrammatika kitablarında da özünə yer tapmışdır.³

1. A.Şərifov. *Qrammatika. B.*, 1936, s.78.

2. S.Cəfərov. *Azərbaycan dilinin qrammatikası. B.*, 1967, s.83.

3. Yusif Seyidov. *Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, Bakı, 2000, s.301.*

Bu sözlərin yer zərfi yox, işarə əvəzliyi kimi təqdim olunması belə izah olunmuşdur: **ora**, **bura** sözləri yer bildirir, lakin isimlərdən fərqli olaraq konkret yer adı deyil, mücərrəd yer adı bildirir. Mücərrəd yer adı bildirməsinə görə də bu sözlər zərfdə yaxınlaşır. Buna baxmayaraq **ora**, **bura** sözlərində yeri işarə etmək anlamı olduğu halda, zərfdə belə bir xüsusiyyət yoxdur. İşarə etmə xüsusiyyəti əvəzliyə məxsusdur. Həm də **ora**, **bura** sözləri əvəz etmə xüsusiyyətinə malikdir ki, bu da əvəzliyin ən ümdə göstəricilərindən biridir.

Bundan başqa, belə bir fikir də var ki, **aşağı**, **yuxarı** və s. tipli sözlərdə (zərflərdə) işarə etmə çalarlığı var. Lakin bu sözlər əvəz etmə xüsusiyyətini daşımır¹. Halbuki **ora**, **bura** sözləri əvəzlik kimi əvəz edə bilir.

Ora, **bura** əvəzlilikləri **o** və **bu** işarə əvəzlilikləri ilə **ara** sözünün (“yer” mənasında olan) birləşməsindən yaranmışdır: **o+ara** → **ora**, **bu+ara** → **bura**. Görünür ki, tarixən **o**, **bu** işarə əvəzlilikləri **ara** sözünü təyin etmişdir. Sonralar təyin edən sözlə təyin olunan söz birləşərək sadələşmişdir. Sadələşmiş **ora**, **bura** sözlərində isə **o**, **bu** işarə əvəzliliklərinin məna çaları izini itirməmişdir. İşarə əvəzliyinin təyin etdiyi sözlə birləşməsi prosesi **bugünkü** sözündə də baş vermişdir. Ona görə də tarixən baş vermiş bu proses müasir dilimizdə təyinlə təyin olunanı bir sözə çevirmişdir. Belə olduğuna görə bu tipli sözlərdə **o**, **bu** işarə əvəzlilikləri təyin edə bilmir və cümlə üzvü kimi təyin olmur.

Sual əvəzliyi. Sual əvəzliyi cümlə daxilində adı, əlaməti, miqdarı, yeri, hərəkəti əvəz edir. Bu əvəzlik birinci cümlədəki hər hansı bir sözü əvəz edərək ikinci cümlədə işlənir.

Qeyd: Dilçilikdə belə fikir var ki, əvəzlik adları əvəz edir. Özü də əvəzliyin daha çox ismi, sifəti, sayı əvəz etməsi fikri geniş yayılıb. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, əvəzlik bütün əsas nitq hissələrini (ismi, sifəti, sayı, zərfi, feili) əvəz edir. Bu mənada sual əvəzlilikləri əvəz etdiyi nitq hissələrinin hər birinin sualları ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilində məhsuldar olan sual əvəzlilikləri, əsasən, bunlardır: **kim, nə, hara, hansı, haçan, neçə, necə** və s.

Kim, nə, hara, hansı, neçə sual əvəzlilikləri isimlər kimi hallanır. Sual əvəzlilikləri ilə isimlərin hallanmasında fərq olmur:

- A. *kim, nə, hara, hansı, neçə*
- Y. *kimin, nəyin, haranın, hansının, neçənin*
- Yn. *kimə, nəyə, haraya, hansına, neçəyə*
- T. *kimi, nəyi, haranı, hansını, neçəni*
- Yer. *kimdə, nədə, harada, hansında, neçədə*
- Ç. *kimdən, nədən, haradan, hansından, neçədən*

Kim, nə, hara, hansı, neçə sual əvəzlilikləri cəm şəkilçisi qəbul edir: *kimlər, nələr, haralar, hansılar, neçələr*. Cəm şəkilçisi qəbul edən bu sual əvəzlilikləri ismin halları üzrə dəyişir: *kimlər, kimlərin, kimlərə, kimləri, kimlərdə, kimlərdən; nələr, nələrin, nələrə, nələri, nələrdə, nələrdən; haralar, haraların, haralara, haraları, haralarda, haralardan* və s.

Sual əvəzlilikləri içərisində **kim, nə** sual əvəzlilikləri bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.

Kim sual əvəzliyi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:¹

1. Bax: M. Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1983, s. 124.

a) **kim** sözü yalnız insan adlarını əvəz edir: **Kim** yaxşı oxuyur?

b) **kim** sözü təsdiq bildirən feillərlə işləndikdə **heç kəs** məzmununu ifadə edir və inkar mənasını bildirir: İnsan qəlbinin arzularını **kim** bilir? **Kim** onların əksinqilabi yolunu əksinqilabi yol hesab edib? Şəfi darvazaya yaxınlaşıb qapını döydü: Ancaq yağışın bu şırhaşırında qapısı örtülmüş evdə səsi **kim** eşidəcək? (Ə.Nicat). Başqasına ümid, sədəqə verirsənsə, o ümiddən sənin özünə də bir pay düşürmü? **Kim** bilir (Anar). **Kim** bilir, bəlkə də zəlzələ, fəlakət, müharibə, maşın, ya təyyarə qəzası hamımızı birdən aparacaqdı (Anar).

c) **kim** sözü inkar bildirən feillərlə işləndikdə **hamı** sözünü əvəz edir və təsdiq məzmunu yaradır. Məs.: Qatığın ağ olduğunu **kim** bilmir?

ç) **kim** sözü **hər kəs** mənasında işlənilib, nisbi əvəzliyə çevrilir və tabeli mürəkkəb cümlə daxilində bağlayıcı söz kimi çıxış edir. Məs.: Bizə **kim** düzünü desə, bağışlanacaq.

d) **kim** sözü yönlük halda **heç kimə** mənasını bildirir: Xeyirxah, mərd olmayan adam **kimə** lazımdır? Bu gün təşəxxüslə “mən”, “mən” deyənin, sabahkı taleyi **kimə** bəllidir.

NƏ SUAL ƏVƏZLİYİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ:

a) **nə** sual əvəzliyi bütün canlı və cansız əşyaların adlarının yerində işlənə bilər. Məs.: Sən **nə** aldın?

b) **nə** sözü təsdiq bildirən feillərlə inkar məzmununu ifadə edir. Məs.: Mən **nə** bilim?

1.Bax: M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1983, s. 125.

c) **nə** sözü **necə və haradan** mənasında işlənir. Məs.: *o nə bilsin? Onlar nə biləydilər, Mən çoxdan ağlamışam, yalnız anasızlığa (N.Kəsəmənli). Bu oyunda kim uduzdu, kim uddu, Peşiman kim olacaq, nə bilim?*

ç) **nə** sözü **hər şey, hər nə** mənasında işlənir. Məs.: *Dünyada nələr olmur?*

d) **nə** sözü **necə, hansı** mənasında heyrət ifadə edir.

Məs.: *Sən nə xəyala düşmüşən? Bu nə sözdür? İnsan vəzifəyə nə yolla keçib?... Məndi öz taxtına insan dəyişdi (N.Xəzri).*

e) **nə** sözü **niyə** mənasında işlənir: *Sən nə qarışırsan?*

ə) **nə** sözü çıxışlıq halda da **niyə?** sualının əvəzində işlənir. Məs.: *Nədən bu günə düşmüşən?*

Qeyd: **nə** sözü ilə **nə vaxt, nə zaman, nə cür, nə sayaq, nəyə görə, nədən ötrü, nə təhər, nə üçün, nə qədər, nə səbəbə** və s. mürəkkəb sual əvəzlilikləri yaranır.

Qeyri-müəyyən əvəzlilik¹. Bu əvəzliliklər cümlə daxilində konkret olmayan şəxsin və ya əşyaların adlarını bildirən sözlərin əvəzində işlənir.

Bu əvəzliliklərin müəyyən bir qismi kim sözünün şəkilçi, qoşma, başqa sözlərlə işlənməsi ilə əmələ gəlir: **kim, kimisi, kimsə, kim isə, hər kim** və s.

Bu qeyri-müəyyən əvəzliliklərin hamısı hallana bilir:

¹*Bax: M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1983, s. 125-129.*

- A. *kimi, kimisi, kimsə, hər kim*
 Y. *kiminin, kimisinin, kimsənin, hər kimin*
 Yn. *kimiyə, kimisinə, kimsəyə, hər kimə*
 T. *kimini, kimisini, kimsəni, hər kimi*
 Yer. *kimidə, kimisində, kimsədə, hər kimdə*
 Ç. *kimidən, kimisindən, kimsədən, hər kimdən*

Qeyd: kim isə qeyri-müəyyən əvəzliyi hallandıqda və cəmləndikdə hal, cəm şəkilçiləri **kim** sözüne qoşulur: *kim isə, kimin isə, kimə isə, kimi isə, kimdə isə, kimdən isə; kimlər isə, kimlərin isə, kimlərə isə, kimləri isə, kimlərdə isə, kimlərdən isə.*

Qeyri-müəyyən əvəzliliklərin bəziləri **nə** sözünün **isə** (-sə) ədatı ilə və ya **hər** sözü ilə birgə işlənməsindən əmələ gəlir: *nə isə, hər nə. Nə sözü isə* (-sə) ədatı ilə işlənməyəndən ədatdan əvvəl hal şəkilçisi də qəbul edib, qeyri-müəyyən əvəzlilik ola bilər: *nə-yinsə, nəyəsə, nəyisə, nədəsə, nədənsə.*

Bu əvəzliliklər cəm şəkilçisi ilə də işlənir: *nələr isə, nələrin-sə (isə), nələrə (isə), nələr isə (isə), nələrdə (isə), nələrdən-sə (isə).*

Biri, birisi, hər biri sözlərindən ibarət qeyri-müəyyən əvəzlilik vardır ki, bunlar hallanır, lakin cəmlənmir:

- A. *biri, birisi, hər biri*
 Y. *birinin, birisinin, hər birinin*
 Yn. *birinə, birisinə, hər birinə*
 T. *birini, birisini, hər birini*
 Yer. *birində, birisində, hər birində*
 Ç. *birindən, birisindən, hər birindən*

Hər kəs, bir kəs, hər bir kəs, filankəs kimi sözlər **kəs** sözü vasitəsilə əmələ gəlir və ismin bütün hallarında qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlənir.

- A. *hər kəs, bir kəs, hər bir kəs, filankəs*
Y. *hər kəsin, bir kəsin, hər bir kəsin, filankəsin*
Yn. *hər kəsə, bir kəsə, hər bir kəsə, filankəsə*
T. *hər kəsi, bir kəsi, hər bir kəsi, filankəsi*
Yer. *hər kəsdə, bir kəsdə, hər bir kəsdə, filankəsdə*
Ç. *hər kəsdən, bir kəsdən, hər bir kəsdən, filankəsdən*

Bunlardan yalnız *filankəs* sözü cəm şəkilçisi ilə işlənə bilir: *filankəslər*. Dilimizdə *hamı, hamısı, bəzi, bəzisi, neçəsi, neçələri* və s. kimi qeyri-müəyyən əvəzlilər vardır ki, bunlar ismin bütün hallarında işlənir.

- A. *hamı, hamısı, bəzisi, neçəsi, neçələri*
Y. *hamının, hamısının, bəzisinin, neçəsinin, neçələrinin*
Yn. *hamıya, hamısına, bəzisinə, neçəsinə, neçələrinə*
T. *hamını, hamısını, bəzisini, neçəsini, neçələrini*
Yer. *hamıda, hamısında, bəzisində, neçəsində, neçələrində*
Ç. *hamıdan, hamısından, bəzisindən, neçəsindən, neçələrindən*

Qeyd: **bəzi** qeyri-müəyyən əvəzliyi üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək hallanır.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər ismi qeyri-müəyyən şəkildə əvəz edir.

Qeyri-müəyyən əvəzlilərdən biri də **hərə** əvəzliyidir. Bunun aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

a) **hərə** əvəzliyi kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçisi qəbul etmir.

b) **hərə** sözü mənsubiyyət şəkilçilərindən I və II şəxsin cəminə və III şəxsin təkine aid şəkilçiləri qəbul də bilir. Məs.: *hərəmiz, hərənim, hərəsi*. Bunlar da asanlıqla hallanır:

A.	<i>hərəmiz,</i>	<i>hərənim,</i>	<i>hərəsi</i>
Y.	<i>hərəmizin,</i>	<i>hərənimin,</i>	<i>hərəsinin</i>
Yn.	<i>hərəmizə,</i>	<i>hərənimə,</i>	<i>hərəsinə</i>
T.	<i>hərəmizi,</i>	<i>hərənimi,</i>	<i>hərəsini</i>
Yer.	<i>hərəmizdə,</i>	<i>hərənimdə,</i>	<i>hərəsində</i>
Ç.	<i>hərəmizdən,</i>	<i>hərənimdən,</i>	<i>hərəsindən</i>

c) **hərə** sözü bütün hal şəkilçiləri ilə işlənə bilər: *hərə, hərənin, hərəyə, hərəni, hərədə, hərədən*.

ç) **hərəsi** sözü insanlara aid olduğu kimi, başqa əşyalara da aid ola bilər. Məs.: ***Hərəsi** bostandan beş elə qarpız götürdü ki, **hərəsi** on beş kiloqram gəlirdi. Bu cümlədə **hərəsi** sözlərindən birincisi insana, ikincisi isə əşyaya (qarpıza) aiddir.*

d) **hərə** sözü yiyəlik haldan sonra **-ki** şəkilçisini qəbul edib özündə həm subyekt, həm də onun malik olduğu obyekt məzmununu bildirir: *hərəninki, hərəmizinki, hərəniminki* və s.

Təyini əvəzliyə **öz, bütün, hər, hər bir, Təyini əvəzlik¹. filan, eyni** və s. sözlər daxildir.

Öz sözü obyektə subyektə görə konkretləşdirir. Məs.: *O öz ürəyinə inanırdı. Ana onları öz uşaqları kimi mehribançılıqla qarşıladı. Birinci misalda öz sözü subyektə (o əvəzliyi ilə) obyektin (əşyanın), ikinci misalda isə ana ilə uşağın əlaqəsini konkretləşdirir.*

Öz sözü obyektlə birlikdə cümlənin bir üzvü olur: *O öz aləmində idi. Simurq qanadında qalxmışığı göyə, Uçuruq qurbətdən öz evimizə (N.Kəsəmənli).*

Öz sözü I, II, III şəxsdən (tək və cəmində) sonra işlənərək, obyektə subyekt arasındakı əlaqəni konkretləşdirir:

<i>Mən öz kitabımı oxuyuram</i>	<i>Biz öz kitabımızı oxuyuruq</i>
<i>Sən öz kitabını oxuyursan</i>	<i>Siz öz kitabınızı oxuyursunuz</i>
<i>O öz kitabını oxuyur</i>	<i>Onlar öz kitablarını oxuyurlar</i>

Təyini əvəzlilər isimdən əvvəl gəlir və onu təyin edir: *bütün söhbət, hər adam, hər bir iş, filan adam, eyni məsələ* və s.

Bütün cinayətlər törəyir məncə, Yurda və yurddaşa biganəlikdən (B.Vahabzadə). **Hər** bir əfsanədə bir həqiqət var, Ən böyük məktəbdir onlar bizimçün, Zöhhakın çiyində bitən ilanlar, Yeyir cavanların beynini **hər** gün (B.Vahabzadə). **Hər** şeydən qiymətli, ey qadir insan, Günahkar sənmişən, yoxsa bu gərdiş (B.Vahabzadə). Təyini əvəzlilər isimdən əvvəl gələrək onu təyin etdiyinə görə dəyişmir və heç bir şəkilçi qəbul etmir.

1. Bax: M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. "Maarif" nəşriyyatı. Bakı, 1983, s.129-130.

İnkar əvəzliyi¹. İnkər əvəzliyi **heç** sözünün **kim, kəs, nə, bir şey** sözləri ilə birgə işlənməsindən əmələ gəlir: **heç kim, heç kəs, heç biri, heç nə, heç bir şey, heç bir kimsə, heç kim** və s.

*Boris yayda da, qışda da 3-4 gündən bir, başına ülgüc çəkdiyindən **heç kəs** onun saçlarının nə rəngdə olduğunu görməmişdi (S.Qədirzadə).*

İnkər əvəzliləri isimlər kimi asanlıqla hallanır.

- A. *heç kim, heç nə*
Y. *heç kimin, heç nəyin*
Yn. *heç kimə, heç nəyə*
T. *heç kimi, heç nəyi*
Yer. *heç kimdə, heç nədə*
Ç. *heç kimdən, heç nədən və s.*

*Şəfi öz keçmişinə qayıtmaqla elə bil haçansa gəldiyi qaranlıq yeraltı yolla geri qayıdırdı, ancaq şamların gur işığında **heç nəyə, heç kimə** toxuna bilmirdi (Ə.Nicat).*

Heç bir inkər əvəzliyi əvvəlcə III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməklə substantivləşir, sonra isə hallanır: *heç biri, heç birinin, heç birinə, heç birini, heç birində, heç birindən.*

¹*Bax: M.Hüseynzadə.Müasir Azərbaycan dili. "Maarif" nəşriyyatı. Bakı, 1983, s.131.*

Nisbi əvəzlilik. Bu əvəzliliklərin morfolojiyada adı nisbi əvəzlilik, sintaksisdə isə bağlayıcı sözdür. Bunlar aşağıdakılardır:

kim (ki), nə (ki), hər kim (ki), hər nə (ki), nə vaxt (ki), havaxt (ki), nə zaman (ki), haçan (ki), hara (ki), hansı (ki), necə (ki), nə cür (ki), nə qədər (ki), hər nə qədər (ki), neçə (ki).

Nə qədər Azərbaycanlı varsa, o qədər belə kitab yarana bilər (S.Rüstəmxanlı).

Kim (ki), nə (ki), hər kim (ki), hər nə (ki), hara (ki) kimi nisbi əvəzliliklər bütün hal şəkilçilərini qəbul edir. Bu əvəzliliklər cəm şəkilçisi ilə də işlənir.

Nə zaman (ki), haçan (ki), necə (ki), nə qədər (ki) və s. kimi nisbi əvəzliliklər isə bu şəkilçilərin heç birini qəbul etmir.

Qeyd 1: Nisbi əvəzliliklər sual əvəzliliklərindən əmələ gəlmişdir.

Qeyd 2: Əvəzliyin quruluşu sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə ayrılır:

Sadələr: *hamı, bəzi, öz, hər, filan, eyni, bu, o, elə, belə, həmin* və s.

Mürəkkəblər: *kim isə, nə isə, bir neçəsi, hər biri, hər şey.*

Qeyd 3: Azərbaycan dilçiliyində əvəzliyin quruluşu haqqında fikirlər əksər vaxtlar mübahisəli olmuşdur.

F E İ L

Feili bir nitq hissəsi kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlər.

Feil əsas nitq hissələrindən biri olmaqla fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik cəhətdən zəngin xüsusiyyətlərə malikdir.¹ Bu xüsusiyyətləri belə xarakterizə etmək olar:

I. Feil digər nitq hissələrinə nisbətən həcmcə daha böyükdür. Yəni feil bəhsi həcm baxımından morfolojiyanın təxminən 40%-ni təşkil edir. Bu da onun zəngin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

II. Feildəki kateqoriyaların sayı digər əsas nitq hissələri ilə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Bu mənada feil çoxkateqoriyalı əsas nitq hissəsidir. Feildə olan kateqoriyalar bunlardır: təsir, növ, tərz, təsdiq-inkarlıq, zaman, forma, şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları. Təsir, növ, tərz, zaman, forma kateqoriyaları yalnız feilə məxsus xüsusi kateqoriyalardır. Feilə məxsus olan ümumi və xüsusi kateqoriyaların hər birinin öz yeri var: təsir – növ → təsdiq-inkarlıq → forma – zaman → şəxs və kəmiyyət. Məsələn, yaz (təsir kateqoriyası) → yaz-ıl (növ kateqoriyası) → yazıl-ma (inkar kateqoriyası) → yazılma-dı (zaman və forma kateqoriyası) → yazılmadı-q (şəxs və kəmiyyət kateqo-

¹ *Feilə məxsus xüsusiyyətlər barəsində bax: Həsən Mirzəyev. Azərbaycan dilində feil. "Maarif", Bakı, 1986, s.15-24.*

riyası). Feildəki bu kateqoriyaların ardıcılığını pozmaq mümkün deyil.

Qeyd: Feilə məxsus olan xüsusi kateqoriyalar yalnız feilə xidmət edir. Qeyd edək ki, çoxkateqoriyalı nitq hissələrindən biri də isimdir. İsimdə olan hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, şəxs kateqoriyaları sifətə, saya, əvəzliyə, zərfə də aiddir.

III. Feilə məxsus olan kateqoriyaların hər birinin formal əlaməti, morfoloji göstəricisi iki kateqoriyaya xidmət edir. Məsələn, təsir və növ kateqoriyasının şəkilçiləri həm təsirliliyi-təsirsizliyi, həm də növü bildirir: *yazıl* feilində - **ıl** şəkilçisi həm təsirsizliyə, həm də feilin növünə xidmət edir. Eləcə də zaman – forma, şəxs – kəmiyyət, təsdiq – inkarlıq kateqoriyalarında iki cəhət özünü göstərir.

IV. Feil milli orijinallığı ilə dilimizin saflığını qoruyan nitq hissəsidir. Bu mənada Azərbaycan dilində olan feillərin hamısı öz dilimizə məxsusdur.

Qeyd: Azərbaycan dilində alınma feillərin mövcudluğu aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

a) dilimizdəki bəzi düzəltmə feillərin kökü ərəb, fars, rus və avropa dillərinə məxsus ola bilər. Məsələn: *məktublaşmaq*, *təəccüb-lən-mək*, *beton-la-maq* və s. Lakin bu sözlərə qoşulan sözdüzəldici şəkilçilər öz dilimizə məxsusdur.

b) *xəcalət çəkmək*, *divan tutmaq*, *valeh olmaq*, *məcbur olmaq* və s. tipli mürəkkəb feillərin birinci tərəfi alınma söz olsa da, ikinci tərəfi (əsas tərəfi) öz sözümezdür.

V. Feili zənginləşdirən xüsusiyyətlərdən biri də məsdər, feili sifət və feili bağlama kimi təsriflənməyən formalarının olmasıdır. İkili xüsusiyyətə malik olan bu hibrid formalar – məsdər (feil və isim), feili sifət (feil və sifət), feili bağlama (feil və zərf) feildən əmələ gəlmişdir.

VI. Dilimizdə omonim feillər də çoxluq təşkil edir. Məsələn, **sarı** (feil,sifət), **ac** (feil,sifət), **ağrı** (feil, isim), **don** (feil, isim) və s. Omonim sözlər dilimizin ilkin dövrlərində gen-bol olmuşdur. Feillərin omonim söz qruplarında olması onların qədimliyi ilə bağlıdır.

VII. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində də feilin rolu böyükdür. Belə ki, həm feillərdən digər nitq hissələri, həm də başqa nitq hissələrindən feillər əmələ gəlir. Məsələn, Azərbaycan dilində 50-dən çox sözdüzəldici şəkilçilərlə başqa nitq hissələrindən feil yaranır.

Məcazlaşma yolu ilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində feil böyük rol oynayır. Bu mənada frazeoloji vahidlər dildə mühüm yer tutur. Onların ikinci tərəfi feillərdən ibarət olur. Məsələn: *qulaq asmaq, başa salmaq, dil tökmək, gözə gəlmək* və s.

VIII. Azərbaycan dilində omonim, sinonim və antonimlərin yaranmasında feillər fəal iştirak edir. Feildəki omonim, sinonim və antonimlik başqa nitq hissələrindən fərqli olaraq dilin öz daxili imkanları hesabına baş verir.

IX. Feildəki çoxmənalılıq da onu başqa nitq hissələrindən fərqləndirir. Feillərin tarixi qədim olduğu üçün onların mənə tutumu da çoxdur. Dilimizdə elə feillər var ki, onların bəzilərinin 40, bəzilərinin 30, bəzilərinin 10 mənası var. Məsələn: **vurmaq** feili 40-dan çox mənada işlənir: *çırpmaq, zərbə endirmək, döymək, əzmək, məhv etmək, zədələmək, kətləmək, toxundur-*

maq, cingildənmək, səsləndirmək, taqqıldatmaq, çalmaq, çaxmaq, sıxmaq, öldürmək, taxmaq, keçirmək, bağlamaq, yükləmək, yığmaq, doldurmaq, şaqıldatmaq, içmək, sürmək, çəkmək, yıxmaq, yandırmaq, asmaq, zərb etmək, bənzəmək, sancmaq, salmaq, calamaq, kəsmək, gödəlmək, yerimək, döyünmək, işləmək, tullanmaq, fişqırmaq, qalxmaq (artmaq, ucalmaq mənasında) və s. Yaxud, qoymaq feili 30-dan artıq, açmaq feili 20-dən artıq mənalarda işlənir.

X. Cümləni şərtləndirən predikativlik, intonasiya, modallıq və s. kimi əlamətlər feil üzərində mərkəzləşir. Ona görə də feil qrammatik cəhətdən daha müstəqildir. Yəni qrammatik cəhətdən başqa nitq hissələrindən az asılıdır.

XI. Feil maraqlı fonetik xüsusiyyətlərə də malikdir:

a) Azərbaycan dilində **l, n, r, j, f** samitləri ilə başlanan sadə feil yoxdur. **m, h, x, z, v, b, p** samitləri bəzi birhecalı sadə feillərin əvvəlində işlənir: *minmək, hörmək, hürmək, hürkmək, xıncmaq, züymək // züvmək, vermək, vurmaq, pozmaq, pörtmək, pörşmək, pırtmaq, pusmaq* və s.

Qeyd: Yazılı abidələrdə *hürmək* sözü *ürmək, hörmək* sözü *örmək, vurmaq* sözü *urmaq, minmək* sözü isə *binmək* kimi işlənmişdir. Bu da onu göstərir ki, qədimdə “**h**”, “**v**”, “**m**” samitləri olmamışdır.

b) Azərbaycan dilində **e, o, ö** saitləri ilə başlanan sadə feillər də azlıq təşkil edir; **eşmək, etmək, enmək, olmaq, ovmaq, oymaq, ölçmək, örtmək, öpmək** və s.

Qeyd: **l, n, r, j, f** samitlərinin feilin əvvəllərində işlənməməsi **m, h, x, z, v, p** samitlərinin və **e, o, ö** saitlərinin

az işlənməsi bu səslərin qədim olmaması ilə bağlıdır. Feil qədim olduğu üçün göstərilən samit və saitlərlə ya başlanmamış, ya da az başlanmışdır.

c) feillərin (təkhəcalı feillərin) sonunda iki samitin yanaşı işlənməsi də maraqlı fonetik-morfoloji xüsusiyyətdir. Məsələn, **qorxmaq, hürkmək, çırpmaq, sancmaq, örtmək** və s. Bu cür sözlərdə yanaşı gələn samitlərdən biri sonorlardır.

Qeyd: Azərbaycan dilində iki samitin yanaşı gəlməsi xarakterik deyildir. İki samitin yanaşı gəlməsi alınma sözlər üçün xarakterikdir. Lakin əsl Azərbaycan sözləri olan feillərdə yanaşı gələn samitlərdən biri sonorlardır. Sonorlar həm samitlərə, həm də saitlərə meyllidir. Onların saitlərə meylliliyi ilə əlaqədar olaraq birhəcalı feillərdə iki samit yanaşı işlənmişdir. Əsl Azərbaycan sözlərində iki samitin yanaşı işlənməsinin səbəbi budur.

FEİLİN QURULUŞU¹

Feilin quruluşu barədə fikirlərin xülasəsi.

Hələ əvvəllər M.Kazımbəy türk dillərindəki (eləcə də Azərbaycan dilindəki) feilləri quruluşuna görə dörd qrupa bölmüşdür. Onun fikrincə, feillər:

1) əsli; 2) törəmə; 3) düzəltmə; 4) mürəkkəb olur.

M.Kazımbəyə görə, əsli feillər yalnız feil köklərindən ibarətdir. Məs.: *yaz-maq, gəl-mək* və s. Törəmə feillər əsli feillərin kökünə bir və ya bir neçə hərf (səs) artırmaqla əmələ gəlir. Bu qrupa M.Kazımbəy məchul, inkar, qeyri-mümkün (nevoz-

¹ *Feilin quruluşuna dair mövcud fikirlər barəsində bax: R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. B., 1965, s. 6-11.*

mojnıy), qarşılıqlı, qayıdış və icbar növləri daxil edir. Düzəltmə feillər adlara sözdüzəldici şəkilçilərin əlavəsi ilə yaranır. Məs.: *ev-lən-mək*, *dil-lən-mək* və s. Nəhayət, dördüncü qrupa adlardan, köməkçi və ya başqa feillərdən əmələ gələn mürəkkəb feillər daxil edilir. Məs.: *gün görmək*. M.Kazımbəy göstərir ki, bu növ mürəkkəb feillər türk dillərində çoxdur və bunun əsas səbəbi həmin dillərin yoxsulluğudur. Əlbəttə, müəllifin bu fikrinin ikinci hissəsi ilə razılaşmaq olmaz.

L.Budaqov daha çox türk dillərində düzəltmə və mürəkkəb feillərdən danışmışdır. Mürəkkəb feillərin, əsasən, ərəb və ya fars dillərindən alınmış isim, sifət və zərflə türk dillərindəki köməkçi feillərdən əmələ gəldiyini göstərmişdir. Feilin quruluşca növləri haqqında ətraflı məlumatı İ.Əfəndiyev və M.Hüseynzadə də vermişdir.

İ.Əfəndiyevə görə, feilləri quruluşlarına görə aşağıdakı tiplərə ayırmaq daha düzgündür: Əsli feil (müstəqil feil), düzəltmə feil, köməkçi feil, mürəkkəb feil¹. Əlbəttə, bu bölgüdə mübahisə doğuran məqamlar vardır.

İ.Əfəndiyev müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsi ilə əmələ gələn feillərlə yanaşı, feilin növ şəkilçiləri qoşulan feilləri də düzəltmə hesab etmişdir: Məs.: *sev-in* (mək), *yaz-ıl* (maq) və s.²

İ.Əfəndiyev bir müddət sonra “Azərbaycan dilinin qrammatikası” adlı kitabın feil bəhsində feilləri quruluşca üç yerə (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) ayırmışdır. O, sadə feillərin öz mənaları-na görə iki cür olduğunu göstərir: 1) Müstəqil olan feillər (məs.:

1. İ.Əfəndiyev. *Feil. – Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər (elmi sərfin bəzi məsələləri)*. B., 1947, s.68.

2. *Yenə orada*. s.69.

yaz- , oxu-); 2) Müstəqil mənası olmayan feillər – köməkçi feillər (məs.: idi, imiş). Beləliklə, İ.Əfəndiyev vaxtı ilə quruluşca ayırdığı **idi** və **imiş**-i köməkçi feil adlandıraraq sadə feillərin “müstəqil mənası olmayan” növü kimi vermişdir.¹

Feilin quruluşca növlərini Z.Budaqova da ətraflı şəkildə işləmişdir. O, düzəltmə feil əmələ gətirən sözdüzəldici şəkilçiləri məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə ayırmış, ayrı-ayrı nitq hissələrindən düzələn feillərin məna xüsusiyyətlərini vermiş, mürəkkəb feilləri əmələ gəlmə üsullarına, vasitələrinə və daşdığı mənalara görə qruplaşdırmışdır.²

Z.Tağızadə “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası”nda³ feilin quruluşca növlərindən bəhs etmişdir. Bundan başqa, E.V.Sevortyan,⁴ S.Cəfərov,⁵ H.Mirzəyev⁶ və digərləri feilin quruluşundan danışımdır.

Feillər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç qrupa bölünür.

¹ İ.Əfəndiyev. *Feil. – Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, B., 1951, s.170.*

² Z.İ.Budaqova. *Feil. – Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, B.,1960, s.105-130.*

³ Z.Tağızadə. *Feil. – Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. V.İ.Lenin adına API-nin nəşriyyatı, B., 1961, s.104-114.*

⁴ E.B.Севортян. *Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962.*

⁵ S.Cəfərov. *Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər. Bakı,1968.*

⁶ H.Mirzəyev. *Azərbaycan dilində feil. B., 1986, s. 87-165*

Sadə feillər.

P.M.Meliorskiyə görə, türk dillərində feil kökləri mənşəcə təkhecalı olmuşdur. İkihecalı feillər sonradan törəmədir.¹

Türkoloqlardan Q.İ.Ramstedt bu fikirdədir ki, türk dillərində əksər söz (o cümlədən feil) kökləri mənşəcə ikihecalı olmuşdur. Başqa sözlə desək, əksər köklərin ikihecalılığı daha ilkindir, təkhecalılıq sonrakı dövrə aiddir, törəmədir. Lakin bu fikirlə razılaşmaq mümkün deyildir. Əksinə, söz kökləri (o cümlədən feillər) tarixən təkhecalı olmuş, sonralar ikihecalılığa, üçhecalılığa və çoxhecalılığa doğru inkişaf etmişdir.

O, bu haqda yazır: “Türk dillərində “bağlamaq” məfumu ilkin **ba** - feili ilə ifadə edilmişdir, yakut dilində isə **bayi** və bu kimi formalardan yaranmış feil əsası (kökü) **bay** olmuşdur. Beləliklə, ilkin kök (“i” hesabına) genişlənmişdir. Daha çox olan başqa hallarda əsasən (kökün) sonuncu səsi ya şəkilçiyə qoşulmuş, ya da düşmüşdür, beləliklə də, əsas qısalmışdır.² Göründüyü kimi, Q.İ.Ramstedt təkhecalı feillərin sonralar yarandığını söyləyir ki, bunun da heç bir elmi əsası yoxdur. Türkoloqlardan N.K.Dmitriyev də qumuq dilinin sintaksisinə həsr etdiyi bir məqaləsində bəzi köklərin ikihecalılığının ilkinliyini məqbul hesab edir.³

Sonralar bu fikir, yəni türk dillərində köklərin, xüsusən feil köklərinin mənşəcə ikihecalılığı fikri türkoloqlar arasında inkişaf

¹ П.М.Мелиоранский. *Араб филолог о турецком языке. Санкт-Петербург, 1900, с.62.*

² Г.И.Рамстедт. *Введение в алтайское языкознание. М., 1957, с.27.*

³ Н.К.Дмитриев. *Очерки по кумыкскому синтаксису. Языки Северного Кавказа и Дагестана. Сборник лингвистических исследований. I, М. — Л., 1935, с.60.*

tapa bilməmişdir. Əksinə, türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, türk dillərində feil köklərinin təkhecalılığı daha ilkindir.

V.V.Reşetov özbək dilindəki *sanamaq* tipli ikihecalı feil köklərinin (əsaslarının) əvvəllər təkhecalı olduğunu qeyd edir. O, haqlı olaraq ikihecalı feilləri düzəltmə feil kimi götürür¹ və onların tarixən təkhecalılardan yarandığını nəzərdən qaçırmır.

A.A.Palmbax belə hesab edir ki, ikihecalı feillər təkhecalılara nisbətən daha gec əmələ gəlmişdir.² E.V.Sevortyan da ikihecalı köklərin sonradan törəməsi fikrini qəbul edir.³

Türkoloqlardan Besim Atalay da Q.İ.Ramstedtin fikri ilə razılaşmır, türk dillərində sözlərin təkhecalılığının ilkinliyini qəbul edir. Onun fikrincə, türk dilində “... əsil kəlmələr təkhecalıdır və təkhecadan ibarətdir”.⁴

Azərbaycan dili tarixi materialları da feil köklərinin mənşəcə təkhecalılığını təsdiq edir. Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də dialekt və şivələrimizdə onlarca ikihecalı (və ya sonradan törəmə) feillərin sonradan törədiyini müəyyənləşdirmək çətin deyildir. Son dövrün tədqiqatları da bu fikri təsdiqləyir.⁵ Sadə feil

¹ V.V.Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, 1961, с.127, §197.

² Ф.Г.Исхаков, А.А.Пальмбах. Грамматика тувинского языка, фонетика и морфология. М., 1961, с.255, § 273, 274.

³ E.V.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962. с. 438.

⁴ Besim Atalay. Türk dilinde ekler ve kökler üzerine bir denene. İstanbul, 1942, s.6.

⁵ B.Xəlilov. Azərbaycan dilində təkhecalı feillərin əsasında duran ilkin köklərin fonosemantik inkişafı. B., 1995; B.Xəlilov. Azərbaycan dilində ikihecalı feillərin fonosemantik inkişafı. B., 1996; B.Xəlilov. Feillərin ilkin kökləri. B., 1998; B.Xəlilov. Azərbaycan dilində feillərin fonosemantik inkişafı. Doktorluq dissertasiyası, B., 1999.

köklərinin fonetik quruluşu, səs quruluşu türk dillərində geniş tədqiq olunmuşdur¹. Azərbaycan dilində olan sadə feillər birhecalı (məs.: it, əs, ax və s.), ikihecalı (məs.: alı, inan, qayna, utan və s.), üçhecalı (məs.: səndələ, yamsıla, inildə və s.), dördhecalı (məs.: alacalan və s.) ola bilər.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə təkhəcalı feillərin heca tipləri aşağıdakı kimidir:

1. *Sait + samit*: *al, et, it, aç, at* və s.
2. *Samit + sait*: *de, ye, yu*.
3. *Samit + sait + samit*: *gəl, gör, bil, yaz, get* və s.
4. *Sait + samit + samit*: *ölç, ört, ürk, art, ürp* və s.
5. *Samit + sait + samit+ samit*: *çırp, qorx, çarp, çərt* və s.

Sadə feillərlə bağlı ən xarakterik xüsusiyyətləri belə qruplaşdırmaq olar:

a) bütün feillər kimi sadə feillər də feilin əmr şəklinin II şəxsinin təkinə uyğun gəlir: *yaz, oxu, gör, ol, gəl* və s.

b) sadə feillərin bir qismi dildə omonimlik təşkil edir: *yarı,ş (isim–feil), dad (isim–feil), don (isim–feil), köç (isim–feil), şiş (isim–feil), ac (isim–feil), ağır (isim–feil), qoxu (isim–feil), sarı (sifət–feil)* və s.

c) qismən müstəqil, qismən də yarımmüstəqil **ol, et, elə** sözləri quruluşca sadədir.

¹ Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык, II, Фонетика и морфология, ч. I, М., 1952, с.312; Г.И.Рамstedт. Введение в алтайское языкознание, М.,1957, с.29; Л.Н.Харитонов. Типы глагольной основы в якутском языке. М. -Л., 1954, с.36-44, § 45-59; А.А.Йулдашев. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке. М.,1958, с.22-24; В.В.Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент,1961, с.127, § 197.

Qeyd: *ol, et, elə* sözləri mürəkkəb feillərin əmələ gəlməsində fərqləndiklərinə görə onları quruluşca sadə götürmək lazımdır. Mürəkkəb feillərin ikinci komponenti kimi (hazır *olmaq*) bu sözlərin mənaca müstəqil, yarımmüstəqil olmasından çox quruluşca sadə olması nəzərə alınır. Sözlərin quruluşu onun forması ilə bağlıdır. Morfolojiyada isə sözün mənası yox, forması öyrənilir. Forması olan hər bir sözün də mütləq quruluşu olmalıdır. Quruluşu olmayan morfoloji vahid yoxdur.

ç) feil formalarının mürəkkəbini yaradan *idi* (hekayətini), *imiş* (rəvayətini), *isə* (şərtini) köməkçi feilləri quruluşca sadədir.

Qeyd: *idi, imiş, isə* köməkçi feilləri quruluşca sadə deyilsə, onda feil formalarının mürəkkəbi (məs.: gələsi *idi*, gəlməli *imiş* və s.) olmamalıdır. Halbuki, feil formalarının mürəkkəblərinin II tərəfi *idi, imiş, isə* köməkçi feilləri ilə əmələ gəlir.

Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu iltisqidir. Bu cür dillərdə köklə şəkilçinin sərhədi asanlıqla bir-birindən ayrılır. Lakin dilimizdə *inlə, dolan, barış, ağla, bəslə, saxla, böyür* və s. tipli feilləri kök və şəkilçiyə ayırmaq olmur.

Düzəltmə feillər.

Düzəltmə feillər isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, yamsılamalar və feil köklərindən əmələ gəlir. Ona görə də feil əmələ gətirən şəkilçiləri iki yerə ayırmaq olar: adlardan feil əmələ gətirənlər və feillərdən feil əmələ gətirənlər.

Adlardan feil əmələ gətirən şəkilçilər. Adlardan – isim sifət, say, əvəzlik, zərf və yamsılamalardan feil əmələ gətirən şəkilçilər aşağıdakılardır: - **la** (-lə); - **lan** (-lən); - **laş** (-ləş); - **an** (-ən); - **a** (-ə); -**ar** (-ər); - **ı** (-i,-u,-ü); - **sa** (-sə); - **imsə** (-ümsə); - **al** (-əl); -**ılda** (-ıldə,-ulda,-üldə); - **ıq** (-ik,-uq,-ük); -**ıx**; - **aş** (-əş) və s.

1. - **la** (-lə) şəkilçisi isim, sifət, say, zərf və yamsılamalardan feil əmələ gətirir. Məs.: *işlə, bağla, üflə, püflə, təklə, hazırla, irəlilə, arıqla, təmizlə, yarıla, cütlə, qabaqla, gerilə, gurla, mələ, parla, partla, çırtla* və s.

Qeyd: *sax-la, çapa-la, qarma-la, ağ-la, söy-lə, in-lə* feillərinin kökü müstəqil şəkildə heç bir məzmun ifadə edə bilmir.

2. - **laş** (-ləş) şəkilçisi isim, sifət, say və zərfdən düzəltmə feil əmələ gətirir. Məsələn: *fikirləş, sözləş, yadlaş, nəsibləş, vəhşiləş, adiləş, asanlaş, saflaş, gözəlləş, çətinləş, yüngülləş, sakitləş, cavanlaş, həssaslaş, birləş, ikiləş, çoxlaş, yaxşılaş, yaxınlaş, uzaqlaş.*

...Günlər ...ağır, məzəsiz günlər bir-birini, təqib etdikcə Sonanın vəziyyəti bu evdə get-gedə daha da çətinləşirdi. Heç təsadüfi deyildir ki, sizin elminiz də özünüz kimi insanpərvərlikdən çox-çox uzaqlaşmışdır.

Qeyd: Dilimizdə *ayaqlaş < ayaq-la-ş, hamarlaş < hamar-la-ş* tipli sözlərdə **-la** və **-ş** şəkilçiləri bir-birindən ayrılır. Lakin *dilləş < dil-ləş, saflaş < saf-laş, kəskinləş < kəskin-ləş, xumarlaş < xumar-laş* və s. sözlərdə **-laş** sözdüzəldici şəkilçidir.

İsim və sifətdən feil əmələ gətirən **-laş²** şəkilçisindən sonra təsirli feil yaradan **-dır⁴** şəkilçisi işləyir: *konkret-ləş-dir-mək, taraz-laş-dir-maq, sağlam-laş-dir-maq, saxta-laş-dir-maq* və s.

3. - **lan (-lən)** şəkilçisi isim və sifətdən düzəltmə feil əmələ gətirir. Məsələn: *həyəcanlan, şikayətlən, təəccüblən, işıqlan, qanadlan, dillən, evlən, xumarlan, genişlən, lovğalan, avaralan* və s.

*İlk dəfə rast gəldiyi bir insanın onunla belə açıq, mehriban danışması Mirzəni çox **həyəcanlandırırdı**. Qapının kandarından içəri ayaq basan kimi rahatlıq, səliqə-səhman və istilik adamı dərhal **xumarlandırırdı**. Ocağın gündüz zəif və qırmızımtıl olan alovu axşam şiddətlənərək çırtılı ilə daha çox **şöhlənirdi**.*

Qeyd: Feillərə artırılan **-n** şəkilçisini (-la-n // -lə-n) **-lan // -lən** sözdüzəldici şəkilçisindən fərqləndirmək lazımdır. Məsələn: *xumar-lan* (maq), *dil-lən* (mək) və s. feillərdə **-lan, -lən** sözdüzəldici şəkilçidir. Çünki *dillə, xumarla* demək olmaz. Lakin *xoşlan* (maq), *təmizlən* (mək) və s. feillərində **-la // -lə** sözdüzəldici şəkilçisindən sonra gələn **-n** növ şəkilçisidir. Çünki, *xoşla* (maq), *təmizlə* (mək) demək mümkündür. İsimdən feil yarıdan **-lan²** şəkilçisindən sonra təsirli feil əmələ gətirən **-dır⁴** şəkilçisi işlənir: *qiymət-lən-dir-mək, işıqlan-dır-maq, alov-lan-dır-maq, maariflən-dir-mək* və s.

4. - **al (-əl), -l** şəkilçisi sifət və saydan düzəltmə feil əmələ gətirir. Məsələn: *boşal, sağal, qaral, ucal, qocal, qısal, düzəl, dincəl, incəl, çoxal, azal* və s.

*Bir anda o, sanki bir ömür **qocalmışdır**.*

5. - **ar (-ər)** şəkilçisi isim və sifətdən düzəltmə feil yaradır. Məsələn: *otar, közər, ağar, göyər, bozar* və s. Bu şəkilçi məhsuldar şəkilçidir.

6. - **a (-ə)** şəkilçisi isim və sifətdən feil düzəldir. Məsələn: *oyna (oyun-a < oyna), ələ, dişə, dilə, gözə, bənzə (bəniz-ə < bənzə), boşə* və s.

Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində - a (-ə) şəkilçisini qeyri-məhsuldar şəkilçi¹ ilə yanaşı, ən məhsuldar şəkilçi² adlandırılanlar da olmuşdur.

Qeyd: Faktlar göstərir ki, - a(-ə) şəkilçisi qədim şəkilçilərdən biridir. Ona görə də çox vaxt bu şəkilçili sözlərin bəzilərini kök və şəkilçiyə ayırmaq olmur. Məsələn: *qına, yaşa, sına, ödə, çilə, buda* və s.

7. - ı (-i,-u,-ü) şəkilçisi ilə isim, sifət və zərflərdən feil düzəlir. Məsələn: *bərki, tənği, acı, turşu, çirgi, geni, yavaş, ləngi* və s. Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Ona görə ki, - ı (-i,-u,-ü) şəkilçisi ilə düzələn feillər sayca azdır. Həm də bu şəkilçi ilə yeni feillərin yaranması prosesi qurtarmışdır.

8. - sa (-sə) şəkilçisi isim və sifətdən düzəltmə feil yaradır. Məsələn: *susamaq, qəribsəmək* və s.

Qana *susamışdı*, o qatil qana, Doldurub doyunca içə bilmirdi.

9. - imsə (-ümsə) şəkilçisi feil və əvəzlərdən feil yaradır. Məsələn: *mənimsə, gülümsə* və s.

10. - ilda (-ildə, -ulda, -üldə) şəkilçisi yamsılamalardan (təqlidi sözlərdən) düzəltmə feil yaradır. Məsələn: *zarılda, cırılda, pıçıld, hırıld, vıyıldadı, cingildə, şaqqılda* və s.

11. - ıq (-ik,-uq,-ük); -ix şəkilçisi isim, sifət, say və zərfdən düzəltmə feil əmələ gətirir. Məsələn: *darıx, karıx, birik, gecik, pisik* və s.

¹Z.Budaqova. Feil. – Azərbaycan dilinin qrammatikası. 1 h., 1960, s.108.

²Z.Tağızadə. Feil. – Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, 1961, s.111

Qeyd: - **ix** şəkilçisi *qanix* sözündə daşlaşmışdır.

12. - **aş (-əş); -ş** şəkilçisi isim, feil və yamsılamalardan feil düzəldir. Məsələn: *yanaş, daraş, toqqaş, sarış* və s.

13. - **an (-ən)** şəkilçisi isim, sifət və yamsılamalardan feil düzəldir. Məsələn: *gücən, şitən, hoppən, hıqqan* və s.

14. - **lat (-lət)** şəkilçisi isim, sifət və zərfdən feil əmələ gətirir. Məsələn: *alov-lat* (maq), *cin-lət* (mək), *dərin-lət* (mək), *ye-yin-lət* (mək), *key-lət*(mək), *kir-lət*(mək), *acı-lat* (maq).

15. - **sı, -si, -su, -sü** şəkilçisi isimdən, sifətdən feil yaradır. Məsələn: *tamahsımaq; heyifsimək, kifsimək, günsümək, quraq-sımaq* və s.

Qeyd: - **sı^t** şəkilçisi ilə **-sa²** şəkilçisi bir-birini əvəz edə bilir: *quraqsımaq // quraqsamaq, qəribsimək // qəribsemək, kifsimək // kifsəmək* və s.

16. - **iz (-iz)** şəkilçisi: *bərk-iz*.

Qeyd: *tərg etmək* mürəkkəb feilinin birinci tərəfi olan *tərg* sözünə **-iz** şəkilçisi qoşulur: *tərgiz* (mək).

17. - **ırğa:** *yadırğa*.

18. - **rə, -ri, -rən:** *çiyərə // çiyri // çiyrən, iyrən*.

19. **qır, -xır, -qur, -xur, -kir, -kür, -ür** şəkilçisi, əsasən, təqlidi sözlərdən feil əmələ gətirir: *asqır, öskür, fısqır, hıçqır, qışqır, finxır, püskür, qısqır, üfür, hovxur* və s.

20. - **ğa, ğala:** *çulğa, çulğala*.

21. - **ılda (-ildə, -ulda, -üldə)** şəkilçisi təqlidi və vokativ söz-

lərdən feil düzəldir: *xışilda, qarılıda, qaqqılıda, taqqılıda, marçılıda, qığılıda, çıqqılıda, dınqılıda, ufulda* və s.

22. - **sin** (- **sin**, - **sun**, - **sün**) şəkilçisi isim və sifətdən feil əmələ gətirir: *vay-sın, tam-sın, heyf-sin, dik-sin* və s.

23. -**aş** (- **əş**); - **ış** (-**iş**, -**uş**, -**üş**) şəkilçisi isim və təqlidi sözlərdən feil düzəldir: *yanaş, toqqaş // toqquş* və s.

Feildən düzələn feillər. Feildən düzələn feillər feil köklərinə sözdüzəldici şəkilçilərin qoşulması ilə yaranır. Feildən düzələn feillər barəsində fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Belə ki, orta məktəb dərsliklərində feilin növ şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçi kimi izah olunmuşdur.¹ Yəni məchul növün şəkilçisi -**ıl⁴**; -**ın⁴**; -**n** (məs.: *(yer) ək-il-di, (zəng) çal-ın-dı, (kitab) oxu-n-du*), qayıdış növün şəkilçisi - **ın⁴**; - **ıl⁴**; - **n** (məs.: *qız-ın-dı, dara-n-dı, yığ-ıl-dı*), qarşılıqlı növün şəkilçisi -**ış⁴**; - **aş²**; - **ş** (məs.: *yaz-ış, sev-iş, qucaq-la-ş*), müştərək növün şəkilçisi -**ıs⁴**; -**aş²**; -**ş** (məs.: *uç-uş-ur, mələ-ş-ir*), icbar növün şəkilçisi - **dır⁴**; - **t** (məs.: *yaz-dır-dı, yaz-dır-t-dı, oxu-t-du*) heç bir əsas olmadan feildən feil əmələ gətirən şəkilçilər sırasında verilmişdir. Ali məktəbin dərsliklərində də bu cür mövqe demək olar ki, əsas götürülmüşdür² Halbuki, feilin növ şəkilçiləri sözün leksik mənasında dəyişiklik yaratmır. İşin icrasında iştirak edən qrammatik subyektlərin sayını (işin icrasına münasibətdə) dəyişir. Bu funksiya da sözdüzəldici şəkilçilərin tələblərinə cavab vermir.

Z.Budaqova haqlı olaraq növ şəkilçilərini sözdüzəldici şəkil-

¹ B.A.Əhmədov, A.A.Axundov. *Azərbaycan dili 6-7, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1992, s.170.*

² M.Hüseynzadə *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1983, s.141.*

çi hesab etmir. O, bu barədə yazır: “Növ şəkilçiləri sözdüzəldici xüsusiyyətə malik deyildir, bu şəkilçilər yeni lüğəvi mənalı söz əmələ gətirmir”.¹ Bizə görə, feilin növ şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçilərlə sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqə tutan formadüzəldici şəkilçilər cərgəsində olmalıdır.² Feildən feil düzəldən şəkilçilər isə, əsasən, aşağıdakılardır:³

1. **-an** şəkilçisi: *dadan*.
2. **-qan, -qun**: *qısqan, udqun* və s.
3. **-ala, -ələ**: *qovala, itələ, ovala, səpələ, silkələ, sürtələ, eşələ, ütələ* və s.
- 4.- **xa // -xala**: *ovxa // ovxala, yayxa // yayxala, çalxa // çalxala* və s.
5. **-xul**: *burxul*.
6. **-nux**: *vurnux*.
7. **-uz**: *uduz*.
8. **-qla, -klə**: *oynaqla, sürüklə*.
9. **-ca // -cala**: *sıxca // sıxcala, ovca // ovcala*.
10. **-əclə**: *döyəclə*.
11. **-kə // -kələ**: *ovkə // ovkələ*.
12. **-marla**: *basmarla*.
13. **-lə**: *əylə, qovla, salla* və s.
14. **-ı⁴**: *qazı, qarsı, sürü* və s.
15. **-sa²**: *qapsa*.
16. **-sı⁴**: *qapsı*.

¹ Z.Budaqova. *Feil*. – Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., 1960, s.107-109.

² Buludxan Xəlilov. *Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. I hissə*, “Elm”, Bakı, 2000, s.99-100.

³ Feildən feil düzəldən şəkilçilər barəsində geniş məlumat almaq üçün bax: H.Mirzəyev. *Azərbaycan dilində feil*. Bakı, 1986, s.87-156.

Qeyd: **-sa²** şəkilçi ilə **-sı⁴** şəkilçisi arasında məzmunca o qədər də fərq yoxdur. Ona görə də müəyyən məqamlarda bu şəkilçili sözlər bir-birini əvəz edə bilər. Məs: *qəribməmək -qəribsimək, kifsəmək- kifsimək* və s.

17. **-na²**: *qısna, əsnə*.

Qeyd: Bu şəkilçi yamsılamalardan da feil yaradır: *kışnə*.

18. **-mala, -mələ:** *cızkala, yaykala, bürmələ, eşmələ* və s.

19. **-əclə:** *döyəclə*

20. **-lan, -lən:** *vaysılan, tamahsılan, heyfsilən* və s.

21. **-ix, -ik, -ux, -ük:** *sınıx, azıx, solux, durux, bezik, görük, çevik (< çevir), donux, yapıx* və s.

22. **-sın, -sın, -sun, -sün:** *doluxsun, umsun*.

23. **-ımsın, -ümsün, -msın:** *alımsın, ağlamsın, gülümsün* və s.

24. **-aş, -əş:** *tut-aş, çat-aş*.

25. **-əzi:** *öl-əzi*.

26. **-ümsə:** *gülümsə*.

27. **-irgə:** *əsirgə*.

28. **-tala:** *yontala, təptələ*.

29. **-marla, -arla:** *basmarla, qomarla*.

30. **-şə:** *dinşə*.

**Mürəkkəb
feillər.**

Mürəkkəb feillər barəsində fikirlərin xülasəsi. Türkologiyada, xüsusən Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feillər haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup dilçilər (V.M.Nasilov, N.P.Direnkova, N.A.Baskakov, N.T.Sauranbayev, A.A.Palmbax və b.) birinci komponenti feili bağlama, ikinci komponenti köməkçi (və ya müstəqil) feildən ibarət olan yalnız feil (iki və ya daha artıq) birləşməsini mürəkkəb feil hesab edirlər.

Türkoloqların əksəriyyəti (A.N.Kononov, V.V.Reşetov, A.Q.Qulamov, V.N.Xanqildin, S.Cəfərov, Z.Budaqova və b.) ad və köməkçi feilin, həm də feili bağlama ilə müstəqil (və ya köməkçi) feilin birləşməsindən əmələ gələn feilləri mürəkkəb feil adlandırırılar.¹

Z.İ.Əliyeva-Budaqova mürəkkəb feilləri nitq hissələrinə görə dörd növ üzrə təsnif edir²: adla təsriflənən feildən ibarət olan, feili bağlama ilə təsriflənən feildən ibarət olan, yönlük halda olan məsdərlə təsriflənən *başlamaq* feilindən ibarət olan və - **a,- ə; -ya, -yə** şəkilçili feillə təsriflənən *bilmək* köməkçi feilindən ibarət olan mürəkkəb feillər.

H.Mirzəzadə mürəkkəb feilləri komponentlərin müxtəlifliyinə görə iki başlıq altında (köməkçi feillərlə düzələnlər, müstəqil feillərlə düzələn mürəkkəb feillər) verir. O, adlara qoşulan **eylə, et, ol, qıl, durur** köməkçi feilləri ilə yanaşı **erdi, irdi** (idi-nin

¹ Əlavə məlumat almaq üçün bax: R.Rüstəmov. *Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil*. Bakı, 1965, s.136-137.

² Z.İ.Əliyeva - Budaqova. *Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər. – Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, Dilçilik seriyası, VIII c., B., 1957, səh.129-160.*

qədim şəkli) köməkçi feillərini də qeyd edir.¹ Deməli, H.Mirzəzadə adla *erdi // irdi* (idi) və ya *ermiş // irmiş* (imiş)-dən ibarət olan tərkibləri də mürəkkəb feil hesab edir. Adla *idi* -dən (və ya imiş-dən) düzələn tərkibləri başqa dilçilər də mürəkkəb feil adlandıırırlar.

Qeyd: Müasir ədəbi dilimizdə işlənən *idi*-nin qədim şəkli *erdi, irdi* köməkçi feilləri olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə sözün tərkibindən **r** səsi zəifləyib düşmüş və müasir dildə **idi (-dı, -di, -du,-dü)** şəkli sabitləşmişdir.

Azərbaycan dili materiallarından məlum olur ki, bu sözün ilk ünsürü olan **-er, -ir** müstəqil feil olan *irişmək* feilində qalmışdır.

H.Mirzəzadəyə görə, Azərbaycan dilində *erdi, irdi* köməkçi feili çox az işlənmişdir, yalnız Kişvərinin dilində rast gəlinir. Məs.: *Mayıl erdi könqli ol şuxın vəfavü mehrə leyk, Bir neçə bəd mehlər ani pəşiman qıldılar.*

Erdi, irdi köməkçi feilinin müasir şəkli *idi* feillik xüsusiyyətini itirmişdir. O da ibtidai forması kimi həm feillərə, həm də isim və isimləşmiş sözlərə qoşulur və mürəkkəb söz əmələ gətirir.

H.Mirzəzadəyə görə, bəzən səhv olaraq *idi*-nin *imək* məs-dərindən törədiyi iddia olunur ki, bu fikri təsdiq edəcək heç bir materiala dilimizin tarixində rast gəlinmir. Bu mənada *idi*-nin *erdi* köməkçi feili ilə bağlı olmasına şübhə etmək olmaz.

Ermiş-irmiş dilimizdə olan *imiş*-in qədim şəklidir. *İdi*-nin keçirdiyi tarixi inkişafı *imiş* də tamamilə keçirmişdir.²

¹ H.Mirzəzadə. *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı,1990, s.136.*

² *Bu məsələlər barəsində bax: H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı,1990, s.136.*

Bəzən *idi*, *imiş*-in tam qrammatikləşməsindən danışıılır.¹ Düzdür, bu köməkçi feillərin qrammatikləşməsini inkar etmək mümkün deyildir. Ancaq, belə bir prosesin **idi**, **imiş**-in quruluşuna aidiyyəti yoxdur. *İdi*, *imiş*-in quruluşu sadədir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də dialekt və şivələrimizdə ad və feildən ibarət olan mürəkkəb feillərin xüsusi bir tipi də vardır. Bu tip mürəkkəb feilin bir qisminə ikinci komponentlər isimdən əmələ gəlmiş düzəltmə feillərdən ibarətdir. Məs.: *su sulamaq*. Başqa bir qisminə isə birinci komponentlər feillərdən əmələ gəlmiş düzəltmə isimdən ibarət olur. Məs.: *əkin əkmək*.²

V.Aslanov *su sulamaq* tipli mürəkkəb feilləri bəzi dilçilər kimi “daxili obyektli feillər” adlandırmış bunun (bu tipli) qədim türk və uyğur abidələrində mövcud olmasından da danışıılmışdır.³

Bunlar “Kitabi - Dədə Qorqud”da da geniş şəkildə işlənir. Məs.: *Dədə (m) Qorqud boy boyladı, söy söylədi, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdu...*; Dəli Domrul yüz qırx il dəxi yoldaşilə yaş yaşadı. Ə.Dəmirçizadə də **boy boylamaq**, **yaş yaşamaq** və sairəni mürəkkəb feil hesab edir.⁴

¹ Ş.Q.Hüseynov. *İdi, imiş bağlamalarının tam qrammatikləşməsi*. – Azərbaycan dili tarixi məsələləri. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1989, s.83-86.

² R.Rüstəmov. *Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil*. Bakı, 1965, s.181.

³ V.İ.Aslanov. *Daxili obyektli feillər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər*. – Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, Dilçilik məcmuəsi, XIV c., Bakı, 1960, s.155-157.

⁴ Ə.M.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. B., 1959, s.154.

Bütün bu deyilənlərə yekun vuraraq qeyd edək ki, mürəkkəb feillər aşağıdakı yollarla yaranır:

I. *Ol, et, elə* qismən müstəqil, qismən də köməkçi feili isim, bəzən də sifətlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil yaradır. Məs.: *hazır ol, təftiş et, qəbul elə, xoş olar, şad olar, daxil et və s.*

Olmaq feili həm mürəkkəb feilin ikinci komponenti, həm də müstəqil feil kimi işləyə bilər. Əgər *olmaq* feilindən əvvəl işlənən söz onun obyektı olursa, onda *olmaq* sözü köməkçi feil olur. Bu zaman *olmaq* sözü özündən əvvəlki sözlə birlikdə mürəkkəb feil olur. Məs.: *Qədirin ürəyi xarab oldu.* (M.Cəlal);

Əql gedir başdan, fəramuş olur

Səni sevən çox bəlaya tuş olur. (M.P.Vaqif);

Melodiya axıb getdikcə qıza elə gəlirdi ki, bu həlimlik artır, yüksəlir və **munis olur**. (İ.Əfəndiyev);

Vaxtın dəyirmanında daş əridi, qum oldu,

Tarixə atdığımız qayıtdı lüzum oldu.

Dünən düz sandığımız bu gün tərs yozum oldu,

Niyə də yozulmasın, axı dünya fırlanır. (B.Vahabzadə);

Fırlandıqca bu dünya yox da dönüb var olur.

Quruyan çeşmələrdən sular yenə car olur,

Bu dünyanın xeyri də şəri də təkrar olur,

Niyə təkrar olmasın, axı dünya fırlanır. (B.Vahabzadə);

Düşünən bir beyin bir **torpaq olur**. (S.Vurğun) və s.

Olmaq feili müstəqil işləyərkən heç bir daxili obyektə ehtiyacı olmur və cümlədə müstəqil vəzifə daşıyır. Həm də özündən əvvəl işlənən isimlə müxtəlif qrammatik əlaqələrdə (uzlaşma, idarə) olur. Məs.: Nə eşq **olaydı**, nə aşıq.

Nə xəliq **olaydı**, nə xaliq;
Nə dərd **olaydı**, nə dərman;
Qızların taqsırı olmaz, günah oğlunda **olur**;
O gözəllər ki, bizim Azərbaycanda **olur**. (Ə. Vahid).¹

Müasir dilimizdə olmaq feilinin müstəqillik xüsusiyyəti də vardır. Bu cəhəti nəzərdən qaçırmayan M. Hüseynzadə yazır: “Bəzən *olmaq* feili tam müstəqil işlənərək *yaşamaq* (qalmaq), bəzən də *baş vermək* feilinin sinonimi olur.

Qardaşım Bakıda olur. Sən nə vaxtdan kənddə olursan? Gör dünyada nələr olur? (M. İbrahimov).²

Olmaq feilinin müstəqil söz kimi çıxış edərkən ifadə etdiyi mənaları geniş tədqiq edilən də olmuşdur.³ Bütün bunları nəzərə alaraq *olmaq* feilinin müstəqil işləndikdə ifadə etdiyi mənaları belə qruplaşdırmaq olar:⁴

a) “*yaşamaq*” (*qalmaq*) mənası: *Asəfgil bu həndəvərdə olurdular* (Anar).

b) “*baş vermək*” mənası: *Görürsənmi nələr oldu?*

c) “*doğulmaq*” mənası: *Yaşı altmışdan keçməsinə baxmayaraq, axırıncı arvadından bir qızı olmuşdu* (Ə. Vəliyev).

ç) “*mövcudiyət*” mənası: *Bəlkə də heç mal-qara olmadı, onda neyləyəcəksən?* (R. Rza).

¹ Misallar M. Hüseynzadənin kitabından götürülmüşdür: M. Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya, III hissə, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1983, s. 143.

² Yenə orada.

³ M. Mirzəliyeva. *Ol* (maq), *et* (mək), *elə* (mək) feillərinin müstəqillik xüsusiyyəti. – Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Bakı, 1980, №4, s. 71-75.

⁴ Misallar M. Mirzəliyevanın adı göstərilən məqaləsindən götürülmüşdür.

d) “*çatmaq*” mənası: *Sağlıq olsa, gün əyiləndə “İşıqlı” dağda olarsan* (Ə. Vəliyev).

e) *olmaq* feili müstəqil işləndikdə məlum növdə olur. Feilin növlərinin şəkilçisini qəbul etdikdə isə müstəqilliyini itirərək köməkçiləşir.

ə) *olmaq* feili qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiq və inkarında sual intonasıyası ilə işlənir, bu zaman “icazə” mənasını bildirir: *olar?* (icazə mənasında), *olmaz?* (icazə mənasında).

f) bəzən *olmaq* feili şühudi keçmiş zamanda olur və işin gələcəkdə mütləq icra olunacağını bildirir: *Yaxşı, oldu*.

g) bəzən *olmaq* feili arzu şəklində olsa da, şərt mənasını ifadə edir: Sənin imkanın ola (//olsa), kömək edərsən.

Qeyd: *Olmaq* müstəqil feilindən **-um** şəkilçisi ilə isim (məs.: olum), **olan-olmaz** //**olan-olmazlar** substantivləşmiş söz, **-maz** və **-in** şəkilçisi ilə sifət (məs.: olmanın oyun), **-an** və **-muş** şəkilçiləri ilə feili sifət (məs.: olan iş, olmuş əhvalat), **-duqca** şəkilçisi ilə ədat (məs.: olduqca) yaranır. Bundan başqa, *olmaya*, *olmaya-olmaya* ədatı, feilin şərt şəklində olan *olsa-olsa* və **bir nəfər də olsun, bir dənə də olsun** modal sözləri, **olduğu kimi, olduğu halda, ola-ola** zərfi yaranır.¹

Etmək, eləmək (eyləmək) köməkçi feilləri mürəkkəb feilin tərkibində işlənir. Həm alınma sözlərdən, həm də öz sözlərimizdən sonra II komponent kimi mürəkkəb feili yaratmağa xidmət edir. Məs.: *razılıq etmək, zəng etmək, əməl etmək* və s.

¹ Əlavə məlumat almaq üçün bax: M.Mirzəliyevanın adı göstərilən məqaləsi, səh. 73-74.

*Getdin, mən həsrətlə üzbəüz oldum,
Sənsizlik **hökm etdi**, ölümsüz oldum,
Ağrıya, acıya dözümsüz oldum
Həsrətim sinəmdə **qubar eyelədi**;*

*Elməddin gözlərini yumub xəyal aləmində yeni qurduğu ailə həyatının ilk günlərini xoş bir duyğu ilə **götür-qoy eləyirdi** (Ə.Hacızadə); Hacı Çələbi oğlu Həsən ağanı sərdarın qabağına göndərir, deyir onunla **dava eləsin**.*

*Etmək, eləmək (eyləmək) feilləri az da olsa, müstəqil feil kimi işlənir:¹ Çox çalışdı, əlindən nə gəlirsə, **elədi**. Nə qədər ona dedim ki, **etmə, eləmə**, sözümə baxmadı.*

Bu misallardan da göründüyü kimi, *etmək, eləmək* (eyləmək) feilləri işin icrası mənasında müstəqil olur.

Qeyd: Bəzən dialoqlarda təkrara yol verməmək üçün kömək etmək, yardım etmək əvəzinə etmək işlənir:
- Sən dostuna **kömək etdinmi?**
- **Etdim.**

*Etmək, eləmək (eyləmək) feillərinin müstəqilliyi **olmaq** feilinin müstəqilliyindən azlıq təşkil edir.²*

Qeyd: olmaq, etmək (eyləmək) feillərinin iştirakı ilə yaranan bəzi mürəkkəb feillərin birinci tərəfinə sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla ikinci tərəfin (yəni, olmaq, etmək, eləmək) iştirakı mümkün olmur. Məsələn: *sağlam olmaq* -

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya, III hissə, "Maa-rif" nəşriyyatı, Bakı, 1983, s.144.

² M.Mirzəliyevanın adı göstərilən məqaləsi, səh.74-75.

sağ-al (maq), xəstə olmaq -xəstə-lən(mək), arzu etmək - arzu-la(maq), söhbət etmək - söhbət-ləş (mək) və s.

II. Birinci tərəfi isimlərdən, ikinci tərəfi feillərdən ibarət olan mürəkkəb feillər iki yerə ayrılır:

a) birinci tərəfi sadə isimdən, ikinci tərəfi isə həmin isimdən düzəlmiş feildən ibarət olanlar. Məs.: *ov ovlamaq, ip ipləmək, sap saplamaq, quş quşlamaq, su sulamaq* və s.

b) birinci tərəfi düzəltmə isimdən, ikinci tərəfi isə həmin düzəltmə ismin əmələ gəldiyi sadə feildən ibarət olanlar. Məs.: *tikiş tikmək, biçin biçmək, əkin əkmək, səpin səpmək, ölü ölmək, söyüş söymək, yamaq yamamaq* və s.

Qeyd: Bu qəbildən olan mürəkkəb feillərə daxili obyektli feillər də deyilir. Daxili obyektli belə feillərin hər iki tərəfi (isim və feil) birlikdə leksik-qrammatik vəhdət təşkil edir. Belə olmayan **yağmadı yağış, yağış yağanda, qar qarlayanda** və s.nümunələri mürəkkəb götürmək mümkün deyil. Ona görə ki, bu nümunələrin komponentləri leksik-qrammatik vəhdət yaratmır.

III. Birinci tərəfi feili bağlama (**-ib⁴** şəkilçili), ikinci tərəfi feildən ibarət mürəkkəb feillər. Məs.: *yandırır-baxmaq, aşır-daşmaq, qorxub-qaçmaq, yanıb-bişmək, qurub-yaratmaq, gəlib-çatmaq, saralır-solmaq* və s.

*Düz sözə çoxları incidi, küsdü, yayıldı, açıldı sirrinin üstü, oda od demişəm, tüstüyə tüstü, **yandırır-baxmasa** göz deməmişəm (Z.Yaqub); Sözlər fikrimizdə dəstəbədəstə, düzülür, dağılır, **aşır-daşırdı** (B.Vahabzadə); Yuxum qaçaq düşüb yatammıram mən, yuxum **qorxub-qaçıb** fikirlərimdən... (B.Vahabzadə) Xəbərin yox imiş öz əməлиндən, mən sənün oduna **yanıb-bişmişəm** və s.*

Qeyd: - **ib**⁴ şəkilçili feili bağlama ilə feil leksik- qrammatik vəhtdən təşkil etdikdə mürəkkəb feil kimi çıxış edir. Belə olmadıqda isə -**ib**⁴ şəkilçili feili bağlama cümlə üzvü kimi ya həmcins xəbər, ya da zərflik olur. Məs.: Yusif ha-sarı aşıb gəldi (Q.İlkin). O, kitablarını şkafa qoyub getdi.¹

IV. Frazoloji vahidlərdən ibarət mürəkkəb feillər. Məs.: *başə düşmək, xəcalət çəkmək, qulaq asmaq, yoldan çıxmaq, həvəsdən düşmək* və s.

*Bu, xüsusi bir baxış idi və Əbdül bunun nə demək olduğunu yaxşı **başə düşürdü** (Ə.Hacızadə); Mənə ikiniz də elə qayğı göstərirsiniz ki, düzü lap **xəcalət çəkirəm** (Ə.Hacızadə); Qədərin hökmünə **baş əydi** istək. Bu köhnə döyüşdə üstələnmişik. Biz ömrümüz boyu iki kösöv tək, Tutuşa bilməyib üstülənmişik. (B.Vahabzadə); Dənizə tamaşa edən Nüsrət çatma qaşlarını qaldırıb diqqətlə **qulaq asırdı** (Ə.Babayeva).*

Frazoloji vahidlərlə ifadə olunan mürəkkəb feillərdə, əsasən, aşağıdakı xarakterik hallar özünü göstərir:

a) birinci tərəfi ismin adlıq halında olanlar: *cavab verdi, ah çəkdi, dərd çəkdi, xəcalət çəkdi, ar əylədi, baş çıxarmaq, kef əyləmək* və s.

Baş çıxarmaq həm çətindir, həm asan, iblisindən, mələyindən dünyanın (B.Vahabzadə); Bəxtiyar ahıllıq məhəbbətindən, nə **xəcalət çəkdi**, nə **ar əylədi**; Saçlarıma **dən düşür**, **Dən düşür**, yaman düşür, hər baxanda anamın ürəyinə **qəm düşür** (B.Vahabzadə).

¹ Bu cümlələr M.Hüseynzadənin adı göstərilən kitabından (səh.145) götürülmüşdür.

b) birinci tərəfi ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında olanlar: *yola çıxmaq, dərdə düşmək, başına dönmək, həvəsdən düşmək, gözdən itmək, (söz) ağızlardan çıxır, (sözünü) ağızda qoydu* və s.

Çoxları ***başına döndü, dolandı***, *Gördün ki, əsirin tək mənəm sənini; Havalanıb nə həvəsə düşmüşən, Şair olmaq deyil asan, ürəyim (Z.Yaqub); Şosseyə dönəndə Qara “Volqa”nın ahəngdar siqnalı bir də eşidildi, sonra gözdən itdi* (Ə.Babayeva).

Qeyd: *Bəzən şeir dilində həvəsdən düşür, ürəkdən süzür* əvəzinə *düşür həvəsdən, süzür ürəkdən* işlənir: *Elə ki, qocalıb düşür həvəsdən, Zirvəyə çəkilir səssiz-səmirsiz* (H.Arif).

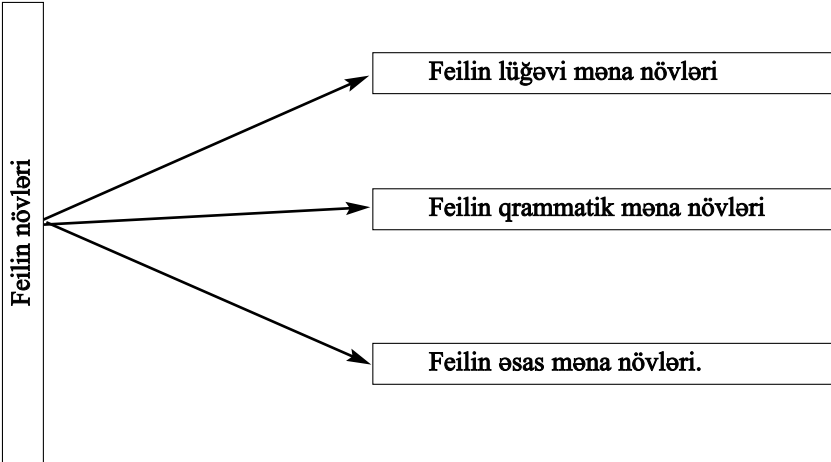
V. Birinci tərəfi feilin müxtəlif formalarında və ikinci tərəfi idi, *imiş* köməkçi feilləri ilə ifadə olunan mürəkkəb feillər. Məs.: *getmiş imiş, saxlar idi, görmüş idi, yazan imiş* və s.

Qeyd: Müasir dilimizdə feilin vacib şəklində (məs.: *qayıtmalı oldu*), feilin bacarıq şəklində (məs.: *tapa bilmədi, ola bilmədi, dayana bilmədi*), birinci tərəfi məsdərdən, ikinci tərəfi təsriflənən formada olan feildən (məs.: *düşünməyə başladı*) ibarət mürəkkəb feillər də var.

Bir yuvaya sakin ola bilmədik, Hissəmizə hakim ola bilmədik, Bir olardıq, lakin ola bilmədik, Ağıl bunu dərk elədi deyəsən (N.Kəsəmənli); *Düzü, otuz illik məhəbbətdən, Son illər yüz dəfə sən dönə bildin, Səni yalvarışla qaytarmışam mən, Sənsə dönməyinlə öyünə bildin; Can atmaq, ucalmaq, çata bilməmək! Budur sevgimizin ölməməzliyi!; Mürşüd bu gün özündən baş açə bilmirdi; Kərim elçi göndərəndə Şirin birinci dəfə olaraq sevgi və ailə həyatı haqqında düşünməyə başladı* (İ.Əfəndiyev) və s.

FEİLİN NÖVLƏRİ

İndiyə qədər feilin növləri mövcud dərslik, dərs vəsaiti və monoqrafialarda sistemli və aydın şəkildə verilməmişdir. Feilin növləri dedikdə bəzən lüğəvi məna qrupları (məs.: iş, hərəkət, nitq və s.) bəzən isə qrammatik məna növləri (məs.: məlum, məchul, qayıdış və s.) nəzərdə tutulmuşdur. Bəzən isə feilin növləri adı altında təsirli və təsirsiz feillərdən bəhs edilmişdir. Əslində feilin növləri adı altında daha konkret növlər vardır. Bu baxımdan feilin növlərini belə qruplaşdırmaq olar: *Feilin lüğəvi məna növləri, feilin qrammatik məna növləri, feilin əsas məna növləri (təsirli və təsirsiz feillər).*

Bu cür bölgü əsasında feilin növlərinin orta və ali məktəblərdə tədris olunması daha səmərəli nəticə verə bilər.

Azərbaycan dilçiliyində feilin növlərinin yuxarıda göstərilən qruplara bölünməsi barəsində bəzi qeydlər mövcuddur.¹

Feilin lüğəvi mənə növləri.

N.K.Dmitriyev, V.M.Çistyakov və İ.Z.Bakeyevanın “Очерки по методике преподавания русского и родного языков в татарской школе” əsərində feillər dörd lüğəvi mənə qrupuna bölünmüşdür: **1) hərəkət feilləri; 2) iş feilləri; 3) nitq feilləri; 4) təfəkkür feilləri.**

L.N.Xaritonov “Типы глагольной основы в якутском языке” əsərində feilləri üç böyük lüğəvi - qrammatik qrupa ayırmışdır: *1) iş-vəziyyət feilləri; 2) səs təqlidi feillər; 3) obrazlı feillər.* Halbuki bu qruplar lüğəvi - qrammatik deyil, lüğəvi mənə qruplarıdır.

Azərbaycan dilçiliyində də feilin mənə qruplarından birbaşa və dolayılı yolla bəhs olunmuşdur.² Eyni zamanda aşağıdakı mənə qrupları göstərilmişdir:

1) Psixi vəziyyət ifadə edən feillər: utan,şadlan, sevin, inan, qorx, çəkin, şübhələ, *qəzəblən* və s.

2) Səstəqlidi feillər: dızıldı, taqqılda, gurulda vızıldı və s.

3) Obrazlı feillər: *diyirlən, fırlan, dalğalan* və s.

4) Təbiət hadisələrini ifadə edən feillər: *yağ, doğ, çax* və s.

¹ B.Sadiqov. *Feilin mənə növləri haqqında bəzi qeydlər (I məqalə).* – *Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. B., 2002, № 1-2 (20-21), s.99-103.*

² R.Xəlilov *Müasir Azərbaycan dilində sözlər arasında sintaktik əlaqə qrupları (nam. diss.). Bakı,1960, səh.128; S.Ə.Rzayev. Müasir Azərbaycan dilində feilin semantikas (nam.diss.), Bakı, 1970.*

Qeyd: Səstəqlidi, obrazlı, təbiət hadisələrini bildiren feilləri müvafiq lüğəvi mənə qruplarında vermək olar. Məsələn, *obrazlı və təbiət hadisələrini bildirenlər hərəkət və iş feillərinin içərisində, səstəqlidi feillər isə hal-vəziyyət feillərində yarımqrup təşkil edir.*

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində feilin lüğəvi mənə qruplarını geniş tədqiq edib öyrənənlərdən biri H.K.Quliyevdir. Onun bu istiqamətdəki tədqiqatları olduqca əhəmiyyətlidir.¹

Azərbaycan dilindəki feilləri, başlıca olaraq aşağıdakı mənə qruplarına bölmək olar: 1) hərəkət feilləri; 2) iş feilləri; 3) nitq feilləri; 4) təfəkkür, görmə, eşitmə, hiss etmə prosesi ilə bağlı olan feillər; 5) hal-vəziyyət feilləri.

Hərəkət feilləri. Hərəkət feilləri insan və ya başqa canlı, cansızların, nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti ilə bağlı olur. Məs.: *gəzmək, çıxmaq, oynamaq, keçmək, ötmək, girmək, düşmək, uçmaq, qonmaq* və s.

¹ Вах: Г.К.Кулиев. Семантические группы глаголов (на материале юго-западной группы тюркских языков). – Советская тюркология. Баку, 1975, №3, с.7-16; Г.К.Кулиев. Сравнительно-исторический анализ лексико-семантического развития глаголов зрения в тюркских языках Огузской группы. – Советская тюркология. Баку, 1976, №4, с.3-11; Г.К.Кулиев. Лексико-семантическое развитие глаголов речи в тюркских языках (на материале огузских языков). – Советская тюркология. Баку, 1982, №5, с.3-12; Г.К.Кулиев. Лексико-семантическое развитие глаголов мышления в тюркских языках (на материале огузских языков). – Советская тюркология. Баку, 1983, №4, с.3-12 və s.

Qeyd: Adətən feillərin hamısı hərəkət bildirir. Lakin hərəkət feilləri konkret olaraq bu lüğəvi mənanın birbaşa daşıyıcılarıdır.

Hərəkət feillərinin əksəriyyətini sadə (məs: dönmək, uçmaq, qaçmaq, düşmək, üzmək, çapmaq, dırmanmaq, səndələmək, yüyürmək), bir qismini (az bir qismi) - **la**², - **al**²; - **laş**²; -**lan**² şəkilçili düzəltmə feillər (məs.: izləmək, addımlamaq, damcılamaq, dalğalanmaq, yollanmaq, yönəlmək və s.), böyük bir qrupunu isə adlıq və yönlük halda olan isimlə işlənən: *vurmaq, çəkmək, olmaq, qalxmaq, atmaq, qoymaq, gəlmək, düşmək* köməkçi feillərindən ibarət mürəkkəb feillər təşkil edir. Məs.: *səyahət etmək, hücum etmək, qiyam etmək, qaz vurmaq, dövr vurmaq, irəliləməyə başlamaq, yola düşmək* və s.

*Radişşev Peterburqdan Moskvaya **səyahət etmiş** və bu səyahəti hər bir incəliyinə qədər qələmə almışdır; Nişə gələndə sürətini azaldan qatar, deyəsən, yavaş-yavaş gücdən düşüb, çalxalandı və aramla **irəliləməyə başladı** (M.Hüseyn).*

Bu qrupa daxil olan feillər hərəkətin müxtəlif cəhətlərini göstərə bilir. Bu xüsusiyyətlərinə görə onları iki qrupa ayırmaq olar:

1. Hərəkətin istiqamətini göstərənlər. Məs.: *enmək, yollanmaq, çatmaq, dönmək, getmək, qalxmaq, çıxmaq, daxil olmaq, yaxınlaşmaq, girmək, irəliləmək* və s.

*Araba dar bir yolla, daha doğrusu, kəndli kirşələrinin saldıği izlə **gedirdi**; O, ağalığ mülkünə **yaxınlaşdı**; Bir də qapı açıldı və içəriyə ortaboylu, sarışın, dedicə zərif bir xanım **girdi** (Y.V.Çəmənşəminli).*

2) Hərəkətin tərzini göstərənlər. Məs.: *yavaşmaq, veyillənmək, səndələmək, addımlamaq, sürünmək, iməkləmək, tərپənmək, axsamaq, yüyürmək, qaçmaq, vurnuxmaq* və s.

*Uşaq vaxtı onu maşın vurduğundan hələ də **axsayırdı**; O, itik axtarırmış kimi qapı-bacada xeyli **vurnuxdu** (V.Babanlı); Bir tikə çörəklə, bir qurtum suyla, boş ciblə, ürək dolusu arzuyla, **yüyürdüm** sabahıma (N.Kəsəmənli).*

Hərəkətin tərzini göstərən feillərdən bəziləri tam sürətli (məs.: *qaçır, qovur, yüyürür* və s.), bir qismi adi sürətli (məs.: *addımlayır, yeriyr* və s.), müəyyən bir qismi isə adi sürətdən aşağı sürətli (məs.: *iməkləmək, axsamaq, sürünmək* və s.) olur.

Hərəkət feillərinin əksəriyyəti təsirsizdir. Məs.: *axmaq, qalxmaq* və s. *Bir qismi isə təsirli feillərdir.* Məs.: *qaçmaq, dolanmaq, ötmək* və s.

Hərəkət feilləri içərisində qayıdış növdə işlənəni də vardır. Məs.: *sürünmək, fırlanmaq, tullanmaq, gəzişmək* və s.

İş feilləri. İş feilləri insanların, digər canlıların, cansızların, əşyanın müəyyən hal və vəziyyətə salınmasını, təsirə, dəyişikliyə uğramasını, məşğuliyyətini, sənətini və s.-ni bildirir. Məs.: *bükmək, yumaq, biabır etmək, yoldan etmək, müəllimlik etmək* və s.

Qeyd: Adətən dilimizdəki feillərin əksəriyyəti iş bildirir. Buna baxmayaraq, iş feilləri konkret lüğəvi mənə qrupudur.

İş feillərinin bir qismini sadə feillər (məs.: *boğmaq, əymək, oymaq, boyamaq, taxmaq, yanmaq, qazmaq, yazmaq, yonmaq, çəkmək, doğramaq, vermək, yormaq, yığmaq, burmaq,*

biçmək, bölmək, kəsmək və s.), bir qismini **-la²** şəkilçili düzəltmə feillər (məs.: *nallamaq, yağlamaq, ayaqlamaq, xırdalamaq, dimdikləmək* və s.), əksər hissəsini isə başlıca olaraq adlıq, yönlük və ya çıxışlıq halda olan adla *vermək, vurmaq, götürmək, gəlmək, çəkmək, salmaq, qoymaq, sürmək, aparmaq* və s. köməkçi feillərindən ibarət mürəkkəb feillər təşkil edir. Məs.: *üstünlük vermək, od vurmaq, yara vurmaq, başa vurmaq, dara çəkmək, yuva salmaq, zəhmətə salmaq, dövrən sürmək, hazırlıq aparmaq* və s.

Qeyd: Bəzən şerdə bu tipli iş feillərinin tərəfləri yerini dəyişir: *üstümə çəkdi, qəsdinə durdu* əvəzinə *çəkdi üstümə, durdu qəsdimə* işlənir. Məs.: *Yenə qılıncını çəkdi üstümə, Qurbanı olduğum o ala gözlər, Yenə cəllad olub durdu qəsdimə, Qələm qaş altında piyalə gözlər* (S.Vurğun).

Yer qazaq, su çəkək boz səhralara, Daş yonaq, söz yazaq iki əl kimi... (S.Vurğun); *Eynək üçün biçin, kəsin, bölün siz, Gözünüzə məni eynək bilin siz* (N.Kəsəmənli); *Saçlarına sancaq taxdı, Burdu, yığıdı bir qalaq* (Ə.Kürçaylı).

İş feillərinin qrammatik xüsusiyyətləri də maraqlıdır: a) bu feillərin əksəriyyəti təsirlidir. Məs.: *cırmaq, qırmaq, məhkəməyə vermək, suya çəkmək, əmələ gətirmək* və s.

b) mürəkkəb iş feillərinin içərisində həm təsirsizi, həm də təsirlisi vardır.

c) iş feillərinin əksəriyyəti məchul və icbar növ üzrə dəyişir. Məs.: *kəsmək–kəsilmək–kəsdirmək; qırmaq–qırılmaq–qırxdırmaq* və s.

ç) qarşılıq növün əlamətini qəbul edirlər: *yığmaq–yığışmaq; toplamaq–toplaşmaq.*

d) qayıdış növün əlamətini qəbul edirlər: *yumaq–yuyunmaq; boğmaq–boğulmaq, qorumaq–qorunmaq* və s.

İş feilləri aşağıdakı yarımqruplara bölünür:

a) *qurmaq, yaratmaq, tikmək* mənalı iş feilləri: *yazmaq, qurmaq, yaratmaq, tikmək* və s.

b) *sökmək, dağıtmaq* mənalı iş feilləri: *kəsmək, sökmək, doğramaq, biçmək, pozmaq, yırtmaq, dağıtmaq* və s.

c) əşyanın, predmetin müəyyən bir hissəsindəki dəyişikliyi bildirən iş feilləri: *bəzəmək, boyamaq, yonmaq, kərtmək, yamamaq* və s.

ç) əşya, predmet və varlıqlara təsirlə bağlı olaraq onları hərəkətə gətirən iş feilləri: *götürmək, aparmaq, gətirmək, tökmək, itirmək, sürümək, dartmaq* və s.

d) *yemək, içmək* prosesini bildirən iş feilləri: *yemək, içmək, çeynəmək, udmaq* və s.

Nitq feilləri. Nitq feilləri nitq prosesi ilə bağlı olur. Nitq feillərinin əksəriyyəti sadə (məs.: *bağırmaq, danışmaq, söyləmək, sormaq, çıxırmaq, demək* və s.) və mürəkkəbdir (*mübahisə etmək, tərif etmək, xəbərdarlıq etmək, müsahibə etmək, ifadə etmək, salam vermək, əmr vermək, layla demək, dil tökmək, dilə tutmaq, söhbətə tutmaq, səs-küy qaldırmaq* və s.).

Bu iki yoldaş həmişə kiçik bir şeyə görə mübahisə edirlər; Sirlə əfsanələr, şirin nağıllar söylədi: göylərin 7 qatı var (Ə.Kürçaylı) və s.

Düzəltmə nitq feilləri **-lan², -laş², -la², -ilda⁴** şəkilçili bir qrup sözlərlə bağlıdır. Məs.: *dillənmək, şikayətlənmək, gileylənmək, pıçıldamaq, salamlamaq* və s.

Nitq feilləri nitq prosesinin müxtəlif xüsusiyyətlərini göstərir. Ona görə də aşağıdakı qruplara ayrılır:

1) Yüksək tonlu nitq feilləri. Məs.: *qışqırmaq, çığırmaq, böyürmək, haylamaq, səs-küy salmaq, hay-küy qaldırmaq* və s.

Xanım Baharın üstünə elə qışqırdı ki, tövlədə iş görən nökrər dik atıldı.

2)Alçaq tonlu nitq feilləri. Məs.: *donquldamaq, deyinmək, inləmək, pıçıldamaq, mırıldamaq, mızıldamaq, xosunlaşmaq* və s.

Uşaqlar pıçıladaşdılar, daha artıq bir diqqət və ehtiramla Mayaya baxdılar, aralarından tək-tük səs çıxdı (M.İbrahimov); Əllərində çatı, buzovu mala qatan arvadlar bir-birini görən kimi xosunlaşırdılar (İ.Şıxlı); Liza xanımın bu sözlərinə etiraz əlaməti olaraq dodaqaltı mızıldandı.

3)Nitq feillərinin bir hissəsi davamlı şəkildə olan prosesi bildirir. Məs.: *söhbət etmək, höcətləşmək, mübahisəyə başlamaq, deyinmək, donquldanmaq, çərənləmək, laqqırtı vurmaq* və s.

Rüstəm kişi dikəlib döşəyin üstündə bardaş qurdu, içərisində oturub onu dümsükləyən, zərbələr vuran adamla mübahisəyə başladı (M.İbrahimov).

4) Sual vermək məqamında işlənən nitq feilləri: *sormağ, sorğu-sual etmək, xəbər almağ, sual vermək, müraciət etmək* və s.

Dişi dişinə dəyib şaqquldadı. Kəlmələri höcələyə-höcələyə soruşdu (V.Babanlı); Əzəmət qarşısında dayanan sədrə bu səfər sual verdi.

5) Cavabvermə məqamında işlədilən nitq feilləri: *hay vermək, səs vermək, cavab vermək* və s.

Səkinə ərinin yarızarafatla deyilmiş sözlərinə ciddi cavab verdi (M.İbrahimov).

6) Təsdiq bildirən nitq feilləri: *təsdiq etmək, bəli-bəli demək* və s.

7) İnkâr bildirən nitq feilləri: *inkar etmək, rədd etmək, etiraz etmək* və s.

Nitq feillərinin qrammatik xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir. Bu mənada nitq feillərinin xarakterik qrammatik xüsusiyyətlərini belə qruplaşdırmaq olar:

a) nitq feillərinin əksəriyyəti təsirsizdir. Məs.: *qarğırmaq, inləmək, pıçıldamaq, deyirmək* və s.

b) nitq feilləri içərisində qarşılıqlı növü bildirənlər də vardır. Məs.: *höcətləşmək, vidalaşmaq, sözləşmək, dilləşmək, şərtləşmək, mübahisə etmək* və s.

c) nitq feillərinin az bir qismi qayıdış növ şəkilçisi qəbul edir. Məs.: *söyləmək–söylənmək, demək–deyirmək* və s.

ç) nitq feilləri məchul və icbar növdə də işlənir. Məs.: *danlanmaq–danlatmaq, təkrarlanmaq–təkrarlatmaq*.

Qeyd: Lüğəvi mənalarında müştərəklik olan nitq feilləri qoşmalı obyekt tələb edir və **kim ilə?** sualına cavab olur. Məs.: *höcət etmək, mübahisə etmək, söhbət etmək (kim ilə?)* və s.

Təfəkkür, görmə, eşitmə, hiss etmə ilə bağlı olan feillər. Bu qrupa daxil olan feillər aşağıdakı yarımqruplara bölünür.

a) təfəkkür feilləri: *anlamaq, düşünmək, dərk etmək, güman etmək, xatırlamaq, qanmaq, zənn etmək* və s.

Təfəkkür feilləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sadə təfəkkür feilləri: *tanımaq, öyrənmək, düşünmək, duymaq, bilmək, qanmaq, bəyənmək, qavramaq, unutmaq* və s.

Şair qələmə aldığı bütün hadisələri görür, duyur və fikir

*süzgəcindən keçirir; Əllərin nə yaman soyuqdur, gülüm, Niyə bu soyuqluğu indi **duymuşam** (N.Kəsəmənli); İnsan yatan zaman dərdi **unudur**, Qəm, kədər gecənin payına düşür (V.Əziz).*

Düzəltmə təfəkkür feilləri, əsasən, **-la²**; **-ırğa**; **-imsə** şəkilçiləri ilə yaranır. Məs.: *xatırlamaq, yadırgamaq, mənimsəmək* və s.

Birdən-birə ev sahiblərinin qonaq otağında bir dolab kitabı olduğunu xatırladı (Y.V.Çəmənəmənli).

Mürəkkəb təfəkkür feilləri, əsasən, adlıq, yönlük, yerlik və çıxışlıq halda olan adlara *etmək, çıxmaq, çıxarmaq, getmək, qalmaq, düşmək, saxlamaq, olmaq, almaq, gətirmək, dönmək* köməkçi feillərinin qoşulması ilə yaranan feillərdən ibarətdir. Məs.: *zənn etmək, ehtimal etmək, fikir etmək, anlaya bilmək, yaddan çıxmaq, yadda saxlamaq, fikrindən dönmək* və s.

*Onun Mollayevə nə üçün belə təəccüb elədiyini **anlaya bilmirdi** (M.Hüseyn).*

b) eşıtmə feilləri: *eşıtmək, dinləmək, qulaq vermək* və s.

c) görmə feilləri: *görmək, boylanmaq, gözə dəymək, tamaşa etmək, göz dikmək, seyr etmək* və s.

*Açıq qalan gözlərimə görəcək, Qapamayın gözlərimi, amandır (N.Kəsəmənli); Alnıma yazılan taleyi gördüm, Başımda fırlanan ələyi **gördüm**. Mənə bic-bic baxan kələyi gördüm, Özümü tanıya bilmədim, anam (N.Kəsəmənli); O ceyran baxışlı **baxdı** uzaqdan, Canımı odlara yaxdı nahaqdan (S.Vurğun).*

ç) dadı və iybilməni bildirənlər: *dadmaq, hiss etmək, iyləmək, qoxlamaq* və s.

Qeyd: Bu yarımqrupları ümumiləşdirən cəhət onunla bağlıdır ki, təfəkkür prosesi təkcə təfəkkür feillərində deyil, görmə, eşıtmə, hiss etmə feillərində də iştirak edir. Ona görə də bu yarımqrupları bir ümumi qrupda vermək daha düzgündür.

Hal-vəziyyət feilləri. Bu feillər əşyanın aldığı vəziyyəti, əlaməti, keyfiyyəti, kəmiyyəti, insanın hiss-həyəcanını ifadə edir: Məs.: *gözəlləşmək, xəstələnmək, ağrımaq, azarlamaq, güclənmək, ağarmaq, ah çəkmək, artmaq* və s.

Hal-vəziyyət feillərinin aşağıdakı növləri vardır:

1) Əşyada keyfiyyət, kəmiyyət, əlamət, xasiyyət dəyişkənliyini göstərənələr. Bunlar əsasən **-la²; -laş²; -lan²; -al²; -l; -ar²; -ı⁴; -ın⁴; -ış⁴; -ix (-ik, -ux, -ük)** şəkilçili feillərdir. Məs.: *arzulamaq, tərləmək, arıqlamaq, yerləşmək, titrəmək, yavaşmaq, bərkimək, çəkişmək, bozarmaq, boşalmaq, alovlanmaq, sınıxmaq, düyünlənmək, keyikmək, duruxmaq, sədaqətli çıxmaq, xəstə düşmək, uzaq düşmək, qalib çıxmaq, boyun qaçırmaq, kök salmaq, ayazmaq* və s.

*Güləsər evlərinin xiffətini çəkir, gündən-günə saralıb solurdu; Başı az qala tavana dəyən, pəhləvan cüssəli Cahandar ağanın qara sifəti tunc kimi **bozardı**, iri həbəşi dodaqları **titrədi**, qalın çatma qaşlarının arası **düyünləndi** (İ.Şıxlı). Elə bil sərxoşluqdan **ayazıdım** (V.Babanlı).*

2) Qəzəb, hiddət, kin-küdurət, təəssüf, peşmançılıq, ağrı bildirənlər. Məs.: *hürkmək, incimək, qorxmaq, göynəmək, cırnamaq, acımaq, qəzəbi tutmaq, özündən çıxmaq, qarğış etmək, fikrə dalmaq* və s.

*Ana bu sözü eşitcək **qəzəbləndi**, lakin oğluna olan məhəbbəti bu qəzəbi bürüzə verməyə imkan yaratmadı; Fətəli keçmiş müəlliminin taleyinə **acıyırdı**. (Əlisa Nicat); Qəzəb və ağrıdan bütün bədəni **gizildədi**. (Əlisa Nicat).*

3) Sevinc, razılıq, şadlıq bildirənlər: *şadlanmaq, vurulmaq, həzz almaq, gülməyi tutmaq, gülməyə başlamaq, kefi gəlmək* və s.

Gül ki, şerlərin gülüşlərindən, Yorulmaq bilməyən bir ahəng alır (M.Müşfiq).

4) Qohumluq, yaxınlıq və ya qarşılıqlı münasibət bildirənlər. Bunlar **-lat²**; **-iş** şəkilçili feillərdən və komponentlərindən biri **olmaq** sözlü mürəkkəb feildən ibarət olur: *dostlaşmaq, çəkişmək, qohum olmaq, qardaş olmaq, bacı olmaq* və s.

Professor, sizinlə qohum olmaq mənə böyük şərəfdir, lakin hər şeydən əvvəl bizim oğlanlarımız bir-birilə dost olublar.

5) İnsan, heyvan və ya cansız əşyaların səslərinə təqliddən yaranan hal-vəziyyət bildirənlər. Buraya, əsasən, **-ilda⁴**; **-la²**; **-qır//-xır//-yür//-kür** və ya **-nə** şəkilçili düzəltmə feillər daxildir. Məs.: *Xırıldamaq, qırıldamaq, fısıldamaq, uğuldamaq, ulamaq, finxırmaq, böyürmək, kişnəmək* və s.

Qarının yaşadığı uçuq komanın qapısını külək möhkəm taq-qıldadırdı.

FEİLİN ƏSAS MƏNA NÖVÜ: TƏSİRLİLİK -TƏSİRSİZLİK KATEQORİYASI

1936-cı ilə qədər yazılmış kitablarda və dərsliklərdə təsirli və təsirsiz feillərdən çox az bəhs olunmuşdur. 1936-cı ildəki qrammatika kitablarında isə təsirli feillər feilin icbar növünün tərkibində verilmişdir. Göründüyü kimi, bu ildə də təsirli və təsirsiz feillər müstəqil bir kateqoriya kimi öyrənilməmişdir. Nəhayət, 1950-ci ildən sonra təsirli və təsirsiz feillər müstəqil bir kateqoriya kimi dərsliklərə daxil edilmişdir.

Təsirlilik kateqoriyası obyekt və subyekt arasında münasibətdə meydana çıxır. Bu münasibət zamanı feil özündən əvvəlki sözü ismin təsirlik halında idarə edir. Təsirlik halda olan isim **kimi?**, **nəyi?**, **haranı?**, **nə?** suallarından birinə cavab verir.

Obyektə olan təsir və onun dərəcəsi çoxcəhətli və müxtəlif xarakterli olur. Obyektə olan təsirin dərəcəsini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) Obyektə olan təsir tam qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məs.: *daş yonaq, söz yazaq; xarrat taxtanı yonurdu* və s.

2) Obyektə olan təsir qismən qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məs.: *Əllərini öpür dağlar küləyi; O dişini qıcayır; Tahir dostunun əlini sıxdı* və s.

3) Obyektə olan təsir nəticəsində obyekt meydandan yox ola bilir. Məs.: *Əhməd işığı söndürdü; O sükutu pozdu; Qonaq çayını içdi* və s.

4) Obyektə olan təsir nəticəsində yeni bir obyekt yaranır. Məs.: *Mühəndislər yeni bir proyekt cızdılar; Zabitlər yeni plan qurdular və s.*

5) Obyektə olan təsir nəticəsində obyekt yerini dəyişir. Məs.: *Pambıqçılar yaş pambıq qozalarını yerə sərdilər; Yaqut su götürdü və s.*

6) Obyekt təsir altında olsa da, ona olan təsir nəzərə çarpmır. Məs.: (məni)*anla*, (məsələni)*duy*, (hadisəni)*sez*, (kitabı)*oxu* və s.

Təsirlilik kateqoriyası həm sözlərin öz leksik-semantik mənasında, həm də şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə olunur. Bilmək lazımdır ki, dilimizdəki feillər heç bir şəkilçi qəbul etmədən leksik-semantik məzmununa görə təsirli və təsirsiz ola bilər.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bir qrup feillər vardır ki, onlar həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi çıxış edir. Məsələn, *başla*, *işlə*, *gəz*, *oxu* və s. feillər bu qəbildəndir: *məqaləni başladım – işləməyə başladım, məqaləni işlədim – parkda işlədim, səni gəzdim – şəhərdə gəzdim* və s.

Təsirlilik kateqoriyası dilçilikdə bir sıra vacib məsələlərin aydınlaşmasında da mühüm rol oynayır:

a) ismin təsirlik halını müəyyənləşdirməkdə bu kateqoriyanın rolu var;

b) sintaksisdə vasitəli və vasitəsiz tamamlığın müəyyənləşməsində bu kateqoriyanın əhəmiyyəti az deyil. Belə ki, ismin təsirlik halında olan sözlər sintaksisdə vasitəsiz tamamlıq kimi çıxış edir;

c) təsirlilik kateqoriyası sintaksisdə şəxssiz cümlənin müəyyənləşməsində də mühüm rola malikdir. Məs.: *Dünən iclasda sənin məsələnə baxıldı cümləsindən görüldüyü kimi, xəbər vasi-*

təsi ilə (təsirsiz feillə) şəxssiz cümləni müəyyən etmək olur;

ç) təsirlilik kateqoriyasının köməyi ilə feilin növlərinin hansının təsirli, hansının isə təsirsiz olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu kateqoriyanın köməyi ilə aydın olur ki, məlum feillər həm təsirli, həm də təsirsiz, məchul, qayıdış, qarşılıqlı, müştərək növ feillər təsirsiz, icbar növ feillər təsirli olur.

d) təsirlilik kateqoriyası ilə müəyyənləşdirmək olur ki, *olmaq* feili təsirsiz, *etmək, eləmək* feilləri isə təsirlidir.

Azərbaycan dilində ismin təsirlik halında olan obyektə tələb edən həqiqi mənanı bildiren feillərlə yanaşı, məcazlaşmış feillər də təsirli və təsirsiz ola bilərlər. Təsirli olanlar: *O, kitabı aldı – Həsərin səbrimi əlimdən aldı* (məcazlaşmışdır); *Dərzi parçanı dönə-dönə ölçdü – Ramazan hirsli-hirsli əl-qolunu ölçdü* və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində təsirsiz feillərdən təsirli feil əmələ gətirən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-**t** şəkilçisi. Məhsuldar şəkilçidir. Aşağıdakı hallarda təsirli feil əmələ gətirir:

a) sonu saitlə qurtaran feillərə qoşulduqda: *çürü–çürüt, quru–qurut* və s.

b) **-la²** şəkilçili təsirsiz düzəltmə feillərdən təsirli feil yaradır: *irəlilə–irəlilət, gerilə–gerilət* və s.

c) sonu **-a²** şəkilçisi ilə qurtaran təsirsiz feillərdən təsirli feil yaradır: *oyna–oynat, yaşa–yaşat, göynə–göynət* və s.

*Son payızın ovcunda, Bir çiçəyi **yaşatdım** (N.Kəsəmənli). Bağırımın başını **göynətdin** yenə, Könlüm ayrılıqdan yox kəsən deyil (N.Kəsəmənli).*

ç) sonu **-ı⁴** şəkilçisi ilə qurtaran təsirsiz düzəltmə feillərdən təsirli feil əmələ gətirir: *acı–acıt, böyü–böyüt, çürü–çürüt, bərki–bərkit, turşu–turşut, qarsı–qarsıt* və s.

Hələ qarsıtmayıb kirpiklərini,

Gözündən tökülən alovlar, odlar (N.Kəsəmənli).

d) **-ilda⁴** şəkilçili sözlərin sonuna qoşularaq təsirsiz feildən təsirli feil yaradır: *vızıl-da-vızıl-dat, şaqqıl-da-şaqqıl-dat* və s.

-it⁴ şəkilçisi: *qorx-qorxut, hürk-hürküt* və s. Bu şəkilçi nisbətən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Bəzən **-it⁴** şəkilçisi **-iz⁴** şəkilçisi ilə də əvəz olunur. Müqayisə et: *qorxut-qorxuz, hürküt-hürküz* və s.

-dır⁴ şəkilçisi. Nisbətən məhsuldar şəkilçidir. Təsirsiz feillərdən təsirli feil yaradır: *gül-güldür, sol-soldur, sus-susdur, alış-alışdır, çaş-çaşdır, din-dindir* və s.

Bütün çovğunları, qasırgaları, susdurar baharı doğan qəlbimiz (N.Kəsəmənli). Bir halımı soruş, könlümü dindir, Aşşamlar yadıma düşür səhərin (Ə.Kərim). Məni çaşdırmışdı sözün, söhbətin, Sən demə hər şeyin bir həddi varmış.

Qeyd: **-dır⁴** şəkilçisi omonim şəkilçidir.

-ar² şəkilçisi: *qop-qopar, çıx-çıxar* və s.

Qeyd: **-ar²** omonim şəkilçidir.

-ir⁴ şəkilçisi: *qaç-qaçır, it-itir, bit-bitir, köç-köçür, çaş-çaşır* və s. Bu şəkilçi nisbətən məhsuldardır.

Qeyd: **-ir⁴** omonim şəkilçidir.

Təsirli feilləri feildən feil əmələ gətirən, eyni zamanda başqa nitq hissələrindən feil düzəldən şəkilçilərdə də, mürəkkəb feillərdə də izləmək olar (bax: Düzəltmə və mürəkkəb feillərə).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində aşağıdakı şəkilçilər vasi-təsilə təsirli feillərdən təsirsiz feillər yaranır:

a) feilin məchul növünün şəkilçisi **-ıl⁴, -l; -ın⁴, -n**: *yaz–yazılmaq, de–deyilmək* və s.

b) feilin qayıdış növünün şəkilçisi **-ıl⁴, -l; -ın⁴, -n**: *de–deyinmək, gör–görünmək, dara–daranmaq* və s.

c) feilin şəxssiz növünün şəkilçisi **-ıl⁴, -l**: *bax–baxılmaq* və s.

ç) feilin qarşılıqlı növünün şəkilçisi **-ış⁴, -aş², -ş**: *yaz–yazışmaq, vur–vuruşmaq* və s.

d) feilin müştərək növünün şəkilçisi **-ış⁴, -aş², -ş**: *hür–hürüşmək, mələ–mələşmək* və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində təsirsiz feilləri həm də düzəltmə və mürəkkəb feillərdə izləmək lazımdır. Əgər düzəltmə və mürəkkəb feillər özündən əvvəl ismin təsirlik halında olan obyekt tələb etmirsə, onda feil təsirsiz olur. Əksinə olduqda isə feil təsirli olur. Deməli, geniş götürdükdə təsirli-təsirsiz feilləri feillərin quruluşunda da izləmək lazımdır. Yəni sadə, düzəltmə, mürəkkəb feillərdə, təsirlilik və təsirsizlik məsələsi özünü göstərir.

FEİLİN QRAMMATİK MƏNA NÖVLƏRİ

Feilin qrammatik məna növləri barədə fikirlərin xülasəsi.

Feilin növ kateqoriyası obyekt və subyekt arasında münasibətdə meydana çıxır. Obyekt və subyekt arasındakı münasibət feildə müəyyən qrammatik formalarla ifadə olunur. Bu qrammatik formalar feilin qrammatik məna növlərini yaradır. Feil-

dəki qrammatik formalara feilin qrammatik növ şəkilçiləri də demək olar.

Feilin qrammatik məna növlərinin şəkilçiləri barəsində aşağıdakı fikirlər mövcuddur:

a) bəzi türkoloqlar (E.V.Sevortyan və başqaları) belə hesab edirlər ki, növ şəkilçiləri tarixən sözdüzəldici şəkilçi olub, indi isə sözdəyişdirici şəkilçidir.

b) bir qisim türkoloqlar (N.A.Baskakov, N.K.Dmitriyev, B.A.Serebrennikov və başqaları) isə növ şəkilçilərinin qədimlərdə sözdəyişdirici, indi sözdüzəldici şəkilçi olduğunu söyləyirlər.

c) bəzi dilçilər növ şəkilçilərini formadüzəldici şəkilçilər hesab edirlər. Bu fikirdə olanların mövqeyi daha düzgündür. Belə ki, növ şəkilçiləri sözyaradıcılığının tələblərinə cavab vermir, yeni mənalı feillər əmələ gətirmir. Sadəcə olaraq, feildə qrammatik formaları (qrammatik subyektləri) dəyişir. Nəticədə isə iş, hal, hərəkətin icrasında (yəni feildə) subyektin məlumluq, məchulluq, qayıdışlıq, qarşılıqlılıq, müştərəklik, icbarlıq münasibətlərini üzə çıxarır.

Bəzən feilin qrammatik məna növlərini təsirli-təsirsiz feillərin içərisində əritməyə çalışmışlar. Lakin feilin qrammatik məna növlərinin özünəməxsus morfoloji göstəricisi vardır. Eyni zamanda bunların hər biri dildə müstəqil kateqoriyalar kimi sabitləşmişdir.

Feilin qrammatik məna növlərini təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasına daxil etmək elmi cəhətdən qeyri-məqbuldur. Çünki onları bir-birindən fərqləndirən bir sıra mühüm xüsusiyyətlər vardır:

I. Təsirlilik və növ dildə sabitləşmiş müstəqil qrammatik

kateqoriyalardır. Ona görə də növləri yalnız təsirliliyə görə bölmək növ kateqoriyasını inkar etmək deməkdir.

II. Bütün feillər obyektə olan münasibətinə görə ya təsirli, ya da təsirsiz olur. İşin icrası prosesində hər bir feil subyekt və obyektlə müxtəlif münasibətə girir. Bu münasibət növləri meydana çıxarır.

III. Hər iki kateqoriyanın özünəməxsus şəkilçisi vardır. Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasını yaradan şəkilçilərdən fərqli olaraq, növ kateqoriyasının şəkilçiləri həm feilin növlərinə, həm də təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasına xidmət edir.

IV. Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının şəkilçiləri hərəkətin subyekt və obyekt arasındakı münasibəti dəyişmir. Bunu yalnız növ şəkilçiləri edə bilər.

Feilin qrammatik mənə növlərində iş, hal, hərəkətlə subyekt arasındakı münasibət.

İş, hal və hərəkəti icra edən subyekt ilə obyekt arasındakı münasibətin qrammatik forması feildə ifadə olunur. Bu zaman növ kateqoriyası yaranır.

İş, hal və hərəkətin icrasında subyektin fəal və qeyri-fəal iştirakı ola bilər. Subyektin fəal və qeyri-fəal iştirakı, yəni obyektin üzərinə təsir edib-etməməsi, subyektin obyektə və obyektin subyektə əvəz etməsi və subyektlə obyekt arasında münasibət növ kateqoriyasını yaradır.

Azərbaycan dilində feilin məlum növündən başqa yerdə qalın növlərin hər birinin özünəməxsus qrammatik forması (morfoloji göstəricisi) vardır.

Feilin növ kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsində iş, hal, hərəkətlə subyekt arasında aşağıdakı münasibətlərə fikir vermək lazımdır:

1. *İş, hal, hərəkətlə obyekt arasındakı münasibət;*
2. *İş, hal, hərəkətlə subyekt arasındakı münasibət;*
3. *İş, hal, hərəkətlə obyekt və subyekt arasındakı münasibət;*
4. *İş, hal, hərəkətin subyektı və obyektı arasında olan münasibət.*

Bunlardan birincisi ancaq məchul növü, ikincisi məlum, qayıdış, şəxssiz, icbar növləri, üçüncüsü və dördüncüsü isə məchul, qayıdış növləri müəyyənləşdirə bilər.

Müasir Azərbaycan dilində feilin qrammatik məna növləri bunlardır: 1) *Məlum növ (aktiv növ);* 2) *Məchul növ (passiv növ);* 3) *Şəxssiz növ;* 4) *Qayıdış növ;* 5) *Qarşılıqlı növ;* 6) *Müş-tərək növ;* 7) *İcbar növ.*

Qeyd: Orta məktəb dərsləklərində feilin qrammatik məna növləri belə göstərilir: *məlum növ, qayıdış növ, məchul növ, şəxssiz növ, qarşılıqlı-birgəlik növ, icbar növ.*

Məlum növ.

Məlum növ iş görəni (subyektı) məlum olan növdür. Bu növdə işin icrasında iştirak edən subyekt məlum olur. Ona görə də orta məktəb dərsləklərində bu növə iş görəni məlum olan növ də deyilir. Həm də məlum növ iş görəni aktiv olan növ də adlanır.

Məlum növ feillər təsirli və təsirsiz olur. Təsirli olduqda işin icrasında subyekt, obyekt və feil iştirak edir. Məs.: *Maşın (subyekt) sürətini (obyekt) artırdı (feil).*

Məlum növ təsirsiz olduqda isə işin icrasında subyekt və feil olur. Məs.: *Maşın (subyekt) gədirdi (feil).*

Dilimizdəki sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillər digər növ şəkilçilərini qəbul etmədikdə məlum növdə olurlar. Buradan aydın olur ki, məlum növün morfoloji göstəricisi yoxdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məlum növdə subyekt fəal iştirak edir. Bu növdə olan feillərdə subyektin iştirakı aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

a) bəzən subyekt söz şəklində iştirak etmir. Lakin bu zaman subyekt şəxs sonluqları ilə ifadə olunur. Subyektli şəxs sonluqları ilə üzə çıxarmaq olur. Məs.: *Arzumuzu vermədilər, Bizə atam döz, dedilər. Elə bildik düz dedilər (B.Vahabzadə); Dünənki hadisəni eşitdik; Getdin..., Ləpələnilib titrədi çaylar, Onda gedişinin yasını qaldı (N.Kəsəmənli); Otağa qayıtdı, amma iş stoluna yaxın düşə bilmədi (V.Babanlı).*

b) əksər vaxtlar işin icrasında subyekt söz şəklində iştirak edir. Məs.: *Aynur (subyekt) evə girən kimi hönkürüb özünü çarpayığa atdı (F.Qoca); Vələd əlini stəkandan çəkdi (İ.Məlikzadə). O, bu düşüncələrlə vərəqləri təkrar-təkrar çevirdi (V.Babanlı). Söhrab danışmadı, sakitcə mətbəxə keçdi (V.Babanlı).*

c) məlum növdə subyekt başqa üzvlərlə ifadə olunur. Yəni məlum növdə iştirak edən subyekt cümlədə müstəqil söz şəklində işlənmir, lakin onu asanlıqla hər hansı bir üzvün köməyi ilə bərpa etmək olur. Məs.: *ürəyi ağrıyırdı, sözü eşidildi, işi qurtardı* və s. Bu tipli misallarda subyekt zahirdə olmasa da, feil məlum növdə olur. Asanlıqla istənilən vaxt subyekt işlədilər bilər və cümlənin məzmununa xələl gəlməz. Məs.: *Onun ürəyi ağrıyırdı; Onun sözü eşidildi; Onun işi qurtardı.*

Qeyd: Azərbaycan dilində **geyindi**, **soyundu** tipli sözlər zahirən qayıdış növə bənzəsə də, məzmunca məlum növdədir. Çünki qayıdış növ feillər təsirsiz olduğu halda **geyindi**, **soyundu** sözləri təsirlidir.

**Məchul
növ.**

Orta məktəbin dərsliklərində məchul növü iş görəni məlum olmayan növ də deyilir. Məchulluğu belə başa düşmək olmaz ki, işin icrasında subyekt yoxdur. Əksinə, işin icrasında subyekt var. Lakin bu subyekt məchul şəkildə özünü göstərir və onu üzə çıxarmaq mümkün olmur. Yəni işi icra edən subyekt gizli qalır. Ona görə bu növə bəzən passiv növ də deyilir. Məchul növdə passiv olan feil deyil, subyektdir. Subyekt naməlum olduğu üçün obyekt onun rolunu ifa edir. Yəni obyekt subyekti əvəz edir.

Məchul feillər təsirli feillərdən yaranır və təsirsiz olur. Təsirli feillərə məchul növ şəkilçisi qoşulduqdan sonra feil təsirsiz feilə çevrilir. Məs.: *yaz–yazıl, at–atıl, qaz–qazıl, çək–çəkil, vur–vurul, süz–süzül, böl–bölün, bəslə–bəslən, de–deyil, ye–yeyil* və s.

Məchul növün özünəməxsus morfoloji göstəricisi var: **-il⁴**; **-l**; **-im⁴**; **-n**. Bu şəkilçilər təsirli feillərə qoşulur və məchul növdə olan təsirsiz feil əmələ gətirir. Məs.: *vur–vurul, yor–yorul, qır–qırıl, yığ–yığıl, sıx–sıxıl, tök–tökül* və s.

*O qapıda ümidlərin **vuruldu**, Səbr eyelədin, dözdün, səbrin **yoruldu**, Yorğun düşdün, qanadların **qırıldı**, Ağlama, ceyran balası, ağlama (N.Kəsəmənli); O küləkli payız günü Bakının asfalt döşəməsinin küçələrinə nə qədər sarı yarpaq **töküldü**.*

-la² şəkilçili düzəltmə təsirli feillərə **-n** şəkilçisi qoşulmaqla məchul növ yaranır; *yağla–yağlan(maq), payla–paylan(maq), bağla–bağlan(maq), işlə–işlən(mək)* və s. Bu tipli sözlərdə **-n** şəkilçisindən sonra yenidən məchul növün **-il⁴** şəkilçisi qoşula bilər: *yağlan–yağlanıldı, paylan–paylanıldı, bağlan–bağlanıldı, işlən–işlənildi* və s. Bu zaman ikiqat məchulluq yaranır. Birinci məchulluğu **-n** şəkilçisi, ikinci məchulluğu isə **-il⁴** şəkilçisi yaradır.

Qeyd: Əgər cümlənin mübtədası varsa, onda *paylanıldı*, *yağlanıldı* tipli sözlərdə ikiqat məchulluq var: *kitab paylanıldı*; *maşın yağlanıldı* və s. Cümlənin mübtədası yoxdursa, onda **-n** şəkilçisi məchul növün, **-il⁴** şəkilçisi şəxssiz növün şəkilçisi olur.

**Şəxssiz
növ.**

Şəxssiz növ təsirsiz feildən əmələ gəlir və təsirsiz də olur. Bu növün morfoloji göstəricisi **-il⁴** şəkilçisidir: *baxıldı*, *gedildi*, *diqqət edildi*, *yanaşıldı* və s.

Şəxssiz növlə məchul növ arasında aşağıdakı oxşar cəhətlər vardır:

a) həm şəxssiz növ, həm də məchul növ təsirsiz olur. Müqayisə edək: *yazıldı* (məchul növ), *gedildi* (şəxssiz növ).

b) məchul və şəxssiz növlərin morfoloji göstəriciləri eynidir: **-il⁴** şəkilçisi.

Şəxssiz növlə məchul növ arasında aşağıdakı fərqlər də mövcuddur:

a) məchul növ feillər təsirli feildən yaranır və təsirsiz olur. Şəxssiz növ isə təsirsiz feildən əmələ gəlir, təsirsiz olaraq qalır.

b) məchul növün morfoloji göstəricisi **-il⁴**; **-l**; **-m⁴**; **-n** şəkilçiləridir. Şəxssiz növün morfoloji göstəricisi isə yalnız **-il⁴** şəkilçisidir.

c) məchul növün mübtədası olur. Məs.: *Kitab paylandı*; *Maşın yağlandı*. Şəxssiz növün isə mübtədası olmur: *Sizin ərizənizə baxıldı*; *İmkanlardan istifadə edildi*; *İşə vaxtında başlanıldı*; *İntizama ciddi fikir verilməlidir*; *Belə faktlara diqqətlə yanaşılmalıdır*.

**Qayıdış
növləri.**

Feilin qayıdış növündə subyekt (iş görən) obyektə əvəz etmiş olur. Belə ki, subyekt həm subyekt, həm də obyekt rolunda çıxış edir. Bu cəhətdən qayıdış növü məchul növdən fərqlənir. Əgər məchul növdə obyekt subyektə əvəz edirdisə, qayıdış növdə isə subyekt obyektə əvəz edir.

Qayıdış növünün morfoloji göstəricisi **-in⁴; -n; -il⁴** şəkilçiləridir. Məs.: (ürəyi) *sıxılmaq*, (hava) *açıldı*, (duman) *çəkildi*, (döyüşçülər) *göründü* və s.

Xəstənin qəlbi sıxılır; Hava getdikcə açıldı, duman çəkildi; Pambıq yığanlar yenidən tarlada göründü.

Qayıdış növü feillər təsirli feillərdən düzəlir və təsirsiz olur. Məs.: *üzüldü, darandı, göründü, açıldı, çırpındı, qısıldı, çəkildi, eyildi* və s.

Təpələrin dalından qızartı görünürdü; Salatının ürəyi çırpınırdı; Elə bil taxtın üstünə salınmış gəbələrin də rəngi açılmışdı; Yalnız qalın kolların sıx yarpaqları əvvəlki kimi bir-birinə qısılarlaq ay işığının qabağını kəsir, qatı kölgələri daha da tündləşdirməyə çalışırdı (İ.Şıxlı); Dağlar endi, çən çəkildi, Üzgözünə dağın-daşın, Dağlar məni tanımadı (M.Araz); Nənəm deyirdi: baban boydan uca deyildi, Nə bəylərə baş əyib, Nə xanlara əyildi.

Qeyd: Qayıdış növləri məchul növ morfoloji göstəricilərinə görə bir-birinə oxşayır. Lakin məchul növdə obyekt subyektə, qayıdış növdə isə subyekt obyektə əvəz etmiş olur. Müqayisə et: *deyildi* (məchul) – *deyindi* (qayıdış), *yuyuldu* (məchul) – *yuyundu* (qayıdış), *çəkildi* (məchul) – *çəkindi* (qayıdış), *döyüldü* (məchul) – *döyündü* (qayıdış) və s.

Qayıdış növlə bağlı bir sıra xarakterik xüsusiyyətlər vardır. Bu növ təkcə qayıdış növ şəkilçiləri ilə deyil, həm də düzəltmə feilləri yaradan şəkilçilərin məzmununda ifadə olunur:

a) **-lan²** şəkilçili feillərdə: *qanadlan* (maq), *qüvvətlən* (mæk), *ruhlan* (maq), *evlən* (mæk), *dillən* (mæk), *ağıllan* (maq), *xəstələn* (mæk) və s.

b) **-al²; -l** şəkilçili feillərdə: *yüksəl* (mæk), *ucal* (maq), *qısal* (maq), *gödəl* (mæk) və s.

c) **-laş²** şəkilçili feillərdə: *gözəlləş* (mæk), *sakitləş* (mæk), *səğlamlaş* (maq) və s.

Qeyd: *qalan* (maq), *qazan* (maq), *islan* (maq), *dağıl* (maq), *utan* (maq), *qısqan* (maq) feilləri qayıdış növ məzmunundadır.

Qarşılıqlı növ.

Bu növdə iş azı iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı surətdə icra olunur. Subyektlərin heç birinin obyekt üzərinə təsiri olmur. Məs.: *görüş* (mæk), *yazış* (maq), *vuruş* (maq) və s.

Qarşılıqlı növün morfoloji əlaməti **-iş⁴; -aş²; -ş** şəkilçiləridir. Bu şəkilçilər təsirli feillərə qoşulur və qarşılıqlı növdə olan təsirsiz feil yaradır. Məs.: *gör-görüş* (mæk), *döy-döyüş* (mæk), *vur-vuruş* (maq) və s.

Feillərdən isim düzəldən **-iş⁴** şəkilçiləri ilə qarşılıqlı növün şəkilçilərini bir-birindən ayırmaq lazımdır.

Bunları fərqləndirmək üçün aşağıdakıları bilmək vacibdir:

a) **-iş⁴** şəkilçili sözlər feilin zaman şəkilçilərini qəbul edərsə, onda qarşılıqlı növdə olur: *görüşdük*, *yazışdıq* və s. Bu şəkilçi feildən isim əmələ gətirdikdə isə ondan sonra zaman şəkilçisi işlənə bilmir.

b) **-iş⁴** şəkilçili sözlər hal, kəmiyyət, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etdikdə feildən isim əmələ gətirir: *görüşün* (hal şəkilçisi) *vaxtı*; *görüşlər* (kəmiyyət şəkilçisi) *başladı*; *Onların görüşü* (mənsubiyyət şəkilçisi) və s. Qarşılıqlı növü əmələ gətirən **-iş⁴** şəkilçilərindən sonra hal, kəmiyyət, mənsubiyyət şəkilçilərini artırmaq mümkün olmur.

Qeyd: *Dilimizdə sovuş (maq), sürüş(mək), giriş(mək), qızış(maq), əziş(mək), dolaş(maq), üzüş(mək), yapış(maq), çalış(maq), alış(maq)* və s. tipli sözlər qarşılıqlı feillərə oxşasalar da, bu növə aid deyildir.

Qarşılıqlı feillər təsirli feillərdən əmələ gəlir və təsirsiz olur. Bu cür təsirsiz feilləri təsirliyə çevirmək mümkündür. Məs.: *görüş(mək) – görüşdür(mək), döyüş(mək) – döyüşdür(mək)* və s.

Belə təsirli feillərdən isə icbar növü yaratmaq asandır: *döyüş-dür (mək) – döyüşdürt(mək), görüşdür(mək) – görüşdürt(mək)* və s.

Müştərək növlər.

Müştərək növdə işin icrası çox saylı subyektlər tərəfindən müştərək icra olunur. İcra zamanı çoxlu subyekt çıxış edir. İş eyni vaxtda, birgə və paralel surətdə yerinə yetirilir. Müştərək növün morfoloji əlaməti - **iş⁴**; **-aş²**; **-ş** şəkilçiləridir.

Bu növ feillər təsirsiz feillərdən əmələ gəlir və yenə də təsirsiz olur. Məs.: *hürüş(mək), bağırış(maq), ağlaş(maq), qaynaş(maq), mələş(mək), vızıldaş(maq), gülüş(mək), uçuş(maq), dağılış(maq)* və s.

Xoruzlar banladı, toyuqlar tardan töküldü, qapılarda mal-qa-

ra **mələşməyə** başladı, ancaq o oyanmadı (İ.Şıxlı); Alatorandan işə çıxsalarsa da, qaranlıq qarışan kimi evlərinə **dağılışırdılar**; Biz kəndə çatanda artıq kəndin itləri **hürüşürdü**; Çən çəkildi, bulud ötdü, quş uçdu, Qərənfillər, yasəmənələr **uçuşdu**, Tut dərildi, gilas dəyib sovuşdu, Ağ almaya, qızıl nara yol verin.

Qarşılıq və müştərək növ feillər aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə oxşayır:

- a) hər iki növün şəkli əlaməti eynidir;
- b) hər iki növdə olan feil təsirsiz olur;
- c) hər ikisində bir neçə subyekti olur.

Qarşılıqlı və müştərək növ feillər həm də bir-birindən fərqlənirlər:

a) qarşılıq növ əksərən təsirli, müştərək növ isə təsirsiz feildən düzəlir.

b) qarşılıqlı növdə subyektlərin hərəkəti bir-birinə qarşı istiqamətdə, müxtəlif zamanlarda icra olunur, müştərək növdə isə subyektlərin hərəkəti eyni istiqamətdə, eyni zamanda paralel yerinə yetirilir.

c) qarşılıqlı növ feillərin iki subyekti olur, müştərək növ feillərin subyekti çox olur.

ç) qarşılıqlı növ feilin subyektlərindən biri adlıq halda olur, digəri isə *ilə* qoşması ilə işlənir. Müştərək növün subyektləri bir leksik vahidlə ifadə olunur. Müqayisə et: *Toğrul ilə Tuğra yazışdı* (qarşılıqlı növ); *Qoyunlar mələşdi* (müştərək növ).

d) qarşılıqlı növ **-ış⁴**; **-aş²**; **-ş** şəkilçiləri, müştərək növ isə, əsasən, **-aş²**; **-ş** şəkilçiləri ilə yaranır.

e) qarşılıqlı növ feillərin subyekti daha çox insan məfhumu ilə, müştərək növkü isə quş, həşərat, heyvan və digər məfhumlarla bağlıdır.

**İcbar
növ.**

İcbar növdə iş, hal və hərəkətin icrası əmr, xahiş, rica, təkidlə baş verdiyi bildirilir. Bu növ həmişə təsirli feillərdən yaranır və təsirli də olur. Məs.: *anla – anlat (maq), oxu – oxut (maq)*.

İcbar növ təsirli feillərdən yarandığına görə *gəl, get, qaç* və s. kimi təsirsiz feillərdən icbar növ düzəltmək olmur. Bu qəbildən olan sözlərdən təsirli feil yarandıqdan sonra icbar növ düzəltmək mümkündür. Məs.: *qaç(maq)–qaçır(maq)–qaçirt(maq)–qaçirtdır(maq) və s.*

İcbar növün morfoloji əlaməti **-dır⁴**; **-t** şəkilçiləridir. Bu şəkilçilər təsirli feillərə qoşulur və icbar növü yaradır. Məs.: *sil(mək)–sildir(mək), yaz(maq)–yazdır(maq)*.

İcbar növdə bəzən işin icrasında çox subyekt çıxış edə bilər. Məs.: *yaz – yaz-dır – yaz -dır-t – yaz-dır-t-dır* və s. Bu zaman ikiqat icbarlıq yaranır. Məsələn, *yazdır(tmaq) feilində birinci qat icbarlığı -dır, ikinci qat icbarlığı -t şəkilçisi yaradır.*

İcbar növə aid xüsusiyyətləri belə xarakterizə etmək olar:

a) icbar növün şəkilçiləri təsirli feil köklərinə artırılır. Məs.:

<i>yaz(maq)</i>	<i>yaz-dır(maq)</i>
<i>oxu(maq)</i>	<i>oxu-t(maq)</i>
<i>al(maq)</i>	<i>al-dır(maq) və s.</i>

b) **-dır⁴** şəkilçisi təsirsiz feil köklərinə əlavə edilə bilər. Bu zaman feil təsirsizdirsə, ondan təsirli feil yaranır. Deməli, **-dır⁴** şəkilçisi təsirli feil yaranan şəkilçi olur.

Məs.:

<i>Dayan(maq)</i>	<i>Dayan-dır(maq)</i>
<i>Çalış(maq)</i>	<i>Çalış-dır(maq) və s.</i>

c) İcbar növün şəkilçiləri təsirli feil əmələ gətirən şəkilçilərdən sonra artırıla bilər. Məs.: *köç – köç-ür – köç-ür-t(mək), qaç – qaç-ır – qaçır - t(maq) və s.*

ç) icbar növün şəkilçiləri müasir dilimizdə kökü müstəqil mənaya malik olmayan təsirli feillərə artırıla bilər. Məs.: *saxla–saxlat, ağla–ağlat, bəslə–bəslət* və s.

d) qayıdış növün şəkilçilərindən sonra işlədilən **-dır** şəkilçisi təsirli feil yaradır. Bu zaman **-dır** şəkilçisi təsirsiz feili təsirli feilə çevirir. Məs.: *döy – döyün – döy-ün-dür; çırp – çırp-ın – çırp-ın-dır; xoşla – xoşla-n – xoşla-n-dır* və s.

e) icbar növ şəkilçisindən sonra məchul növün şəkilçisi qoşula bilir. Ona görə ki, məchul növ təsirli feillərdən yaranır. İcbar növ feillər də təsirli olduğuna görə onlardan məchul feillər əmələ gəlir. Məs.: *yazdır (maq) - yazdırıl(maq)*.

Qeyd: Feilin qrammatik mənə növlərində təsirlilik və təsirsizlik məsələsini belə ümumiləşdirmək olar: Məlum növ feillər özündən əvvəl ismin təsirlik halında olan obyekt tələb edəndə təsirli, əksinə olduqda isə təsirsiz olur. Yəni məlum növ feillərin bir qismi təsirli, digər bir qismi isə təsirsizdir. Məchul, qayıdış, qarşılıqlı feillər təsirli feildən yaranır təsirsiz olur. Şəxssiz, müştərək növ feillər təsirsiz feildən əmələ gəlir və təsirsiz olaraq qalır. İcbar növ feillər təsirli feildən yaranır, təsirli də olur.

FEİLİN ZAMAN KATEQORİYASI

Zaman anlayışı obyektiv və qrammatik zaman olmaqla iki yerə ayrılır. Obyektiv zaman fəlsəfə elminin tədqiqat obyektinə daxildir. Qrammatik zaman isə dilçilikdə öyrənilir. Obyektiv zamanla qrammatik zamanın aşağıdakı fərqləri vardır:

1.Obyektiv zaman hissələrə ayrılırmı, nə başlanğıcı, nə də sonu vardır. O, bütöv və tam haldadır. Qrammatik zaman isə hissələrə ayrılır: keçmiş, indiki, gələcək zamanlara. Onun başlanğıcı və sonu vardır.

2.Obyektiv zaman ümumbəşəridir. Bu zaman bütün xalqlara, millətlərə eyni dərəcədə xidmət edir. Qrammatik zaman isə fərdidir. Belə ki, hər bir xalqın öz dilinə məxsus qrammatik za-

manı vardı.

3. Obyektiv zamanın heç bir ifadə vasitəsi yoxdur. Qrammatik zamanın isə qrammatik ifadə formaları vardır.

Qeyd: Qrammatik zaman obyektiv zamanın dildə ifadə vasitəsidir.

Zaman kateqoriyası keçmişdə icra olunmuş, indi icra olunan, gələcəkdə icra olunacaq işin zamanı ilə, icra olunmuş, icra olunan və icra olunacaq iş haqqında məlumat verilən vaxt arasındakı zamandır.

Müasir Azərbaycan dilində feilin zamanının sayı bəzəndə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Lakin fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq, dilimizdə feilin üç zamanı məqbuldur: *keçmiş zaman, indiki zaman, gələcək zaman.*

KEÇMİŞ ZAMAN

Keçmiş zaman keçmişdə icra olunmuş işin zamanı ilə həmin iş haqqında məlumat verilən vaxt arasındakı zamandır.

1937-1940-cı illərə qədər yazılmış qrammatika kitablarında keçmiş zaman iş, hal, hərəkətin uzaq və yaxın keçmişdə icra olunmasına görə iki yerə ayrılmışdır. Yaxın keçmişdə icra olunmuş işin zamanına şühudi keçmiş zaman, uzaq keçmişdə icra olunmuş işin zamanına isə nəqli keçmiş zaman deyilmişdir. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmur. Ona görə ki, keçmiş zaman işin uzaq və yaxın keçmişdə icra olunmasına görə yox, şahidlik dərəcəsinə görə iki yerə ayrılır. İşin icrasında şahid iştirak etdikdə şühudi keçmiş zaman, şahid olmadıqda isə nəqli keçmiş zaman yaranır.

Şühudi

keçmiş zaman.

Bu zaman iş, hal, hərəkətin şahidlik yolu ilə icra olunduğunu bildirən zamandır. Şühudi keçmiş zamanda iki iş vardır. Biri keçmişdə icra olunmuş iş, digəri isə həmin iş barəsində şahidlik yolu ilə məlumat verilən iş. Məsələn: *Müəllim gəldi* cümləsində iki iş var. Birinci iş, müəllimin icra etdiyi iş, ikinci iş isə həmin işə şahid olan şəxsin məlumat verdiyi işdir.

Şühudi keçmiş zamanla bağlı xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

1. Şühudi keçmiş zaman **-dı⁴** şəkilçisi ilə yaranır. Məsələn: *yazdı, oxudu* və s.

2. Şühudi keçmiş zamanda olan iş bütün şəxslər üzrə dəyişərək aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir.

Tək	Cəm
I. - m	-q, -k
II. -n	-nız⁴
III. yoxdur	-lar²

3. Şühudi keçmiş zaman iş, hal və hərəkətin şahidlik yolu ilə qəti şəkildə icra olunduğunu bildirir. Məsələn: *Qaş qaralan zaman bir dəstə atlı gəlib tərənin yanında durdu.*

4. Şühudi keçmiş zamanda iş bir dəfə icra olunur. Ona görə də işin icra prosesində birdəfəlik özünü göstərir. Məsələn: *Usta Cəmil öz kiçik qızı və qoca arvadı ilə bizim həyətdə köçdü.*

5. Şühudi keçmiş zamanda bir işin icrası nəticəsində yeni bir işin icra olunması üçün şərait yaranır. Beləliklə, bir işin icrasının nəticəsi kimi yeni bir iş meydana çıxır. Həmin işin nəticəsi kimi başqa bir iş yaranır. Proses bu şəkildə ardıcıl olaraq növbələşir. Məsələn: *Birdən onun ağzı **əyildi**, dodaqları əsməyə*

başladı, göz bəbəkləri **qapandı**. Bir bildirçin qaldı, ox kimi süzüb kola doğru **uçdu**, oradan da otluğa **düşdü**. Səməd **ayağa qalxdı**, adi stəkanlara çaxır **tökdü**, stəkanın birini əmisinə verib, o birini özü **götürdü** (İ.Hüseynov); Zeynəb bir xeyli yerindəcə **dayandı**, onun dodaqları **səyridi**, gözləri **yaşardı**, güclə hirsini boğub özünü **ələ aldı**, şalını düzəldə-düzəldə xəstəxananın yanından ötüb idarəyə **yaxınlaşdı** (İ.Əfəndiyev).

6. Şühudi keçmiş zaman iş, hal və hərəkətin icrasının dinamikliyini bildirir. Məsələn: *tanıdım, bildim* və s. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, bütün feillər dinamik məzmunudur.

7. Şühudi keçmiş zamanın üslubla bağlı xüsusiyyətləri də mövcuddur. Bu zamanın üslubla bağlı xüsusiyyətləri aşağıdakı qaydalar üzrə özünü göstərir:

a) şühudi keçmiş zaman gələcəkdə qəti icra olunacaq işin məzmununu bildirir. Yəni şühudi keçmiş zaman bəzən qəti gələcək zamanı əvəz edir. Məsələn: *Kim bilir, bəlkə yenə də bir-birinizə **qismət oldunuz**. Əslində bu cümlənin məzmunu belədir: Kim bilir, bəlkə yenə də bir-birinizə **qismət olacaqsınız**; Kim bilir, bəlkə hələ sabah **gəldi**, ya o biri gün **gəldi** (C.Cabbarlı). Bu cümlənin məzmunu isə belədir: Kim bilir, bəlkə hələ sabah **gələcək**, ya o biri gün **gələcək**; Kim bilir, bəlkə bu xoşbəxt elə Qarabala **oldu** (S.Qədirzadə). Yəni: Kim bilir, bəlkə bu xoşbəxt elə Qarabala **olacaq**; Hələ bilmək olmaz ki, kim kimə **qalib gəldi** (S.Qədirzadə). Yəni: Hələ bilmək olmaz ki, kim kimə **qalib gələcək**.*

b) şühudi keçmiş zaman feilin şərt şəklinin məzmununda olur. Məsələn: *Balıq sudan **çıxdı**, öldü*. Yəni cümlə belə bir məzmunudur: *Balıq sudan **çıxsa**, öldü* (ölər); *Dil bir dəfə yalan **danışdı**, həmişə danışar*. Yəni: *Dil bir dəfə yalan **danışsa**, həmişə danışar*; *Ürəyin döyüntüsü **dayandı**, öldü*. Yəni: *Ürəyin döyüntüsü **dayansa**, öldü* (ölər). Bu tipli cümlələrin məzmununda güman, şübhə ola bilər.

Qeyd: Şühudi keçmiş zamanın hekayəti və rəvayəti yoxdur. Yəni şühudi keçmiş zaman *idi*, *imiş* köməkçi sözləri ilə işlənə bilmir. Ona görə ki, *idi* köməkçi sözü hekayət, *imiş* isə rəvayət bildirdiyi halda, şühudi keçmiş zaman isə şahidlik məzmunundadır. Bu mənada hekayət və rəvayət məzmununu şahidliklə uyğun gələ bilmir.

Şühudi keçmiş zamandan fərqli olaraq nəqli keçmiş zaman *idi*, *imiş* köməkçi sözləri ilə işlənə bilir. Məsələn: *yazmış idi*, *gəlmiş imiş* və s.

Nəqli keçmiş zaman. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu zaman işin icrasının uzaq və yaxında olduğuna görə deyil, şahid tərəfin iştirakına görə belə adlanır. Nəqli keçmiş zamanda icra olunmuş iş nəql olunur. Bu zamanla bağlı xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1) Nəqli keçmiş zaman **-miş⁴**, **-ib⁴** şəkilçiləri ilə yaranır. Məsələn: *oxumuşam*, *gəlibsən* və s.

2) **-miş⁴** şəkilçili nəqli keçmiş zaman şəxslər üzrə dəyişərkən aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir.

Tək	Cəm
I. - am²	- ıq⁴
II. - san²	- sınız⁴
III. - dır⁴	- dırlar⁴

-ib⁴ şəkilçili nəqli keçmiş zaman isə aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir.

Tək	Cəm
I. -	-
II. -san ²	-sınız ⁴
III. -dır ⁴	-dırlar ⁴

3) Bəzən **-mı⁴** şəkilçili nəqli keçmiş zamanın məzmununda şahidlik dərəcəsi özünü göstərir. Məsələn: *Mən sizə **gəlmişəm. Arıqlamışdı, rəngi solmuşdu, qəddi öyilmişdi, dərdin ağırlığından ürəyi şişmişdi** (Q.İlkin). Biz dördümüzün də adını bu kağıza yazıb hörgünün bünövrəsinə **qoymuşuq** (İ.Əfəndiyev). Tiflisdə **görmüşəm, yaxın olmuşam, Tapılmaz elə bir ağıllı adam** (Ə.Kərim).*

4) Nəqli keçmiş zamanda olan söz inkar şəkilçisini qəbul edir və özündən sonra **deyil** sözünün işlənməsini tələb edir. Bu zaman nəqli keçmiş zaman təsdiq bildirir. Məsələn: *Mən özüm də bu nöqsanı az-çox hiss etməmiş deyiləm.* Bu cümlənin məzmunu belədir: *Mən özüm də bu nöqsanı az-çox hiss etmişəm.*

5) Nəqli keçmiş zamanda olan əksər cümlələrin məzmununda işin icrası nəql olunma yolu ilə xəbər verilir. Məsələn: *Biz öz-gənin ocağına gəlib qazan asmamışıq; İyirminci ildə Nərimanovun mandatıyan **gəlmişik** biz bu rayona, yerli camaatnan, Qılınc Qurbannan çiyin-çiyinə vuruşub hökumət **qurmuşuq** (İ.Hüseynov).*

6) **-mı⁴** nəqli keçmiş zaman şəkilçisində **ş** samiti bəzən itisar olunur. Müqayisə edək: *gəlmişsən -gəlmisən.*

*Ölsən, başdaşına bu söz yazılsın: “Məni **görməmişən, görməmişən sən!**” (N.Kəsəmənli). Yaxşı istəyibsən, yaman **tapmısan, Günəş axtarıbsan, duman tapmısan, Həqiqət gəzibsən, yalan tapmısan, Məni görməmişən, görməmişən sən** (N.Kəsəmənli). İzini ömrümə düzüb **keçmişən, keçdiyin yollardan bezib keçmişən, Yanımdan qandalı üzüb keçmişən, Məni görməmişən, görməmişən sən** (N.Kəsəmənli).*

7) **-miş⁴** şəkilçili nəqli keçmiş zaman *imiş* köməkçi sözünün şəkilçiləşmiş **-miş** variantı ilə omonimləşir. Bunları fərqləndirmək üçün aşağıdakıları bilmək lazımdır:

a) **-miş⁴** nəqli keçmiş zaman şəkilçisi feil kökünə artırıldığı halda *imiş* köməkçi sözünün şəkilçiləşmiş **-miş** variantı isə zaman şəkilçisindən sonra qoşulur. Məsələn: *gəlmişəm* (zaman şəkilçisi), *gəlir imiş* (imiş köməkçi söz) və s.

b) **-miş⁴** şəkilçisi zaman şəkilçisi kimi işləndikdə işin icrasının nəql olunduğunu bildirir. *İmiş* köməkçi sözünün şəkilçiləşmiş **-miş** variantı isə feil formalarının rəvayətini yaradır. Məsələn: *gələsi imiş və s.*

Müasir dilimizdə nəqli keçmiş zamanın morfoloji göstəricilərindən biri də **-ib⁴** şəkilçisidir. Bu şəkilçi **-miş⁴** şəkilçisinə nisbətən qeyri-məhsuldardır. Lakin **-ib⁴** şəkilçisi nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dilimizdə işlənir. Məsələn: *salıblar, gəliblər, aparıbsan, veribsən* və s.

*Arzuları, məqsədləri **olub**, qarğa kimi üç yüz il qarıldamaqdansa, Şahin **olub** on il yaşamaq **istəyiblər** (Q.İlkin); **Soyuyub** ocağın, **sönüb** çırağın, Ayrılıq anında **dayanıb** zaman, **Üzüşüb** hər yerdən əlim, ayağım, Könül boşluğunun ağırlığından (B.Vahabzadə); Bir də ayılıb gördü ki, yaşı **ötüb**, vaxtı **keçibdir** (Ə.Vəliyev). Mənəmi **veribsən** sənsiz küçəni? Alıb **aparıbsan** sirli gecəmi, Yalançı yuxular **aldadıb** səni, Məni görməmişən, görməmişən sən (N.Kəsəmənli).*

Qeyd: Bir çox dilçilik əsərlərində feilin bitməmiş davamlı, qəti, qeyri-qəti gələcək zamanlarından da bəhs olunur. Lakin feilin bu zamanları keçmiş zamana aiddir. Məsələn: yazır idi, yazır imiş (qeyri-qəti gələcəkli keçmiş); yazır idi, yazır imiş (bitməmiş keçmiş zaman); yazacaq idi, yazacaq imiş (qəti gələcəkli keçmiş zaman); yazmaqda idi, yazmaqda imiş (davamlı keçmiş zaman).

İndiki zaman.

İndiki zaman hal-hazırkı dövrdə icra olunan işin zamanı ilə həmin iş barəsində məlumat verilən vaxt arasındakı zamandır.

İndiki zamanla bağlı xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1) İndiki zamanın morfoloji göstəricisi **-ır⁴** şəkilçisidir. Məsələn: *gəlir, gedir, yazır, oxuyur, bilir* və s.

Ulduzlar havanın bağırını dəlidir, Qayalı dağlardan duman yüksəlir, Xəyalım gecəni salama gəlir, çapırdır atını birbaşa dünya (S.Vurğun).

2) İndiki zaman şəxslər üzrə dəyişir və aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir.

Tök	Cəm
I. - am²	- ıq⁴
II. - san²	- sınız⁴
III. –	- lar²

Məs.: *toplayıram, atırıq, yaradırsınız, gedirlər* və s.

3) İndiki zamanda icra olunmuş hər hansı bir işlə həmin iş barəsində məlumat verilən vaxt üst-üstə düşür. Məsələn: *top atılır, saat işləyir* və s.

*Nəğmə canlı həyat kimi bir şeydir. O yaşayır, nəfəs alır, öz kədəri ilə başqalarını **qüssələndirir**, gözdən yaş axıdıb, ürəyi döyünməyə **məcbur edir** (Ə.Babayeva).*

4) *İş, hal* və hərəkətin icrası ilə məlumat verilən işin icrası üst-üstə düşməklə yanaşı, ümumi əlamətlər qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn: *dil əsir, dodaq əsir, baş əsir* və s.

*Qardaşım neyləsin, mən qızılığım ilə ölmüşə **baxa bilmirəm**. Gözü **qayır-qayır qaynayır**. Bəxtəvərin qızının sümükləri **şirt-şirt şirtlayır**. Batmış elə bil qaraçı gözəlidir, qaş-gözü adamı yandırır, beli də ki, üzükdən keçər. Özü də deyəsən qağamdan **kəsir** (İ.Şıxlı).*

5) İndiki zamanda icra olunan bəzi iş, hal və hərəkət təkə

İndiki zamanı deyil, həm də bütün zamanları əhatə edir. Məsələn: *Aylar, illər ötür, ağaclar kölgə salır, kür çayı axır; Bir də görürsən ki, açılan solur, Düşünən bir beyin bir torpaq olur, Bir yandan boşalır, bir yandan dolur, Sırrını verməyir sirdaşa dünya (S. Vurğun) və s.*

6) İndiki zamanda icra olunan iş, hal və hərəkət subyektə aid olur. Məsələn: *mən idmanı sevirəm.*

7) İndiki zamanda icra olunan iş təbiətə də aid ola bilər. Məsələn: *təbiət ağlayır, təbiət gülür. Bu daha çox insana məxsus xüsusiyyət təbiət üzərinə köçürülərkən baş verir.*

8) İndiki zamanda üslubu cəhətlər də vardır. Belə ki, keçmişdə icra olunmuş işi daha qabarıq şəkildə vermək üçün indiki zaman keçmiş zaman yerində işlənir. Məsələn: *Onun üzünü mənə tanış gəlir. Mən onu uşaqlıqdan tanıyıram. Yenə də onu istəyirəm.*

9) İndiki zamanda inkarda işləndikdə bəzən inkar şəkilçisindəki sait düşür. Məs.: *yazmayır-yazmır, oxumayıroxumur və s.*

Mühasirə başlananda “zənginlər məhəlləsi” hələ dəqiq bir şey bilmirdi (Ə.Cəfərzadə). Amma o bilmir ki, bilmir ki, qəti onun səadəti yanında durub (Ə.Kərim). Mən kiminlə vuruşuram heç bilmirəm, Yıxılıram əyilmirəm (B. Vahabzadə).

Qeyd: İndiki zaman şəkilçisi **-ır** omonim şəkilçidir.

GƏLƏCƏK ZAMAN

Gələcək zaman işin icrasının qəti və qeyri-qətiliyinə görə iki yerə ayrılır: **qəti gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman.**

Qəti gələcək zaman. Gələcəkdə qəti şəkildə icra olunacaq işin vaxtı ilə həmin iş barəsində məlumat verilən vaxt arasındakı zamanı əhatə edir. Feilin bu zamanında işin icrası gələcəkdə

qəti şəkildə yerinə yetirilir. Məsələn: *gələcək, deyəcək, görəcək* və s. Qəti gələcək zamanla bağlı xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1) Bu zaman **-acaq²** şəkilçisi ilə düzəlir: *alacaq, xidmət edəcək, müəllim olacaq, atılacaq, qayıdacaq, güləcək, düşünəcək* və s.

2) Qəti gələcək zaman şəxslər üzrə dəyişərkən aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir.

	Tək	Cəm
I.	- am ²	-iq ⁴
II.	-san ²	-sınız ⁴
III.	–	-lar ²

Qeyd: **-acaq²** şəkilçisi saitlə başlanan şəxs şəkilçisini qəbul edərkən müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayır. Belə ki, **-acaq** şəkilçisindəki “q” samiti “ğ” - ya, **-əcək** şəkilçisindəki “k” samiti “y” - ya keçir.

3) Qəti gələcək zaman gələcəkdə qəti şəkildə icra olunacaq ardıcıl iş, hal və hərəkəti bildirir: *Ölməyəcək, sağ qalacaq, böüyəcək, sənin xidmətində dayanacaq. Mən bu uşaqları oxudacağam. Onların da hərəsi beş uşaq oxudacaq. Belə-belə hamı savadlanacaq, nadanlıq aradan qalxacaq.*

4) Qəti gələcək zaman iş, hal və hərəkətin gələcəkdə icra olunacağına kinayə, istehza münasibətlərini bildirir. Məsələn: *Sən elə bilirdin ki, mən vəzifəyə keçəndən sonra qapımızda “Pobeda” maşın dayanacaq, dayələr, qulluqçular xidmətimizdə dayanacaq.*

5) Qəti gələcək zamanda icra olunacaq iş feilin əmr şəkli ilə sinonim ola bilir. Yəni üslubla bağlı olaraq qəti gələcək zaman feilin əmr şəklini əvəz edir. Məsələn: *Siz sağalmayana qədər heç yerə **getməyəcəksiniz**. Yəni cümlə belə bir məzmunadadır: Siz sağalmayana qədər heç yerə **getməyin**; Düz üç dəfə Kübra xanım*

məni Mirzə müəllimin adından çağırıb dedi ki, “Hazırlaş, Moskvaya dekadaya **gedəcəksən**. Yəni, cümlə belə bir məzmun-dadır: Düz üç dəfə Kübra xanım məni Mirzə müəllimin adından çağırıb dedi ki, “Hazırlaş, Moskvaya dekadaya **get**”.

6) Qəti gələcək zamanın inkarında olan feil indiki zamanın inkarını bildirir. Məs.: *Bu saat qayıt get evinə?* -**Qayıtmayacağam, getməyəcəyəm!** (yəni, qayıtmıram, getmirəm!).

7) Cümlədə bir neçə qəti gələcək zaman iştirak etdikdə onların bəzilərindəki şəxs şəkilçiləri ixtisar oluna bilir. Məsələn: *O, ailəsinə **qayıdacaq**, övladlarını **görəcək**, onlara **xidmət göstərəcəkdir**. Bunu bilmədim ki, mən bilməsəydim, Nəyi **uduzacaq**, **itirəcəkdim**; Geri **çəkilənlərə** hara **getməli** olacaqlarını **göstərəcək**. Kimini **dayandıracaq**, Kiminə **əmr edəcək**, onları **ürəklərindən** olmayan **tərəflərə** **yollayacaqlar**. Şahinin, Nərimanın ətrafına **əkdiyimiz** ağaclar **böyüyəcək**, **boy atacaq**, onların qəbrinə **kölgə salacaq**. Bədbəxt günlərimiz **uzaqlaşacaq**, yaxşı günlərimiz **yaxınlaşacaq**, əslimiz, nəslimiz **diriləcək**, Şahinimizi, Nərimanımızı **yaşadacaqdır**. İndi Mahru **içəri girecek**, məni **görən** kimi öz sevgilisinin ölümünü **xatırlayacaq** və onun **qatilinə** acı **kəlmələrlə** **hücuma başlayacaqdır**.*

8) Bəzən qəti gələcək zaman şəkilçisi II şəxsin təkində və cəmində işləndikdə assimilyasiyaya uğrayır. Məs.: **gələcəksən-gələssən, gələcəksiniz-gələssiniz, görüşəcəksən-görüşəssən, görüşəcəksiniz-görüşəssiniz** və s.

Qeyd: Qəti gələcək zaman şəkilçisi **-acaq²** omonim şəkilçidir.

Gələcəkdə qeyri-qəti şəkildə icra olunacaq zamanı bildirir.

Qeyri-qəti

gələcək zaman.

Bu zaman gələcəkdə qeyri-qəti şəkildə icra olunacaq işin zamanı ilə indi həmin iş barəsində məlumat verilən zamanı əhatə edir. Qeyri-qəti gələcək zamana məxsus

xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1) Qeyri-qəti gələcək zaman **-ar²** şəkilçisi ilə yaranır. Məsələn: *danışar, gələr, deyər* və s.

Apardı tatar məni, *Qul edər, satar* məni, *Yarım vəfalı olsa, Axtarar, tapar* məni.

2) Qeyri-qəti gələcək zaman şəxslər üzrə dəyişərək aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir.

	Tək	Cəm
I.	-am²	-ıq⁴
II.	-san²	-sınız⁴
III.	–	-lar²

Məs.: *qaçaram, sanarsan, çevirərik, çıxarsınız* və s.

Özgəni dinləsən kökdən **düşərsən**, sən özün özünə **özümləşərsən** (B.Vahabzadə).

3) Qeyri-qəti gələcək zaman tək cə qeyri-qəti gələcək zamanı deyil, keçmiş və indiki zamanları da əhatə edir. Buna daha çox atalar sözlərində rast gəlinir. Məsələn: *Dəmiri nəm çürüdər, igidi qəm çürüdər; Soruşan dağlar aşar, soruşmayan düzdə qalar; Arvadı əri saxlar, pendiri dəri saxlar; Bir nal bir atı saxlar, bir ər bir evi saxlar, bir igid bir eli saxlar; Cücəni payızda sayarlar* və s.

4) Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi bəzən assimilyasiya hadisəsinə uğrayır. Məsələn: *gələrəm -gəlləm, alaram-allam, itirərəm-itirrəm* və s.

*Onsuz mənim adım yetim, şöhrətim yetim, Bir bulağa gedən yolu xiyaban sannam; Mən yetəndə taleyimin son döngəsinə, Sənə **verrəm** bu dünyanı günəşli, aylı; Birdən təbəssümün aldadar səni, Ehtiram naminə üzünə **gülləm**; Mənə balta qıcıyandan dərs alınca, Baltan **ollam**, qolun **ollam**, Yaşat məni (M.Araz); Bir qalada donan suya **əyilləm**, İnnən belə o gözlərə baxmaram (M.Araz); Daha mənimçin də vərmiş olub ki, Düzəlsə, elə bil nəşə **itirrəm** (F.Məmmədli); Dargözlər pıçıldar, -yetim*

“düzəlib”. Gör neçə gözdən mən həsəd **itirrəm** (F.Məmmədli); Hər şeyin şitini **çıxara billik**, Duz olmayan yerdə (F.Məmmədli).

5) Qeyri-qəti gələcək zaman gələcəkdə qeyri-qəti şəkildə icra olunacaq ardıcıl işləri bildirir. Məsələn: *Ölmərəm, sağ qalaram, xidmətində dayanaram və s.*

Qeyri-qəti gələcək təsdiqdə olduğu kimi inkarda da işlənir. Bu zaman inkar şəkilçisində (-**ma**²) sait düşür. Həm də qeyri-qəti gələcəklə inkar şəkilçisi II, III şəxslərin tək və cəmində -**maz**² şəklində düşür. Məs.: sən **gəlməzsən**, o **gəlməz**, siz **gəlməzsiniz**, onlar **gəlməzlər**.

Hər yara sağalıb unudular da, **Sağalmaz** yarası ilk məhəbbətin.

6) qeyri-qəti gələcək zaman üslubla bağlı olaraq aşağıdakı mənə xüsusiyyətlərini daşıyır:

a) qeyri-qəti gələcək zaman keçmişdə icra olunmuş işin məzmununa uyğun gəlir və keçmiş zamanı əvəz edir. Məsələn: *Bir gün ova çıxar, onda qarğadan at səksənər, tərulanlar havaya qalxar, kişinin ayağı üzəngidə qalar.* Yəni cümlənin məzmunu belədir: *Bir gün ova **çıxdı**, onda qarğadan at **səksəndi**, tərulanlar havaya **qalxdı**, kişinin ayağı üzəngidə **qaldı**.*

b) qeyri-qəti gələcək zaman indiki zaman yerində işlənir. Məsələn: *İspaniyanın xəbərləri ürəyimi dələr yenə, Deyirlər ki, çöllərində qızıl güllər mələr yenə.* Bu cümlə belə bir məzmunadadır: *İspaniyanın xəbərləri ürəyimi dəlir yenə, Deyirlər ki, çöllərində qızıl güllər mələyir yenə.*

Qeyd: Qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisi -**ar**² omonim şəkilçidir.

FEİLİN TƏRZ KATEQORİYASI

Türkologiyada feilin təzləri haqqında söylənmiş fikirləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. N.K.Dmitriyev, A.N.Baskakov, İ.A.Batmanov və başqaları tərz kateqoriyası altında iş, hal, hərəkətin təkrar olunması sürəkliliyi, davamlılığı, hərəkətin müxtəlif istiqamətləri və s. kimi mənaları izah etmişlər.

2. Xarisov, Şaripov, B.M.Yunusaliyev, Borovkov və başqalarının fikrincə, tərz kateqoriyası iş, hal və hərəkətin bitməməsi və başlanmasını bildirir. Deməli, onlar feilin tərzində feilin zamanının da olduğunu qeyd edirlər.

Azərbaycan dilçiliyində feilin tərz kateqoriyasından ilk dəfə olaraq M.Xəlifəzadə bəhs etmişdir.¹ M.Xəlifəzadə yazır ki, feildə hal və hərəkətin icra vəziyyətini bildirən cəhətlərə feilin təzləri deyilir. Onun fikrincə, feilin təzləri aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. **Övzasız (tərsiz) feillər:** bütün sadə və düzəltmə feillər bura daxildir.

2. **İqtidar feilləri.** Məs.: *oxuya bilmək, qaça bilmək, dura bilmək, yaza bilmək* və s.

3. **Qərarlı feillər.** Məs.: *baxa-baxa qalmaq, gəzə-gəzə durmaq* və s.

¹M.Xəlifəzadə. *Azərbaycan dilində feili əsaslar. nam.diss., Bakı, 1946.*

4. **Davamlı feillər.** Məs.: *yazmaqda olmaq, işləməkdə olmaq* və s.

5. **Bitmiş feillər.** Məs.: *yazmış olmaq, oxumuş olmaq* və s.

6. **Niyyətli feillər.** Məs.: *gedəsi olmaq, gəzəyən olmaq* və s.

7. **Gərəkli feillər.** Məs.: *yazmalı olmaq, yazası olmaq* və s.

M.Xəlifəzadə tərz kateqoriyasını düzgün müəyyənləşdirməmişdir. O, əslində tərz kateqoriyası ilə feilin zamanlarını və formalarını qarışdırmışdır.

Tərz kateqoriyasında nəzərə çarpan əsas cəhət hal və hərəkətin bitib-bitməməsidir. Bu əlamət demək olar ki, bütün feillərə aiddir. Lakin tərz əlaməti feil köklərilə deyil, sonuna əlavə olunmuş söz, ortaqlı və ya xüsusi şəkilçilərlə ayırd edilir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində tərz kateqoriyası bir neçə qaydada əmələ gəlir: 1. **Sintaktik üsullar**; 2. **Ortaqlı şəkilçilərlə**; 3. **Xüsusi şəkilçilərlə**.

1. **Sintaktik üsul.** Sintaktik üsul ilə ifadə olunan tərz kateqoriyasında tərəflərin leksik mənalı böyük rol oynayır. Birinci tərəf feili bağlama şəkilçili sözlər və zərflər, ikinci tərəf isə *et, al, dur, get, qal* və s. yarımüstəqil feillərlə ifadə olunur. Məsələn: *itib-getdi, gözünü dikib-dururdu, yazıb-qurtardı, məhv olub-gedir, ağlaya-ağlaya dururdu, yana-yana qaldı* və s.

Sintaktik üsul ilə qurulmuş bu cür tərz kateqoriyası həmişə quruluşca mürəkkəb olur.

Sintaktik üsulla tərz kateqoriyasının ifadə üsulunda aşağıdakı xarakterik qaydalar özünü göstərir:

a) işin davamlılığını və sürəkliliyini göstərən. Məsələn: *ba-xıb durmaq, gözləyib durmaq* və s.

b) işin inkişafını göstərən. Məsələn: *davam edib gəlmək* və s.

c) işin hala çevrilməsini göstərən. Məsələn: *donub qalmaq*,

yıxılıb qalmaq, yatıb qalmaq və s.

ç) işin tam icra olunmasını göstərən. Məsələn: *işləyib qurtarmaq, içib qurtarmaq* və s.

d) işin icra olunmağa başladığını göstərən. Məsələn: *işləməyə başlamaq, getməyə başlamaq, yatmağa başlamaq* və s.

Birinci tərəfi yalnız feili bağlamalardan ibarət olan sintaktik birləşmələrlə yaranan tərz kateqoriyası aşağıdakı qaydalar üzrə özünü göstərir.

a) feili bağlama ilə təsriflənən feildən düzələn sintaktik birləşmələrin tərəfləri arasına başqa söz daxil olduqda tərəflər öz lüğəvi və qrammatik mənasını saxlayır. Məsələn, *baxa-baxa rayona gəlirdi, baxa-baxa şəhəri gəzirdi* və s.

b) bəzi sintaktik birləşmələrdə feili bağlama inkarlıq kateqoriyası üzrə dəyişir: *Düşünməyərək dedi, danışmayaraq susdu* və s.

c) sintaktik birləşmənin tərəfləri cümlənin ayrı-ayrı üzvü vəzifəsində işlənir. Məsələn: *otun üstündə dirsəklənib oturduq*. Bu misalda *dirsəklənib oturduq* sintaktik birləşməsində *dirsəklənib* sözü tərz-hərəkət zərfliyi, *oturduq* isə xəbərdir.

2. **Ortaqlı şəkilçilərlə tərz.** Müasir Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası ən çox ortaqlı şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Buraya feilin zaman şəkilçiləri və forma şəkilçiləri daxildir. Məsələn: *yazdı, yazır, yazacaq, yazar, yazmaqdadır, yazarkən, yazdığım* və s.

3. **Xüsusi şəkilçilərlə tərzin ifadəsi.** Müasir Azərbaycan dilində tərz kateqoriyasını yaradan xüsusi şəkilçilər də vardır. Bu qəbildən olan şəkilçilər, əsasən, aşağıdakılardır:

-**ala² şəkilçisi:** *qovmaq(maq)–qovala(maq), səp(mək)–səpələ(mək), did(mək)–didələ(mək)* və s.

-**ü şəkilçisi:** *sür(mək) – sürü(mək)* və s.

-1 şəkilçisi: *qaz(maq)–qazı(maq)* və s.

-ux şəkilçisi: *sol(maq)–solux(maq), don(maq)–donux(maq), dol(maq)–dolux(maq)* və s.

-əclə şəkilçisi: *döy(mək)–döyəclə(mək).*

-işdir şəkilçisi: *əz(mək)–əzişdir(mək), did(mək)–didişdir(mək), büz(mək)–büzüşdür(mək), tök(mək)–töküşdür(mək)* və s.

-ik şəkilçisi: *bez(mək)–bezik(mək).*

Tərz kateqoriyası ilə bağlı aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri söyləmək olar.

a) tərz kateqoriyasında iş, hal və hərəkətin başlanması göstərilir. Məsələn: *sovrmağa başladı, işləməyə başladı* və s.

b) iş, hal və hərəkətin başlandığı, lakin bitmədiyi göstərilir. Məsələn: *gözlərim yanır, ürəyim ağrıyır, dilim yanır* və s.

c) iş, hal və hərəkətin uzun müddət davam etməsi göstərilir. Məsələn: *deyinirdi, qızıışmaqdadır, yazmaqdadır* və s.

ç) iş, hal və hərəkətin tam bitməsi göstərilir. Məsələn: *öldü, tikdi, yazdı, qurtardı* və s.

d) iş, hal və hərəkətin bir neçə dəfə təkrar olunması göstərilir. Məsələn: *döyəcləməyə başladı, sürüklədi* və s.

FEİLİN FORMALARI

Feillər zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişib-dəyişməməsi baxımından iki formaya ayrılır: **təsriflənən formalar**, **təsriflənməyən** formalar.

Feilin təsriflənən formaları şəxsə, zamana, kəmiyyətə görə dəyişir. Təsriflənməyən formalar isə zamana şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən formalardır. Feilin təsriflənən formalarına **əmr**, **xəbər**, **arzu**, **vacib**, **lazım**, **şərt**, **davam**, **bacarıq** və **sual** formaları daxildir. Feilin təsriflənməyən formalarına **məsdər**, **feili sifət**, **feili bağlama** aiddir.

FEİLİN TƏSRİFLƏNƏN FORMALARI

Feilin bu formaları zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən formalardır. Feilin təsriflənən formalarının özünəməxsus morfoloji göstəricilərini və zaman, şəxs, kəmiyyət şəkilçilərini qəbul etmələrini nəzərə alaraq, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Özünəməxsus morfoloji göstəricisi olmayan, zaman şəkilçisi qəbul etməyən, yalnız şəxs şəkilçisi qəbul edən forma. Buraya **əmr forması** daxildir.

2. Özünəməxsus morfoloji göstəricisi olmayan, zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul edən forma. Buraya **xəbər forması** daxildir.

Qeyd: Feilin xəbər formasına feilin zamanları daxildir (Bax: feilin zaman kateqoriyasına). Daha doğrusu, feilin zamanları feilin xəbər forması ilə ifadə olunur.

3. Özünəməxsus morfoloji göstəricisi olan, şəxs şəkilçisi qəbul edən, yalnız zaman şəkilçisi qəbul etməyən forma. Buraya **arzu**, **vacib**, **lazım**, **şərt**, **davam**, **bacarıq formaları** daxildir.

Qeyd: Feilin formaları həm də ümumi, xüsusi olmaqla iki yerə ayrılır: *əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt, davam* xüsusi formanı, *bacarıq* və *sual* formaları isə ümumi formanı yaradır.

Onu da bilmək lazımdır ki, feilin formaları işin icrasına olan modallıq münasibətindən yaranır. Bu modallıq münasibəti *əmr, arzu, lazım, vacib* və s. formalarla ifadə olunur.

Feilin təsriflənən formalarından *lazım (-ası² şəkilçisi)*, *vacib (-malı² şəkilçisi)*, *arzu (-a² şəkilçisi)*, *şərt (-sa² şəkilçisi)* formaları gələcək zaman məzmununda olur. Xəbər forması isə feilin zamanları ilə birbaşa bağlıdır. Bu cəhəti nəzərə alan bəzi dilçilər feilin formalarını (*lazım, vacib, arzu, şərt* formalarını) feilin zamanlarının ifadə formaları kimi götürərək, zamanın (xüsusilə, gələcək zamanın) içərisində əritməyə çalışmışlar.¹

Halbuki feilin təsriflənən formaları iş, hal, hərəkətin icrasına *lazım, vacib, arzu, şərt* və s. münasibətlərini bildirir. Belə bir münasibət isə modallıqdan başqa bir şey deyildir. Modallığı isə feilin zamanları ilə qarışdırmaq düzgün deyildir.

Orta və ali məktəb dərslərində feilin təsriflənən formaları feilin şəkilləri adı ilə də adlanır. Məs.: *əmr* şəkli, *xəbər* şəkli, *arzu* şəkli və s. Lakin **şəkil** sözünə deyil, **forma** sözünə, eyni zamanda ***feilin təsriflənən formaları*** ifadəsinə üstünlük verərək ***əmr forması, xəbər forması*** və s. ifadələrini işlətməyi daha məqbul sayırıq.

Feilin əmr forması. Əmr forması *əmr, məsləhət, xahiş, rica, nəsihət, çağırış, istək* və s. mənə çalarlıqlarını bildirir. Feilin bu formasının özünəməxsus morfoloji göstəricisi yoxdur. Ona görə də *əmr* formasının morfoloji strukturu belədir: feilin kökü + şəxs sonluğu + *əmr* intonasiyası. Məsələn: *mən yazım, biz oxuyaq, siz gəlin* və s.

Feilin *əmr* formasının birinci şəxsə aid olub-olmaması bərəsində dilçilikdə iki fikir var:

1. Birinci fikir tərəfdarları P.M.Melioranski, N.K.Dmitriyev,

¹ I. S.Cəfərov. *Azərbaycan dilində feilin şəkilləri məsələsinin qoyuluşuna dair*. – *Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. I buraxılış, Bakı, 1963, s.21.*

A.N.Kononov, A.A.Yuldaşev və başqaları belə hesab edirlər ki, feilin əmr forması birinci şəxsin tək və cəmində mövcud deyildir. Onların fikrincə, birinci şəxs özü-özünə əmr edə bilməz.

2. İkinci fikir tərəfdarları V.A.Boqoroditski, A.Borovkov, N.P.Direnkova, Sauranbayev, M.Rəhimov və başqaları feilin əmr formasının hər üç şəxsin tək və cəmində mövcud olmasını qəbul edirlər.

Doğrudan da, bu ikinci fikir tərəfdarlarının mövqeyi daha inanırıcıdır. Belə ki, birinci şəxsin tək və cəmində olan əmr formasının məzmununda əmrdən başqa, istək, arzu, çağırış və s. mənə çarlıqları da vardır. Məsələn: *Siz dayanın, mən **gedim** su **gətirim**; Məni bu gün yola sal, **gedim**; Dədə, nə lazımdırsa de, mən **eləyim**, hara getmək gərəkdirsə, mən **gedim** (M.İsmayılov) və s.*

Feilin əmr formasının aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1) Əmr forması şəxslər üzrə aşağıdakı qaydada dəyişir:

tək	cəm
I - im ⁴	- aq ²
II -	- in ⁴
III - sin ⁴	- sinlar ⁴

Qeyd: feilin əmr forması ikinci şəxsin təkində ona görə şəxs şəkilçisi qəbul etmir ki, bütün feillər feilin əmr formasının ikinci şəxsinin təkinə uyğun gəlir: *al, oxu, de, yaz* və s.

2) Əmr formasının inkarı morfoloji yolla -**ma**² şəkilçisinin iştirakı ilə yaranır: *oxumasın, deməsin* və s.

3) Feilin əmr forması gələcək zaman məzmunu ilə bağlı olur. Çünki əmr olunan hər hansı bir iş gələcəkdə icra olunur.

4) Əmr forması bir sıra üslubi xüsusiyyətlər də daşıyır. Bu üslubi xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

a) əmr forması şərt formasının sinonimi olur. Məsələn: *Yerdə*

olsun, ya göydə, ya da bir atın nalı ilə dırnağı arasında **gizlənsin** vurana tapıb, tutub qolu bağlı hüsurunuza gətirəcəyəm. Yəni cümlə bu məzmunadır: Yerdə **olsa**, ya göydə, ya da bir atın nalı ilə dırnağı arasında **gizlənsə**, vurana tapıb, tutub qolu bağlı hüsurunuza gətirəcəyəm. Bu xəstəlik İngiltərənin dumanlı səması altında **olsun**, ya da Burbon adasının həyatverici səması altında **olsun** onun təmiz qəlbini zəhərləyə bilməz. Yəni: Bu xəstəlik İngiltərənin dumanlı səması altında **olsa**, ya da Burbon adasının həyatverici səması altında **olsa** onun təmiz qəlbini zəhərləyə bilməz.

b) əmr forması feilin vacib şəklinin sinonimi olur. Məsələn, *Saleh gərək bu cür arvadın qədrini **bilsin***. Yəni cümlənin məzmunu belədir: *Saleh bu cür arvadın qədrini **bilməlidir***; *Atası onun qəddarlığından **ittiham edilsin***. Yəni: *Atası onun qəddarlığından **ittiham olunmalıdır***.

c) əmr forması feilin arzu formasının sinonimi olur. Məsələn: *Mən istərdim ki, onlar **danışsınlar***. Yəni cümlənin məzmunu belədir: *Mən istərdim ki, onlar **danışalar***; *Yox, mən istəyirəm qızlar da **əşitsinlər*** (V.Babanlı). Yəni: *Mən istəyirəm qızlar da **əşidələr***; *Biz istərdik ki, qürbətdə, səfərdə, ya cəbhədə adamı olan evlərin hamısı məktub **alsın*** (Mir Cəlal). Yəni: *Biz istərdik ki, qürbətdə, səfərdə, ya cəbhədə adamı olan evlərin hamısı məktub **ala***. Onun arzusu budur ki, *Xorasanda **ölsün***. Yəni: *Onun arzusu budur ki, Xorasanda **ölə***.

5) Əmr formasının mənasını gücləndirmək üçün bu formadan əvvəl və sonra müəyyən qüvvətləndirici sözlər işlənir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) əmr formasından əvvəl gələn və onun mənasını qüvvətləndirən sözlər. Buraya *di, qoy, qoyun, qoysana, gəlin, təki, bircə* və s. sözlər daxildir. Məsələn: *di danış, qoy bilsin, qoy gəlsin, təki gəl* və s.

b) əmr formasından sonra gələnələr: *ha, barı, da, də* və s. Məsələn: *Unutmayın ha, de də* və s.

6) Feilin əmr forması təkcə əmr deyil, istək, çağırış, yalvarış, xahiş, öyüd, nəsihət və s. mənə çalarlıqlarını bildirir. Məsələn: *Səlimə xala, xahiş edirəm tez **gedək**. **Ağlama** ümidim dərdlərini sən (S.Tahir). Ay insanlar odur ki, siz qocalmağa **tələsməyin**. ...Bu qocaman dünyanı da **qocaltmayın** (F.Mehdi).*

Bundan başqa, əmr forması nifrət, qəzəb və s. mənə çalarlıqlarını da bildirir. Məsələn: *itil, rədd ol, qoy ölsün* və s.

Dəf ol da *get* azğınları, satqınları **qandır** (H.Cavid).

Qeyd: 1) Əmr formasının mürəkkəbi yoxdur. Çünki bu formaya *idi, imiş, isə* köməkçi sözlərini artırmaq olmur.

Qeyd: 2) Əmr formasında olan *işləyim, başlayım* və s. tip-li sözlər yazıldığı kimi tələffüz olunmur. *İşləyim* sözü *işliyəm*, *başlayım* sözü *başlıyəm* kimi tələffüz olunur.

Feilin arzu forması.

Adından göründüyü kimi, feilin bu forması arzu olunan hər hansı bir işin gələcəkdə icra olunacağını bildirir. Feilin bu formasının morfoloji strukturu belədir: **feil kökü + -a (-ə)** şəkilçisi +**şəxs sonluğu**. Məsələn: *görəm, oxuyam, baxam, olam* və s.

Qeyd: feilin arzu formasının morfoloji şəkilçisi **-a (-ə)** omonim şəkilçidir.

Arzu formasının aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri vardır.

1. Arzu forması şəxslər üzrə dəyişir.

tək	cəm
I -m	-q;-k
II -san²	-sınız⁴
III -	-lar²

Məs.: *eləyəsen, tökəsən, açasan*

2. Feilin arzu formasının inkarı **-ma²** şəkilçisi ilə düzəlir: Məs.: *danışmaya, oxumaya* və s.

3. Arzu formasının mürəkkəbi vardır. Bu formanın mürəkkəbi *idi, imiş* sözləri ilə yaranır. *İdi* sözü ilə işlənən arzu forması feil formalarının hekayətini, *miş* sözü ilə işlənən isə rəvayətini yaradır. Bu zaman arzu forması quruluşca mürəkkəb olur. Məsələn: *oxuya idi, gələ imiş* və s.

Arzu forması *idi* köməkçi sözünü qəbul edərkən, arzu formasının şəkilçisi ilə *idi* sözü birlikdə **-aydı²** formasına düşür. Müqayisə edək: *çala idi - çalaydı, oxuya idi-oxuyaydı* və s.

Kaş kəpəz üstündə quşa dönəydim, Arzum buludlardan bal alsın deyə, Öləndə bu dağda daşa dönəydim, Zirvəsi bir qarış ucalsın deyə; Yenə o bağ olaydı (M.Müşfiq). Fələkdən kam alaydıq, Sizə qonşu olaydıq (M.Müşfiq); Hər şirin çağların acı anı var, Bizim o anımız əvvəl gələydi (F.Qoca); Nə sən göz yaşları tökəydin, Nə də mən bu əzabları çəkəydim (F.Qoca).

4. Arzu formasının mənasını gücləndirmək üçün bir sıra sözlərdən istifadə olunur. Həmin sözlər feilin arzu formasından əvvəl gəlir. Buraya *kaş, təki, bircə, gərək* və s. sözlər daxildir. Məsələn: *gərək bilə, təki öyrənə* və s.

Qeyd: Bəzən şeir dilində əvvəlcə arzu forması, sonra isə onun mənasını gücləndirən söz gəlir. Məs.: *Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram, Qolumdakı zəncirləri qram gərək qram-qram (X.R.Ulutürk).*

5. Arzu forması bir sıra üslubi xüsusiyyətləri də daşıyır. Arzu formasının üslubi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

a) arzu forması əmr şəklinin sinonimi olur. Məsələn: *Dedim ki, biləsiniz. Yəni: dedim ki, bilin; Şair gərək anasından doğula, O sevilə bir əvəzsiz balatək, Ona gərək Allah kimi baxıla, El qəlbindən qopub gələ nalətək (C.Novruz). Yəni: Şair gərək anasından doğulsun, O sevilsin bir əvəzsiz balatək, Ona gərək*

Allah kimi **baxılsın**, El qəlbindən qopub gəlsin nalətək; Bu mətləbi sizə yazıram ki, əziz qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfərə **oxuyasınız** (M.F.Axundov). Yəni: Bu mətləbi sizə yazıram ki, əziz qardaşım Mirzə Məhəmməd Cəfərə **oxuyun**.

b) arzu forması şərt şəklinin sinonimi olur: *Əgər bu uşağa bir əl dəyər*. Yəni: *Əgər bu uşağa bir əl dəyər*; *O məclisdə bir lovğalıq edər*, hamı ona qarşı çıxar. Yəni: *O məclisdə bir lovğalıq etsə*, hamı ona qarşı çıxar; *Adam yazda taxıl əkər*, yayda **biçər**, qışda da yerini isti eyləyib yatar. Yəni: *Adam yazda taxıl əksər*, yayda **biçsər**, qışda da yerini isti eyləyib yatar.

c) arzu forması indiki zamanın sinonimi kimi çıxış edir: *İndi sən mənə belə sözlər deyəsən*. Yəni: *İndi sən mənə belə sözlər deyirsən*.

Vacib forması işin gələcəkdə icrasına vaciblik münasibətini bildirir. Bu formanın morfoloji göstəricisi - **malı²** şəkilçisidir. Vacib formasının morfoloji strukturu belədir: **feil kökü + -malı² + şəxs sonluğu**.

Feilin vacib forması.

Feilin vacib formasının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır.

1) Vacib forma şəxslər üzrə aşağıdakı kimi dəyişir.

tək	cəm
I -am²	-ıq⁴
II -san²	-sınız⁴
III -dır⁴	-dırlar⁴

2) feilin vacib forması inkar şəkilçisini qəbul edə bilir. Vacib formasının inkarı həm morfoloji yolla, həm də *deyil* sözü ilə yaranır: *oxumamalıyam*, *oxumalı deyiləm* və s.

Deyil sözü ilə vacib formasının inkarının yaranmasında şəxs şəkilçisi **deyil** sözünün sonuna qoşulur. Onu da qeyd edək ki, vacib formasının **-ma²** inkar şəkilçisi ilə yaranan inkarlığının dil-

də işləkliyi praktik olaraq azalmışdır: *oxumamalıyam, gəlməməliyəm* və s.

3) Vacib forması *olmaq* sözü ilə işlənə bilər. Bu zaman *olmaq* sözü feilin hər üç zamanında özünü göstərir: *yazmalı oldum, yazmalı oluram, yazmalı olacağam, yazmalı olaram* və s.

Biz Yevlağa çatandan sonra sən qatarı iki-üç saat gözləməli olacaqsan (M.İsmayılov).

Vacib forması *olmaq* sözü ilə işlənərkən qəbul etdiyi şəxs şəkilçiləri *olmaq* sözünə qoşulur: *çalışmalı oldum, çalışmalı oldun, çalışmalı oldu, çalışmalı olduq, çalışmalı oldunuz, çalışmalı oldular*.

4) Vacib forması bir sıra maraqlı üslubi xüsusiyyətlər də daşıyır:

a) vacib forması feilin əmr formasının sinonimi olur. Məsələn: *İndi siz məni sən deyə çağırma* **çəğirməlisiniz**. Yəni: *İndi siz məni, sən deyə çağırın*; *Mən özüm getməliyəm*, *gözümün işığı, sənin getməyindən bir şey çıxmaz*. Yəni: *Mən özüm gedim*, *gözümün işığı, sənin getməyindən bir şey çıxmaz*; *Çəkmələrini qapının dibində soyunub ayaqlarına şap-şup geyməlisən* (V.Babanlı). Yəni: *Çəkmələrini qapının dibində soyunub ayaqlarına şap-şup geyin*; *Koroğlunun, Qaçaq Nəbinin nəslini kəsilmədiyi halda, Qıratın, Bozatın nəslini niyə kəsilməlidir?* Yəni: *Koroğlunun, Qaçaq Nəbinin nəslini kəsilmədiyi halda, Qıratın, Bozatın nəslini niyə kəsilsin?*; *Sizin özünüzdə və alman konsulxanasına aid vəsiqələri bir parçasına qədər gətirməlisiniz* (M.S.Ordubadı). Yəni: *Sizin özünüzdə və alman konsulxanasına aid vəsiqələri bir parçasına qədər gətirin*.

Müasir Azərbaycan dilində vacib formasının əmr formasının sinonimi olması dildə geniş yayılmışdır. Bu, daha çox iki şəkildə diqqəti cəlb edir: 1) Vacib formanın şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçisi işlənir və əmr formasının sinonimi yaranır. Məsələn: *İndi mən bu paltarları çıxarıb hansı paltarları geyməliyəm?* Yəni: *İndi mən bu*

paltarı çıxarıb hansı paltarı geyinim; *Bu saat buyurun ki, Hacı Aslan ölməlisən! Ölməsəm kişi deyiləm. Yəni: Bu saat buyurun ki, Hacı Aslan öl! Ölməsəm kişi deyiləm.*

2) Feilin vacib formasının şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçisi işlənir. Bu zaman proses daha qabarıq olur. Feilin vacib forması əmr formasının sinonimi kimi çıxış edir. Məsələn: *Buna mütəəssir olmamalı;* Yəni: *Buna mütəəssir olmayın (olmasın, olmayaq). Nə etməli (yəni, nə edək...), necə etməli (yəni, necə edək...); Hara getməli (yəni, hara gedək...).*

b) vacib forması feilin qəti gələcək zamanının sinonimi kimi özünü göstərir. Ona görə ki, işin icrası qəti şəkildə vacib hesab olunursa, bu zaman vacib forma qəti gələcək zamanı əvəz edə bilər. Məsələn: *Onda on iki il səyahətə çıxmalısınız. Yəni: Onda on iki il səyahətə çıxacaqsınız; Üç gün ərzində bütün quldurları tutub hüzuruma gətirməlisiniz, bildinizmi? Yəni: Üç gün ərzində bütün quldurları tutub hüzuruma gətirəcəksiniz, bildinizmi?*

Qeyd: Feilin vacib forması tarixən sintaktik yolla da yaranmışdır: *almaq görək, oxumaq görək.* Müasir dilimizdə bu cür dil faktları işləkliyini praktik olaraq azaltmışdır.

5) Feilin vacib forması feilin şərt formasının sinonimi kimi işlənir. Məs.: *İndi ki, biz burada qalmalıyıq, gecəni səhər etmək üçün uzun və məşğuledici bir söhbət tapmaq lazım deyildirmi? (M.S.Ordubadi) Yəni: İndi ki, biz burada qalırıqsa, gecəni səhər etmək üçün uzun və məşğuledici bir söhbət tapmaq lazım deyildirmi?*

Feilin şərt forması.

Feilin bu forması **feil kökü + -sa² +şəxs** sonluğu morfoloji strukturunda olur. Məsələn: *alsan, bilsən, oxusaq* və s.

Feilin şərt şəkli ilə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır.

1. Şərt şəkli şəxslər üzrə dəyişir:

tək	cəm
I -m	-q;-k
II -n	-nız⁴
III -	-lar²

2. Şərt formasının inkarı morfoloji yolla yaranır: *oxumasam, almasam, deməsəm* və s.

*İnsandır hər şeyi mənalandıran, saat nə gərəkdir, zaman **olmasa**, Bir dağın, bir çayın gözəlliyini, Kim duyar, söyləyin insan **olmasa?! (B.Vahabzadə).***

3. Şərt forması *idi, imiş* köməkçi sözləri ilə işlənərək şərt formasının mürəkkəbini yaradır: *alsa idi, oxusa imiş* və s. Feilin şərt formasının mürəkkəbi şəxslər üzrə dəyişərkən şəxs şəkilçisi *idi, imiş* köməkçi sözlərindən sonra qoşulur: *alsa idim, alsa idin, alsa idi* və s.

4. Şərt forması (morfoloji göstəricisi **-sa²**) sintaksisdə şərt budaq cümləsini yaradır. Məsələn: *Qaçay anladı ki, dayanıb musiqiyə qulaq **assa**, axşama qədər heç iki kötük də yara bilməyəcək.*

5. Şərt forması **da, də** bağlayıcısı ilə işlənərək şərt budaq cümləsinin məzmununa qarşılaşdırma, müqayisə çaları verir. Məsələn, *Usta Cəmilin pendir-çörəyini **yesə də**, haqqın tərəfini saxladı. Qurban onun bütün varını əlindən **alsa da**, halaldır, lap yaxşı, iş görür, əlinin içindən gəlir (M.İsmayılov). Onun adəti üzrə “Əlhəmdüillah” deməməsi Qüdrəti **təəccübləndirdisə də**, o, dinmədi (M.İsmayılov).*

6. Şərt forması şərt məzmunu bildirdiyi üçün özündən sonra ikinci bir feilin də işlənməsini tələb edir. İkinci feildəki iş, hal, hərəkət şərt məzmunu ilə bağlı olur. Məsələn: *Kitabı **alsam**, gətirərəm; Səni **görsəm**, danışaram* və s.

Feilin lazım forması.

Feilin bu forması **feil kökü + -ası²** şəkilçisi + **şəxs** sonluğu strukturunda olur. Məsələn: *danışasıyam, oxuyasıyam, inanasıyıq, qurtarasıdır* və s. Feilin lazım formasının aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır.

1) Lazım forması şəxslər üzrə dəyişir:

tək	cəm
I -am²	-ıq⁴
II -san²	-sınız⁴
III -dır⁴	-dırlar⁴

2) Lazım forması inkarda olarkən deyil sözü iştirak edir: *oxuyas deyiləm*. Bu zaman lazım forması şəxslər üzrə dəyişərkən şəxs şəkilçisi deyil sözünün sonuna qoşulur: *gələsi deyiləm, gələsi deyilsən, gələsi deyildir, gələsi deyilik, gələsi deyilsiniz, gələsi deyildirler*.

Deyir, mən arılarımı buradan heç yana köçürəsi deyiləm (İ.Əfəndiyev).

3) Feilin lazım formasının mürəkkəbi idi, imiş, isə köməkçi sözləri ilə yaranır. Lazım formasının mürəkkəbi şəxslər üzrə dəyişərkən şəxs şəkilçiləri *idi, imiş, isə* köməkçi sözlərinin sonuna qoşulur: *oxuyası imişəm, oxuyası imişsən, oxuyası imişdir* və s.

Qeyd: Lazım forması **isə** köməkçi sözü ilə işlənərkən şəxs şəkilçisi **-ası, -əsi** şəkilçisindən sonra qoşulur. Məs.: *oxuyasıyamsa, işləyəsiyəmsə, gələsiyəmsə* və s.

4. Lazım forması olmaq sözü ilə də işlənərək quruluşca mürəkkəb olan feil əmələ gətirir: *oxuyası olduq, oxuyası oldunuz, oxuyasınız oldular* və s.

Bu cür mürəkkəb feillər *olmaq* sözünə feilin bütün zaman şəkilçilərinin qoşulması yolu ilə də yaranır: *oxuyası oldum, oxuyası oluram, oxuyası olacağam* və s. Düzdür, bu cür forma praktik olaraq az işlənsə də, morfoloji struktur baxımından dildə özünü göstərə bilər.

Feilin davam forması.

Feilin davam formasına bəzən ikinci dərəcəli indiki zaman da deyilir. Lakin bu fikir özünü doğrultmur. Davam forması feil kökü **+maqda²** şəkilçi **+şəxs** sonluğu morfoloji strukturunda olur. Məsələn: *İşə başlamaqdayam.*

Feilin davam formasının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır.

1. Davam forması şəxslər üzrə dəyişir:

tək	cəm
I -am²	-ıq⁴
II -san²	-sınız⁴
III -dır⁴	-dırlar⁴

2. Davam formasının inkarı əsasən *deyil* sözünün iştirakı ilə yaranır. Bu zaman davam forması şəxslər üzrə dəyişərkən şəxs şəkilçiləri *deyil* sözünün sonuna qoşulur: *oxumaqda deyiləm, oxumaqda deyilsən, oxumaqda deyildir, oxumaqda deyilik, oxumaqda deyilsiniz, oxumaqda deyildirlər.* Qeyd edək ki, davam formasının *deyil* sözü ilə işlənməsi praktik olaraq dildə özünü az göstərir.

3. Davam formasının mürəkkəbi *idi, imiş, isə* köməkçi sözlərinin iştirakı ilə yaranır. Şəxslər üzrə dəyişdikdə *isə* şəxs şəkilçiləri köməkçi sözlərin sonuna qoşulur: *oxumaqda idim, oxumaqda idin, oxumaqda idi, oxumaqda imişik, oxumaqda imişsiniz, oxumaqda imişlər.*

Qeyd: Davam forması **isə** köməkçi sözü ilə işlənərkən şəxs şəkilçisi *isə* köməkçi sözündən əvvəl gəlir. Məs.: *görüşməkdəyəmsə, oxumaqdayamsa, başlamaqdayamsa* və s.

Feilin davam forması *isə* köməkçi sözü ilə işlənərkən şəxs şəkilçisi *isə* köməkçi sözünə deyil, **-maqda²** şəkilçisinə qoşulur: *oxumaqdayamsa, oxumaqdasansa* və s.

Qeyd: Ümumiyyətlə, feil formasının mürəkkəbi *idi, imiş, isə* köməkçi sözlərinin iştirakı ilə yaranır. Feil formasının sonu-

na *idi* köməkçi sözü qoşulduqda feilin mürekkəb formasının hekayəsi, *imış* qoşulduqda rəvayəti, *isə* qoşulduqda şərti yaranır.

Feilin bacarıq forması feil kökü + **-a (-ə)** şəkilçisi + *bilmək* sözünün iştirakı ilə yaranır: *yaza bilmək, ala bilmək, görə bilmək, duya bilmək* və s. Feilin bu forması ona görə ümumi forma adlanır ki, feilin bütün növləri və zamanı ilə işlənə bilər. Məsələn: *yazışa bildim, yazdırı bildim, oxuya biləcəyəm* və s.

Feilin bu forması ona görə ümumi forma adlanır ki, feilin bütün növləri və zamanı ilə işlənə bilər. Məsələn: *yazışa bildim, yazdırı bildim, oxuya biləcəyəm* və s.

Feilin bacarıq formasının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1) Bacarıq forması şəxslər üzrə dəyişir.

tək	cəm
I -m, -am ²	-q, -k; -ıq ⁴
II -n, -san ²	-nız ⁴ , -sınız ⁴
III -	-lar ²

Bacarıq forması şəxs şəkilçisi qəbul edərkən şəxs şəkilçiləri *bilmək* sözünə qoşulur: *yaza bildim, görə bildim* və s.

Mən boyda bir qızı dörd canavarın əlindən qaçırıb qurtara bilirsən, ali təhsil ala bilmirsən? Mən bütün kainatı köməyə çağıraraq düz səkkiz variantdan sonra məsələnin düzgün həllini tapa bildim. O uzaq dağların arasında adamlar sənin üçün ət, yağ, pendir hazırlayır, sən də vəzifəni vicdanla yerinə yetirə bilməlisən.

2) Bacarıq formasının inkarı **-ma²** inkar şəkilçisi ilə (morfoloji yolla) yaranır. Bu zaman inkar şəkilçisi *bilmək* sözünə qoşulur: *görə bilmədim, görə bilmədin, görə bilmədi, görə bilmədik, görə bilmədiniz, görə bilmədilər.*

Elə fikirləşməyin ki, mən sələm İsmayılın boğazını cüce boğazı kimi üzə bilmərəm, qorxaram (M.İsmayılov). Pərişan

xatırlamağa çalışdı, lakin **xatırlaya bilmədi** (M.İbrahimov). Mənim anam iyirmi ildir işləyir, amma indiyə qədər artırıb mənə bir piano **ala bilmədi**.

Feilin bacarıq formasının inkarı yaranarkən bəzən **-ma²** inkar şəkilçisindən əvvəl *bilmək* sözünü **-m** ünsürü əvəz edir: *yaza bilmədim-yazamadmım, oxuya bilmədim-oxuyamadmım və s.*

Söz *tapa bilmədi, təsəlli verməyə güc tapamadmı* özündə, ona dünyaya gətirən insan son nəfəsini yaşayırdı; *Lüt-çılpaq ağaclar kölgə salammaz, salammaz, canım, salammaz*. Baş-ayaq yatsa da gürzə-gürzəni *çalammaz, canım, çalammaz* (Z.Əziz). Hər torpaq oğlunda torpaq qeyrəti, *Olammaz, canım, olammaz* (Z.Əziz). Hər kişi doğulan, kişi dünyada, *Öləmməz, canım, öləmməz* (Z.Əziz).

3) Feilin bacarıq forması mürəkkəb feil də yaradır: *görə bilsək, eşidə bilsək, danışa bilsək və s.*

Feilin sual forması.

Bu forma ümumi forma adlanır. Ona görə ki, sual forması feildən başqa, isimləri, sayları, əvəzlilikləri də əhatə edir. Sual forması feillərin kökünə **-m⁴** sual ədatının qoşulması ilə yaranır.

Məsələn: *oxudunmu, aldınmı, görüşəcəkmı* və s. Qeyd etdiyimiz kimi, sual formasının şəkilçisi isimlərin, sayların, sifətlərin və əvəzliliklərin də sonuna qoşulur: *müəllimmı, beşmı, mənəmı* və s.

Küləkmi, şüşəmi, yoxsa kədərmi, Belə yazıq-yazıq sızıldayırdı? (İ.İsmayilzadə). Burada mənim bir xalam olduğunu sənə demişdim... Yadındadırmı? Ayırı gün gələrsən, yaxşımı?

Bundan başqa, feilin sual forması feilin bütün növlərini və zamanlarını əhatə edir: *yazıldımı, yazışdımı, yazdırdımı, yazacaqmı, yazarmı, yazırmı* və s.

Doğma torpağında vuruşan bir xalq, Beşiyi başında vəhşi olarmı? (N.Həsənzadə). Bax, görürsünüzmü? - deyə o, əsəbiləşdiyini gizləməyə çalışaraq cavab verdi.

FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI

Feilin təsriflənməyən formaları zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən formalardır. Buraya məsdər, feili sifət və feili bağlama daxildir.

MƏSDƏR

Məsdər, iş, hal hərəkətin adını bildiren təsriflənməyən formadır. Bu forma feilin sonuna **-maq²** şəkilçisinin qoşulması ilə yaranır: *yaşamaq, oxumaq, gəlmək* və s.

maq² şəkilçisi barəsində türkologiyada üç fikir mövcuddur:

1. N.A.Baskakov belə hesab edir ki, **-maq²** şəkilçisi tarixən mövcud olmuş **-man²** şəkilçisindən yaranmışdır.

2. A.N.Kononov belə hesab edir ki, **-maq²** məsdər şəkilçisi **-ma²** şəkilçisi ilə tarixən yönlük hal şəkilçisi kimi çıxış etmiş **-qa, -ğa** şəkilçisindən yaranmışdır.

3. Q.İ.Ramstedin fikrincə, **-maq²** məsdər şəkilçisi **-m + -aq²** şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Türkologiyada mövcud olan bu fikirlərin hər üçü özünü doğrultmur. Doğru fikir odur ki, **-maq²** şəkilçisinin özü tarixən mövcud olmuş qədim şəkilçidir. Elə buna görə də müasir dilimizdə feildən isim əmələ gətirən **-ma²** şəkilçisinin **-maq²** -dən

yanmasını misallar da təsdiq edir. Müqayisə edək: *bozartmaq–bozartma, dondurmaq–dondurma, qovurmaq–qovurma* və s. Deməli, *tarixən bozartmaq, dondurmaq, qovurmaq olmuş, sonralar bozartma, dondurma, qovurma yaranmışdır.*

Məsdərin ikili xüsusiyyəti vardır: ismə və feilə məxsus xüsusiyyətləri. Bu xüsusiyyətlərdən biri (yəni feilə məxsus xüsusiyyət) **-maq²** şəkilçisinə qədərki hissədə, ikinci xüsusiyyət isə **-maq²** şəkilçisindən sonrakı hissədə (yəni ismə məxsus xüsusiyyət) özünü göstərir.

Məsdərin

feilə məxsus

xüsusiyyətləri.

1. Məsdərlər də feillər kimi təsirli və təsirsiz olur: *yazmaq, oxumaq, gülmək, gəlmək* və s.

2. Məsdərlər feillər kimi təsdiq və inkarda olur: *oxumaq–oxumamaq, gəlmək–gəlməmək.*

Bilməmək *eyib deyil, öyrənməmək* eyibdir. *O bir qədər sakitləşdi və təşvişə düşməyi yersiz saydı, hətta bu barədə heç kəsə bir söz deməməyi qərara aldı (İ.Şıxlı).*

3. Məsdərlər feillərə məxsus olan növ kateqoriyasının şəkilçilərini qəbul edir: *yazmaq–yazılmaq–yazışmaq–yazdırmaq, boğulmaq, vuruşmaq* və s.

4. Məsdərlər feili sifət və feili bağlamalar kimi tərkib yarıda bilir. Məsələn: *Mühazirələrə diqqətlə qulaq asmağa adət etmək lazımdır; Xalqın şairini gülləyə tutmaq, Bu xalqın özünü güllələməkdir. Hər yerdə ata ilə oğlun ixtilafına qarışmaq, iki sevgilinin arasına girib, onları barışdırmaq, ər ilə arvadın davasını yatırtmaq, sədrin qəzəbinə gəlmiş adamların işini düzəltmək sanki Yastı Salmana peşə olmuşdu (M.İbrahimov);*

Baxıram dünyanın bu gərdişinə, Dəli bir ağlamaq keçir könlümdən, Fələk rəvac verdi namərd işinə, Dəli bir ağlamaq keçir könlümdən (A.Mustafayev).

Məsdərin feilə məxsus bu xüsusiyyətləri heç də əsas vermir ki, məsdər feil hesab olunsun. Ona görə ki, məsdərin feildən fərqli aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

a) məsdərlər söz yaradıcılığında çıxış edə bilmir. Yəni məsdərlərdən yeni mənalı söz yaratmaq olmur. Lakin feillər söz yaradıcılığında çıxış edir.

b) məsdərlər konkret zaman bildirmir. Feilin işə konkret zamanları var: indiki, keçmiş, gələcək zamanlar. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə məsdəri feil hesab etmək olmaz.

***Məsdərin
ismə məxsus
xüsusiyyətləri.***

1. Məsdərlər isimlər kimi hallanır: *oxumaq, oxumağın, oxumağa, oxumağı, oxumaqda, oxumaqdan və s.*
Vaxtım yox gecikməyə, Haqqım yox tələsməyə, Qoy xainlər başlasın, Titrəməyə, əsməyə, Xəyanətin kökünü, Yer üzündən kəsməyə, Ən kəskin qılınc mənəm, ən iti xəncər mənəm. Nəcəf əyri-üyrü taxtadan qayrılmış və adamın başı zorla görünən xitabət kürsüsünün dalına keçdi, yavaş-yavaş danışmağa başladı. Ağlamağa bir kəsi yox. Ağacı yox, kölgəsi yox, Yeri-yurdu, ölkəsi yox, Allahın oğludur daha (R.Rövşən). Yaşamaq istəyirəm axan bir bulaq kimi, Yaşamaq istəyirəm gül açan torpaq kimi, Yaşamaq istəyirəm yer üzündə haqq kimi (A.Mustafayev).

2. Məsdərlər isimlər kimi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: *mənim oxumağım, sənin oxumağın, onun oxumağı, bizim oxu-*

mağımız, sizin oxumağınız, onların oxumağı.

3. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər kimi, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş məsdərlər də yenidən hallana bilir: *mənim oxumağım, mənim oxumağımın, mənim oxumağıma, mənim oxumağımı, mənim oxumağımda, mənim oxumağımdan*.

4. Məsdərlər isimlər kimi qoşmalarla işlənir: *üzmək üçün, gəzmək üçün, öyrənmək üçün və s.*

Sanki Yarməmmədin heç bir şəxsi arzusu, şəxsi düşüncə və ehtirası yox idi, başqalarına xoş gəlmək üçün, uyuşmaq üçün yaranmışdı (M.İbrahimov). Bu qəmdən silkinib yaşamaq üçün, Dəli bir ağılamaq keçir könlümdən (A.Mustafayev). Rusiya tələbəsi olan Arzumanovun dağılan mallarının zərərlərini ödəmək üçün min səkkiz yüz tükən verməlidir (İ.Məlikzadə). İşdən çıxan yoldaşlar təşkilat işləri aparmaq üçün müxtəlif müəssisələrə daxil olmalıdır (İ.Məlikzadə).

5. Məsdərlər isimlər kimi cümlə üzvü kimi mübtədə, tamamlıq, zərflik və ismi xəbər vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: *Dahi olmaq təfəkkürün dərinliyi ilə ölçülür (mübtədə); Anlamaq hadisələr arasında əlaqəni görməkdir (ismi xəbər); O gülməyi də güldürməyi də bacarır (tamamlıq); Ağılamaqdan gözləri qızarmışdır (zərflik); Eşitdiklərini ona çatdırmaqdır (ismi xəbər);*

Ləngimək var, yorulmaq var, Sökülmək var, qurulmaq var, Təmizlənmək, durulmaq var, Qəbiristana gedən yolda, Həsret görmək hər gün sınmaq, öyilməkdir, Həsret görmək tənələrlə döyülməkdir.

6. İsimlər kimi məsdərlər də ikinci və üçüncü növ ismi birləşmələrin tərəfləri kimi çıxış edir. Məsələn: *məşğul olmaq*

qaydası (2-ci növ ismi birləşmə), uşağın pis yatmağı (3-cü növ ismi birləşmə). *İndidən başımızın altına yastıq qoymağın xeyri* (III növ ismi birləşmə) *yox, zərəri var...* (M.İbrahimov). ***Oxumağın da öz tələbləri, qayda-qanunları var*** (III növ ismi birləşmə). Bu ***gənclərin gecə vaxtı parkda gəzməkləri düzgün deyil*** (III növ ismi birləşmə).

Məsdər ismə məxsus bu xüsusiyyətləri daşısa da, onu isim adlandırmaq olmur. Ona görə ki, məsdər isimdən fərqli aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

a) isimlər sözyaradıcılığında çıxış edir. Məsdərlər isə yeni mənalı söz yaratmır, yəni sözyaradıcılığında iştirak edə bilmir.

b) bütün isimlər cəmlənə bildiyi halda, məsdərlər cəmlənmir. Yalnız məsdərlər üçüncü şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etdikdə cəm şəkilçisi ilə işlənir: **onların oxumaqları**.

Mövcud dərsləklərdə bəzən məsdərlərlə feili isimlər bir-birinə qarışdırılır. Lakin bunlar bir-birindən fərqlənir. Bilmək lazımdır ki, feili isim **-ma²**, məsdər isə **-maq²** şəkilçisi ilə yaranır.

Bəzi dilçilik əsərlərində və dərsləklərdə məsdər iki yerə ayrılır:

1. **Ədati məsdər.**

2. **Məsdəri-xəfif.**

1. **Ədati məsdərə -maq²** şəkilçili feillər aid edilir: *bağlamaq, ötürmək, aparmaq* və s. Bu qəbildən olan məsdərlərə güclü məsdər də deyilir.

2. Məsdəri-xəfif isə **-ma²** şəkilçisi ilə feildən əmələ gəlmiş isimlərdir: *dondurma, bozartma, qovurma* və s.

Bu qəbildən olan məsdərlərə yüngül məsdər də deyilmişdir. Bunlar isə hal-hazırda feili isimlərə keçmişdir.

Feili isimlər isə aşağıdakı cəhətlərinə görə diqqəti cəlb edir.

1. **-ma²** şəkilçisini qəbul edərək əmələ gəlmiş feili isimlərin bir qismi leksikləşmə prosesində özünü göstərir: *düymə*, *çı-ğirtma* və s.

2. Feildən **-ma²** şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş feili isimlərin bir qisminin təyin olunan ikinci tərəfi də dildə mövcud olur: *vurma* (əməliyyatı), *toplama* (əməliyyatı), *bölmə* (əməliyyatı), *çıxma* (əməliyyatı) və s.

3. **-ma²** şəkilçisi ilə yaranmış bir qrup feili isimlər feilə məxsus olan növ kateqoriyasının şəkilçilərini daşıya bilir: *Kompleksləşdirmə*, *sənayeləşdirmə* və s.

Qeyd: **-ma²** şəkilçisi omonim şəkilçidir, həm də feildən sifət əmələ gətirir: *eşmə* bığ, *dişləmə* qənd, *burma* saç və s.

FEİLİ SİFƏT

Türkologiyada feili sifətin gah feil, gah sifət bəhsində, gah da ayrıca bir nitq hissəsi kimi tədris olunması məqsəduyğun hesab olunmuşdur. Bu mənada A.Troyanski, A.Borovkov, R.Cumanigözov və başqaları feili sifəti ayrıca bir nitq hissəsi hesab etməyə çalışmışlar¹. Lakin feili sifət feilin təsriflənməyən formalarından biri kimi feil bəhsində öyrənilir. Əsl həqiqət də belədir.

¹ А.Троянский. *Краткая татарская грамматика*. Казань, 1860, с. 8; А.Боровков. *Учебник уйгурского языка*. Л., 1935, с.27; Р.Жуманиёзов. *Узбек тилида сифатдаш*. Тил ва Адабиет Институтуи асарлари, Тошкент, 1949, с. 104, 126

Azərbaycan dilçiliyində feili sifətin tədqiqi ilə məşğul olan dilçilər olmuşdur. Bu dilçilərin sırasında Mirzə Kazımbəy, Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşar, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, B. Çobanzadə, H. Mirzəyev, V. Əliyev və başqalarının adlarını¹ xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

**Feili sifətin
morfoloji
göstəriciləri.**

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində feili sifət şəkilçiləri aşağıdakılardır:

1. **-an²**. Bu şəkilçi məhsuldar feili sifət şəkilçisidir: *oxuyan tələbə, ötən gün, itən gün, sönən ulduz, yaşayan insan, doğan günəş, görünən dağ, əsən külək, deyilən söz* və s.

*Bizim şəhidlərin **tökülən** qanı, Haqqın kitabında imzamız oldu (B.Vahabzadə). Ah, mən gündən-günə bu gözəlləşən, Işıqlı dünyadan necə əl çəkim? Bu yerlə **çarpışan**, göylə **əlləşən**, Dostdan, aşınadan necə əl çəkim? (M.Müşfiq). Göylərin lacivərd ətəklərində, **Gedən** bu qovğadan necə əl çəkim (M.Müşfiq). Həsretin araya atdı dağ, dərə, **Sönən** işıq oldun, batan səs oldun (Ə.Kərim). **Çürüyən** kötüklər həsrətlə baxır, Yaşıl pöhrələrin tərəvətinə (N.Kəsəmənli). Uzaq gəzdin qan **qoxuyan** saraydan, Qul olmadın ehtiyaca, Şəhriyar.*

Dilçilikdə belə hesab olunur ki, **-an²** feili sifət şəkilçisi tarixən keçmiş zaman şəkilçisi kimi işlənmiş **-qan**, **-kən** şəkilçilərindəki **q**, **k** samitlərinin düşməsi ilə yaranmışdır.

1. M.Əfşar. *Fənni-sərfi-türki*. s. 55-59; M.A.Везиров. *Учебник татарско-азербайджанского наречия*. с. 29, 34-36; B.Çobanzadə və F.Ağzadə. *Türk qrammeri*. B., 1929, s. 96-98; H.Mirzəyev. *Azərbaycan dilində feil*. B., 1986, s. 220-310; B. Алиев. *Причастия в современном азербайджанском и узбекском языках, автореферат канд. дис., Ташкент, 1965*.

Qeyd: **-an²** şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçinin omonimliyi aşağıdakılardır:

a) qeyri-məhsuldar şəkilçə tarixən isim əmələ gətirmişdir: *qalxan, ayran*.

b) sifət əmələ gətirir: *şoran* (torpaq), *düzən* (yer) və s.

c) mürəkkəb sözlərin ikinci komponenti kimi işlənir: *ətçəkən, tozsoran, günəbaxan, aşıüzən* və s.

2. **-miş⁴**. Bu şəkilçi keçmiş zaman məzmunlu feili sifət yaradır: *solmuş çəmən, ayrılmış budaq, qırılmış qanad, qazılmış qəbir, yazılmış məktub, deyilmiş söz, görülmüş iş, gecikmiş məhəbbət, keçmiş dost* və s.

*Kəlmələr dağıldı sahil boyunca, **Yonulmuş** bir gülün ləçəkləri tək (Ə.Kərim). Bir **sınmış** ağacın önündə çöküb, Desələr budağı bağlayırdı o, Bir **solmuş** çiçəyi min dəfə öpüb, Lap uşaqdan bəter ağlayırdı o (N.Kəsəmənli). **Sönmüş** ocağımın soyuq külüsən, Gözümdə əbədi nəm bükülüsən. Qanadı **qırılmış** bir tərlan kimi, Göylərdən yerlərə enmişəm, ay dost. Canavar bir də yan-yörəsinə baxdı, ucları **saralmış** otların arasında vurnuxan dozanqurdları gördü, bir də bir əqrəb cəsədi gördü (Y.Səmədoğlu).*

Qeyd: **-miş⁴** şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçinin omonimliyi aşağıdakı kimidir:

a) zaman şəkilçisi kimi işlənir: məktub yazılmışdır, kitab oxunmuşdur və s.

b) isim əmələ gətirir: *bişmiş* (xörək mənasında).

c) **imış** köməkçi sözünün şəkilçilənmiş variantı kimi özünü göstərir: *gəlibmiş, yazılmış, görülmüş* və s.

3. **-dıǵı⁴**. Bu şəkilçi əslində **-dıq⁴** şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. Müasir dilimizdə **-dıq⁴** şəkilçisi işlənmişdir. Lakin tarixən feili sifət şəkilçisi kimi mövcud olmuşdur. Məsələn: **Yenmədik** (yəni, yemədiyimiz) *aşa dua qılınmaz* (“Oğuznamə”); **Daş qopduq** (yəni, qopduğu) *yerdə ağır olur* (“Oğuznamə”) və s.

- **dıq⁴** feili sifət şəkilçisi hər üç şəxsin tək və cəmində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək aşağıdakı fonetik variantlarda işlənir.

tək	cəm
I -dıǵım⁴	-dıǵımız⁴
II -dıǵın⁴	-dıǵınız⁴
III -dıǵı⁴	-dıqları⁴

Xoşuna gələndə yazdığım şer, Sözün alovuna bürünərdi o (B.Vahabzadə). Qırdığın ürəkdən diləmə imdad, Bir sönən ulduza bənzəyəcək bu... Seymur dünən toydan qayıdarkən yıǵdığı nömrəni yadına salmağa çalışsa da, axırıncı rəqəmi xatırlaya bilmədi (Anar). Səlimə şəhərdə oxuyarkən aldığı kitabları bir-bir nəzərdən keçirdi (İ.Əfəndiyev). Başına döndüyüm gül üzli sona, Ömrümün ilk çağı yadıma düşdü (S.Vurğun). Yenə qılınıncını çəkdi üstümə, Qurbanı olduğum o ala gözlər (S.Vurğun). Əlinlə qurduğun barlı bağçalar, Tufanlar qopsa da saralıb-solmaz (S.Vurğun). Sanki günəş Kürün başında, təpələrin ağız-ağıza qovuşduğu yerdə aşağı enmiş və axşam-axşam sularda çimirdi (İ.Şıxlı).

-dıq⁴ şəkilçisi aşağıdakı hallarda yeni şəkilçilər əmələ gətirir:

a) **-dıq⁴** şəkilçisindən sonra **-ca²** şəkilçisi qoşulur və **-dıqca⁴** feili bağlama şəkilçisi yaranır. Məs.: *oxuduqca, yazdıqca, gəldikcə, öyrəndikcə* və s.

b) **-dıq⁴** şəkilçisindən sonra **-da²** şəkilçisi gəlir və **-dıqda⁴**

feili bağlama şəkilçisi formalaşır. Məs.: *oxuduqda, yazdıqda, bildikdə* və s.

c) **-dıq⁴** şəkilçilərdən sonra **-dan²** şəkilçisi və **sonra** sözü işlənir. Bu zaman *yazdıqdan sonra, apardıqdan sonra, oxuduqdan sonra* tipli ifadələr yaranır. Bu cür ifadələr zaman zərfləri olur.

Qeyd: **-dıq⁴** şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçi tarixən isim və sifət əmələ gətirmişdir. Hal-hazırda isə daşlaşmışdır. Müqayisə et: *Tapdıq, sandıq, satdıq* (taxıl) və s.

4. **-acaq²**. Məhsuldar şəkilçidir: *oxuyacağım əsər, görəcəyim iş* və s.

-acaq² şəkilçisi hər üç şəxsin tək və cəmində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək aşağıdakı feili sifət şəkilçilərini formalaşdırmışdır:

tək	cəm
I.- acağım²	- acağımız²
II.- acağın²	- acağınız²
III.- acağı²	- acaqları²

Qeyd: **-acaq²** şəkilçisi omonim şəkilçidir. Müqayisə et: *yazılacaq əsər – əsər yazılacaqdır, dayanacaq maşın – maşın dayanacaq* və s.

5. **-ası²**. Nisbətən məhsuldar feili sifət şəkilçisidir: **görüləsi** işlər, **baxılası** kino və s. **-ası²** şəkilçisi, **-acaq²** şəkilçisi ilə sinonim ola bilər: *baxılacaq kino – baxılası kino*.

Qeyd: **-ası²** şəkilçisi omonim şəkilçidir. Müqayisə edək: *görüləsi iş – iş görüləsidir*.

6. **-malı²**. Bu şəkilçi feildən sifət əmələ gətirən şəkilçilərə keçid mərhələsindədir. Məs.: *görülməli iş, yazılmalı əsər* və s.

-malı² şəkilçisi feili sifət, feildən düzələn sifət, feilin vacib formasının şəkilçisi kimi ola bilər.

- **malı²** şəkilçisi zaman bildirdikdə feili sifət xüsusiyyəti kəsb edir. Məs.: *Görülməli* işlərimiz çoxdur. *Göndərilməli* hədiyyələr hamını maraqlandırır və s. Buradakı feili sifətlər - *görülməli, göndərilməli* gələcək zamanla bağlı olan əşyanın əlamətini bildirir. Zaman burada əsas rol oynayır. Lakin **-malı²** feildən sifət düzəldən şəkilçi olduqda daimi əlamət və keyfiyyət məzmunu kəsb edir. Məs.: *İçməli* su təmiz olur. *Gülməli* sözlər danışdı. O, *yeməli* xörəklər bişirmişdi və s. Burada *ıçməli, gülməli, yeməli* sözləri zamanla bağlı olmayan daimi əlaməti bildirir. Ona görə də bu qəbildən olan sözlər, əsasən, sifətin dərəcə əlamətini qəbul edə bilər. Məs.: *ən içməli (su), daha içməli (su), lap içməli (su), olduqca içməli (su)* və s.

7. - **ar², -r; -maz²**. Bu şəkilçili sözlər az da olsa, hərəkət anlayışlı olur, zaman məzmununu ifadə edir və feili sifət yaradır. Məs.: *axar* çaylar, *axar* su, *görünməz* günlər və s. **-ar², -r; -maz²** şəkilçisi sözlərin əksəriyyəti əşyanın daimi əlamət və keyfiyyətini bildirir. Məs.: *qaynar* su, *qaynar* həyat, *gülər* üz, *çıxılmaz* vəziyyət və s. Burada *qaynar, gülər, çıxılmaz* sözləri əşyanın daimi əlamət və keyfiyyətini bildirir, zaman, hərəkət məzmununu ifadə edə bilmir.

Qeyd: Ümumiyyətlə, **-ar², -r; -maz²; -malı²** şəkilçiləri tədris zamanı dolaşlıq yaradır. Ona görə ki, bu şəkilçilər feildən sifət əmələ gətirən şəkilçilərə keçid mərhələsindədir. Misallara diqqət edək: yenilməz adam, dağılmaz

yuva, görünməz dünya, çəkilməz dərd, ölməz əsər, yanar məşəl, unudulmaz nəğmə, bitməz nəğmə, dözülməz həyat və s.

Feili sifətin feillə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.

1. Feillər kimi feili sifətlər də dinamik məzmununda olur. Lakin feillərdəki dinamiklik hökm yolu ilə, feili sifətlərdəki dinamiklik isə əlamətləndirmək yolu ilə bildirilir.

2. Feillər kimi feili sifətlər də zaman bildirir. Lakin feillər konkret zamanı, feili sifətlər isə ümumi zamanı bildirir. Yeri gəlmişkən, feili sifət şəkilçilərindəki zaman məsələsini belə sadalamaq olar: **-ası²**; **-acaq²**; **-malı²** feili sifət şəkilçiləri gələcək zaman məzmununu bildirir. **-dıq⁴**; **-miş⁴** feili sifət şəkilçiləri isə keçmiş zaman məzmunlu olur. **-an²**; **-ar²**; **-maz²** şəkilçiləri isə ümumi zaman məzmununu bildirir.

3. Feillər kimi feili sifətlər də təsdiq və inkarda olur. Feili sifətlərdəki inkarlıq **-ma²** və **deyil** sözü ilə yarana bilər. Məsələn: *Bakıya görünməmiş qar düşmüşdü; Bu iş sən görəsi iş deyil.*

4. Feillər kimi feili sifətlər də təsirli və təsirsiz olurlar. Feili sifətlərin təsirli olub-olmamasında feili sifət şəkilçilərinin heç bir rolu yoxdur. Belə ki, əgər feil təsirlidirsə, onda həmin feildən əmələgələn feili sifət də təsirli olur. Əksinə olduqda isə, feili sifət də təsirsiz olur. Məsələn: *oxuyan tələbə, görülən iş* və s.

5. Feillər kimi feili sifətlər də feilin növ şəkilçilərini qəbul edə bilər: *yazılan* (məqalə)–*yazışan* (adam)–*yazdırılan* (adam)–*yazdırılan* (məqalə) və s.

6. Feillər kimi feili sifətlər də özündən əvvəl gələn ismi dörd halda (yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq) idarə edə bilər.

Yönlük halda idarə: *Una **bulanmış** saçları gözünün üstünə tökülmüşdür.*

Təsirlik halda idarə: *Teymuru **düşündürən** məsələlər çox idi. Göyləri, yerləri **dərk edən** insan,*

Bəs niyə özünü çətin dərk edir? (B.Vahabzadə).

Yerlik halda idarə: *Əllərdə **titrəyən** qədəhlər gülür.*

Çıxışlıq halda idarə: *Dənizdən **aldığım** təəssürat mənə xoşdur.*

7. Feillər kimi feili sifətlər də feili bağlama ilə birlikdə bir lüğəvi qrammatik vahid yaradır: *əzilib-büzülən qız, saralıb-solmuş yarpaqlar* və s.

8. Feil kimi feili sifətlər də tərz kateqoriyasını ifadə edə bilər. Bu həm morfoloji yolla (şəkilçilərlə) olur, həm də sintaktik yolla yaranır: *səpələnmiş kolluqlar, döyünən qəlb* (morfoloji yolla), *Ona baxa-baxa qalan Məmməd* (sintaktik yol).

Qeyd: Feildən fərqli olaraq feili sifətlər söz yaradıcılığında çıxış etmir.

***Feili sifətin
sifətlə oxşar və
fərqli
xüsusiyyətləri.***

1. Feili sifətlər də sifətlər kimi təyin edə bilər. Lakin sifətlərdəki təyin etmə xüsusiyyəti daimi əlamət kimi özünü göstərir. Feili sifətlərdəki təyin etmə isə hərəkətlə bağlı əlamət kimi özünü göstərir. Müqayisə et: *soyudulmuş su – soyuq su.*

2. Sifətlərdən əvvəl dərəcə əlamətlərini artırmaq olur, lakin bu xüsusiyyət feili sifətlərdə mümkün deyil.

3. Feili sifətlərdə əlamət bildirmək hərəkətlə bağlı üzə çıxır, sifətlərdə isə əlamətlə bağlıdır.

4. Feili sifətlər də sifətlər kimi substantivləşə bilər. Substantivləşdikdə ismə məxsus kateqoriyaların göstəricilərini qəbul edir.

Feili sifətin substantivləşməsi. Substantivləşmə zamanı feili sifətlər hal, mənsubiyyət, şəxs və kəmiyyət şəkilçilərini qəbul edir. Feili sifətin substantivləşməsi dilimizdə geniş şəkildə özünü göstərir. Substantivləşmiş feili sifətləri isimlərin halları üzrə nəzərdən keçirək:

Adlıq halda substantivləşmə: *əkən biçər, axtaran tapar* və s.

Tamadanın sözünə qulaq asmayanlar çoxalır. Səven yalan danışsa, ləkələnər məhəbbət. Hər dəfə səninlə mən rastlaşanda, Qızaran, saralan sən olmadınmı? “Mən yalnız səninem deyib qaçanda, Yıxılan, büdrəyən sən olmadınmı? Soruşmaq istəyirəm, mən indi səndən, Etibarsız çıxan sən olmadınmı? Dünən bu evə gələn Ceyhunun dostu idi.

Yiyəlik halda substantivləşmə: *İslanmışın yağışdan nə qorxusu. Ümumiyyətlə, həm yaxşı istəyənlərin müvəffəqiyyətini göstərmək, həm də nöqsanları qeyd etmək üçün yerli komitə ilə komsomol komitəsi iclas çağırmaq istəyir (M.Süleymanlı). Etiraf edənin hər sözü min-min, Səhər günəşinin ilkin nurudur (B.Vahabzadə). Yerlərdə sürünsən, əməlin tapdanacaqdır, Aciz olanın dərдинə dərman da ola bilməz (C.Xəndan).*

Yönlük halda substantivləşmə: *Ölüm belə qəm deyil, bu həyatı duyana; Yol azmışa yol göstər. Nə qədər zarafat etdisə də, qız bu deyilənlərə başının hərəkətilə, gah da qısa cümlələrlə cavab verirdi (M.Süleymanlı). Dərđini çəkəne behişt əzabı,*

Nəbzini **tutana** behiştlik dünya (M.Aslan). O, məclisdə **oturanlara** ötəri bir nəzər saldı. Həyatın sizlərinə **bələd olana** qarşı belə rəftar etmək günahdır.

Təsirlik halda substantivləşmə: Başa dil **gətirəni** el gətirə bilməz. Kölgəmə, qayğıma **sığınanları**, əlimlə, qanımla yedizdirərdim. Nəfəsi tənqiyib **boğulanları**, Gözümün nuruyla çimizdirərdim. Dünəndən bəri suyun altında **qalanı** çıxartdılar.

Yerlik halda substantivləşmə: Felyeton **yazanda** günah yoxdur, çünki onun yazdıqlarında hər şey olduğu kimi verilmişdir.

Döyüş **gedəndə** qırılmaz iradə, dözümlü, qorxmazlıq kimi yüksək insani keyfiyyətlər olmalıdır. Sevgi və həsrət odu ilə **yazanda** ürəkdən gələn hisslər daha qabarıq şəkildə əks olunmalıdır.

Qeyd: **-an²** feili sifət şəkilçisi yerlik halda substantivləşdikdə **-anda²** şəkilçisi ilə omonimləşir. **-anda²** şəkilçisi feili bağlama şəkilçisidir. Müqayisə et: *Qaqarın kosmosa uçanda* (feili bağlama) – *Kosmosa uçanda* (adamda) (feili sifət).

- **anda²** feili bağlama şəkilçisi kimi: Muğanın pambığı fərəş **gələndə**, Qozalar gül açıb üzə **güləndə**, Qızlar iş gününə ipək **böləndə**, Könüllər mülkündə ilk bahar olur (S.Vurğun).

Çıxışlıq halda substantivləşmə: *Ondan xəbər gəlməyir, xəbər gəlir **öländən**. Aramızdan **gedənlərdən** danışıldı, xatirələri əziz tuturdu. Planı yüz əlli faiz yerinə **yetirənlərdən** on altı adam mükafatlandırıldı (M.Süleymanlı). Əsirlikdə başına **gətirilənlərdən** ətraflı danış, bəlkə qəzətdə çap etdik. Gülə-gülə **döyüləndən** çəkinin, “Bəli” deyib, **əyiləndən** çəkinin, Paltar kimi **geyiləndən** çəkinin, sındırmağa çalışmayın siz məni (N.Kəsəmənli).*

Misallardan görüldüyü kimi, feili sifət substantivləşdikdə onun təyin etdiyi söz işlənmir. Feili sifət təyin olunan sözün funksiyasını da öz üzərinə götürür.

Qeyd: feili sifət şəkilçilərindən **-dıq⁴**; **-acaq²**; **-malı²**; **-mış⁴**; **-ası²** şəkilçiləri substantivləşmədə daha fəaldır.

***Feili sifətlə
feildən düzələn
düzəltmə sifətlərin
fərqli
xüsusiyyətləri.***

1. Feili sifətlər ümumi zaman bildirdiyi halda, feildən düzələn düzəltmə sifətlər zaman bildirmir.

2. Feili sifətlər təsirli və təsirsiz olur. Feildən düzələn düzəltmə sifətlər isə daimi əlamət bildirir.

3. Feili sifətlər feilə məxsus növ şəkilçilərini qəbul edir. Feildən düzələn düzəltmə sifətlər isə növ şəkilçiləri ilə işlənmir.

Müqayisə et: **Sındırılan** ağacların necə qurduğunu görmək bəs deyilmi? (feili sifət) – **Athılar atın çapardı**, **Sınıq** könüllər yanardı (feildən düzələn düzəltmə sifət). **Açılmamış** poçt

qutusuna məktub atmaq istədi (feili sifət) – Açıq söhbət onu təmin etmədi (feildən düzələn düzəltmə sifət).

Lakin dilimizdə bir qrup feildən əmələ gəlmiş düzəltmə sifətlər vardır ki, onlarda feilin növ şəkilçiləri daşlaşmışdır. Məsələn: *döyüşkən ordu, vuruşqan adam (qarşılıqlı növ); deyingən qarı (qayıdış növ)* və s.

Qeyd: Dilimizdə *burulğan, asılqan* kimi isimlərdə feilin növ şəkilçiləri daşlaşmışdır. Feili sifət şəkilçilərinin bəzilərində feilin təsriflənən formalarının mənə çalarlığı vardır: *görüləsi iş, tikiləcək körpü* və s. Belə bir xüsusiyyət feildən düzələn düzəltmə sifətə aid deyil.

4. Feili sifətlər inkarlıq kateqoriyasını ifadə edə bilər. Yəni feili sifət şəkilçiləri - **ma**² inkar şəkilçisini qəbul etmiş feillərə qoşula bilər. Məs.: *uçurulmamış ev, yuyulmamış paltar* və s. Feildən əmələ gələn sifətlər isə inkar feillərə qoşula bilmir. Onlarda inkarlıq **deyil** sözü ilə əmələ gəlir. Məs.: *çalışqan tələbə deyil, qorxaq uşaq deyil* və s.

5. Feili sifətlər feilə məxsus tərz kateqoriyasını az da olsa qoruyur. Feildən düzələn düzəltmə sifətlərdə isə bu xüsusiyyət yoxdur.

6. Feili sifətlərin bəziləri feilin şəkillərinə aid çalarlığı qoruyub saxlayır. Məsələn, *yazılmalı* (məqalə) – vacib, *deyiləsi* (söz) – lazım, *yazılmaqda olan* (əsər) – davam, *oxuya bilən* (şagird) – bacarıq şəklinə aid çalarlığı qismən də olsa qoruyur.

7. Feili sifətlər feili bağlama ilə lüğəvi, qrammatik birləşmə əmələ gətirə bilər. Məs.: *utanıb-qızaran (qız), ölçülüb-biçilmiş* (əməliyyat) və s. lüğəvi birləşmə, *büzüşüb oturan* (oğlan) isə qrammatik birləşmədir.

8. Feili sifət **ol(maq)**, **et(mək)**, **elə(mək)** sözləri ilə işləne bilir. Məsələn: *həll etdiyim məsələ*. Lakin feildən düzələn düzəltmə sifət isə bu xüsusiyyəti daşmır.

9. Feili sifətlər həm feilə, həm də sifətə məxsus əlamətləri qoruyub saxlayır. Feildən düzələn düzəltmə sifət isə feillik əlamətini itirir, sifətə məxsus olan daimi əlamət qazanır.

10. Feili sifətlərin sifətin dərəcə əlamətlərini qəbul etməsi mümkün deyil. Lakin feildən düzələn düzəltmə sifətlər sifətin dərəcə əlamətlərini (daha çox çoxaltma dərəcəsinin əlamətini) qəbul edə bilir. Məsələn: *kəsici alət – lap kəsici alət – olduqca kəsici alət*.

Qeyd: -ar²; -maz²; -malı² feili sifət şəkilçiləri feildən sifət əmələ gətirən şəkilçilərə keçid mərhələsindədir. Ona görə də bu şəkilçili feili sifətlər sifətin dərəcə əlamətlərini asanlıqla qəbul edir. Məsələn: *içilməli su – lap içilməli su – olduqca içilməli su*.

11. Feili sifətlər özündən əvvəl gələn ismi yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında idarə edir. Məs.: *Bakıya gedən, Bakını görən, Bakıda oxuyan, Bakıdan gələn* (tələbə). Lakin feildən əmələ gələn düzəltmə sifətlər isə yiyəlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında idarə edir. Buradan aydın olur ki, feili sifətlər isimləri təsirlik halda idarə etdiyi halda, feildən düzələn düzəltmə sifətlər isə yiyəlik halda idarə edir. Misallara diqqət yetirək: *Çay içməyə qapım üzünüə açıqdır; Uşağın ağlağanı pisdir; Məmməd Əkbərdən çalışqandır; Onlarda yalnız həmin adam çalışqandır*.

12. Feili sifətlər, əsasən, düzəltmə feillərdən daha çox yararır. Feildən əmələ gələn sifətlər isə feil kökünə sifət əmələ gə-

tirən şəkilçilərin qoşulması ilə əmələ gəlir. Məsələn: *tutqun hava, kəskin söz, qırıcı təyyarə* və s.

Qeyd: Azərbaycan dilində istisnalıq təşkil edən *qaldırıcı kran, yandırıcı* maddə kimi misallar vardır ki, burada *qaldırıcı, yandırıcı* sifətləri düzəltmə feildən əmələ gəlmişdir.

13. Feili sifətlər özündən əvvəl gələn sözlərlə birlikdə feili sifət tərkibi yaradır. Məsələn: *Projektorlardan salınan işıqlar parka füsunkar gözəllik verirdi.*

Lakin belə bir xüsusiyyət feildən əmələ gələn düzəltmə sifətdə yoxdur.

14. Feili sifət şəkilçiləri feilə qoşulduqda demək olar ki, feilin lüğəvi mənası dəyişmir. Ancaq feildən sifət düzəldən şəkilçilər feilə qoşulduqda feilin lüğəvi mənası dəyişir.

Müqayisət et: *daşan çay – güləyən qız, görülmüş iş – sınıq ağac.*

FEİLİ BAĞLAMA

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində feili bağlama termini feilin təsriflənməyən forması, adverbial feil (zərfləşən feil), feili -zərf kimi adlandırılmışdır.

Feili bağlama Azərbaycan dilçiliyində geniş tədqiq olunmuş təsriflənməyən formalardan biridir. Bu sahədə Mirzə Kazım - bəyin, Y.Seyidovun, V.Əliyevin və başqalarının tədqiqatları mövcuddur. Türkologiyada isə N.A.Baskakovun, A.N.Kononovun və başqalarının tədqiqatları maraqlıdır. Azərbaycan dilçili-

yində Ə.Abdullayev, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Y.Seyidov və başqaları feili bağlama ilə bağlı aşağıdakı fikirləri söyləmişdir:

a) *feili bağlama feilin təsriflənməyən formalarından biridir;*

b) *feili bağlama zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişmir;*

c) *feili bağlama tərkibli cümlələrdə feili bağlama tərkibi cümlənin genişlənməmiş bir üzvüdür.*

Bəzən dilçilikdə feili bağlama tərkibini ayrıca bir cümlə hesab etməyə çalışanlar olmuşdur. Lakin bu fikir düzgün deyildir. Belə ki, feili bağlama tərkibləri cümlənin mürəkkəb bir üzvüdür. Onu ayrıca bir cümlə hesab etmək söz birləşməsi ilə cümlənin sərhədini eyniləşdirmək deməkdir.

Feili bağlamaya məxsus xüsusiyyətləri nəzərə alaraq ona belə bir tərif vermək olar: *Feili bağlama feilin təsriflənməyən formalarından biri olub zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişmir, cümlədə əsas feilin yanında gəlir, onun tərzini, zamanını, səbəb və məqsədini bildirir.*

Feili bağlamaların morfoloji göstəriciləri.

1. **-ib⁴** şəkilçisi. Məhsuldar şəkilçidir. Məsələn: *yazıb qurtardı, gəlib gördü, yapışib qaldı, alıb çıxdı, salıb itirdi, atlanıb keçdi, köçüb getdi, oturub ağıladı, irəliləyib keçdi* və s. Bu şəkilçilərin dialekt və şivələrimizdə müxtəlif şəkilləri mövcuddur. Dialekt və şivələrimizdə (Qazax, Zaqatala, Qax, Şəki və s.) **-iban⁴** varinatı daha çox işlənir.

Qeyd: **-ib⁴** şəkilçisi omonim şəkilçidir. Həm də nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi işlənir. Bu şəkilçinin omonimliyini fərqləndirmək üçün aşağıdakıları bilmək vacibdir:

a) **-ib⁴** zaman şəkilçisi kimi işləndikdə şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilir: Görüblər ki, hər şey tükənib, təzədən öküzləri qoşmağa başlayıblar.

Əgər **-ib⁴** şəkilçisi feili bağlama şəkilçisi olursa, onda şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir.

b) **-ib⁴** şəkilçisi zaman şəkilçisi olduqda ona idi, imiş köməkçi sözləri qoşula bilir: *Sən demə bu paltar tilsimlə-nibmiş.*

-ib⁴ şəkilçisi feili bağlama şəkilçisi olduqda isə idi, imiş köməkçi sözləri ilə işlənə bilmir: Qırat yeldən qanad taxıb uçurdu.

c) **-ib⁴** şəkilçisi zaman şəkilçisi olduqda cümlə üzvü kimi xəbər vəzifəsində çıxış edir. Feili bağlama şəkilçisi olduqda isə cümlə üzvü kimi zərflik vəzifəsində olur.

2. **-ınca⁴** şəkilçisi. Nisbətən qeyri-məhsuldar şəkilçidir: *Öl-dürməyincə əl çəkməz. O taydan qalxınca bir qara dəstə, Yaylım alətləri yayıldı düzə. Ana baxdı öz oğluna, Su da səpdi dalınca... Şair qəlbi bu səhnədən ilhamını alınca. O, bir nöqtəyə qədər kiçilib gözdən itincə qız həsrətli gözlərini bir kərə belə qırpmadı (M.Hüseyn). General bütün rəyləri dinləyib son sözünü deyincə hərə bir dəfə yuxuladı (İ.Şıxlı).*

3. **-dıqda⁴** şəkilçisi. Məlum olduğu kimi, **-dıq⁴** şəkilçisi ilə **-da²** şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır: *Yalanları üzə çıxdıqda pərt olurdu. Mirzə Şəfi otağa daxil olduqda artıq xangildə məclis qızıışmışdı, hamının başı qarışıq idi (Ə.Nicat).*

Qeyd: **-dıqda⁴** şəkilçisi **-arkən²** feili bağlama şəkilçisinin sinonimi ola bilir: gördükdə-görərkən.

4. **-dıqca⁴** şəkilçisi. Bu şəkilçi **-dıq⁴** və **-ca²** şəkilçisinin bir-

ləşməsindən yaranmışdır: *İnsan **kamilləşdikcə** dava-dalaşdan uzaq olur. Gəzib **dolaşdıqca** sahil boyunda, Pozur bir-birini izlərim mənim. **Atışdıqca** yaralarım bitişdi, Qara bəxtin yenə üzü ağ olsun, Yar da bizdən yad eyləyib, sağ olsun! Göz deyir qoy hələ **baxdıqca** baxım. Şəvə saçlarımda **çoxaldıqca** dən, Kövrək ümidimi çulğaladı çən... Çeşməkli professor auditoriyada, lövhənin qabağında ağır-ağır **gəzdikcə** çəkmələri cırıldayır (S.Qədirzadə). Vaxt **ötdükcə** tanış-bilişlər arasında Bəhlül müəllimin haqqında danışmağa adət elədim (İ.Hüseynov). Dəniz xəfif-xəfif **qabardıqca** elə bil qümaş yellənirdi (M.Süleymanov). Şahlargil hiss edirdilər, **gətdikcə** hava qaralır və axşama qədər gədiyi keçə bilməyəcəklər (İ.Əfəndiyev). Hiss edirdim ki, maşın **yaxınlaşdıqca**, anlar **ötdükcə** Vahidin əsəbləri daha da gərillirdi (İ.Hüseynov).*

5. **-arkən²** şəkilçisi. Bu şəkilçi **-ar²** şəkilçisi ilə *ikən* qoşmasının birləşməsindən yaranmışdır: *hazırlaşarkən, edərkən, danışarkən, görüşərkən* və s.

6. **-araq²** şəkilçisi. Bu şəkilçi **-ar²** və **-aq²** şəkilçilərindən yaranmışdır: *Danışaraq, duyaraq, qatararaq, gülümsəyərək, parlayaraq, qarışaraq* və s.

*Saf bulaq kimi axan mahnı mavi ləpələrin şırıltısına **qarışaraq** qulaq asanları valeh edirdi (M.Süleymanov). Balıq havada qəzəblə **çırpınaraq** var gücü ilə ölümdən xilas olmağa can atırdı (M.Süleymanov). Sən polad sinəni yerə **verərək**, Ehtiyat içində süründün yenə. Qoca rəssam **səndələyərək** addımlayır.*

7. **-alı²** şəkilçisi. Qeyri-məhsuldar şəkilçidir: *Müharibə **qurtaralı** üç il olardı. Ala gözlüm, səndən ayrı **düşəli**, Hicranın qəmiylə kef eyləmişəm. Səlimə bu kəndə **gələli** Şahlar anasının*

necə pis vəziyyətə düşdüyünü bilirdi (İ.Əfəndiyev). Səbri təhsildən qayıdalı iki ildir (M.Hüseyn).

8. **-anda²** şəkilçisi. Nisbətən məhsuldar feili bağlama şəkilçisidir. **-an²** şəkilçisi və **-da²** şəkilçilərindən yaranmışdır: *banlayanda, sıxılıanda, yaranda, çatanda, yetəndə, oxuyanda, gələndə* və s.

Sevindim ki, Vətənimin Ukraynası düşmənlərlə vuruşanda (M.Araz). Qəm-kədər üzünə tutanda pərdə, Qəmləndi çaylar da şələlələr də (M.Araz). Üfüq saralanda, toran düşəndə, səsləməli idim səni astadan. Çiçək oxşayanda, mizrab vuranda, Uzalı qalanda sevgi dalınca, Əllərim göynəyib üzə duranda, Ürəyim əlimdə olur o vaxtı (M.Yaqub). İkinci dəfə huşsuzluqdan ayılıb gözlərini açanda, qoca qarşısında feildşer əvəzinə Qurban kişini gördü (İ.Hüseynov).

Qeyd: **-anda²** şəkilçisi **-al²** şəkilçisinin sinonimi ola bilər: *müharibə qurtaralı – müharibə qurtaranda.*

9. **-a (ə)** şəkilçisi nisbətən məhsuldar şəkilçidir: *Qıvrıla-qıvrıla gedirdi, baxa-baxa keçirdi. Məs.: Hacı tir-tir əsən və tamamilə taqətsiz əllərə baxa-baxa susurdu (İ.Hüseynov). Qoca çəkmələri ilə əlləşə-əlləşə, qan-tər içində, tövşüyə-tövşüyə xəbər aldı (İ.Hüseynov). Başaçaq, ayaqyalın bir oğlan uşağı fit çala-çala dəniz qırağıyla anaya doğru gəlirdi (Ə.Məmmədخانlı). Əsgərlər sürünə-sürünə çayın kənarına çatıb kəndə doğru istiqamət götürdülər (İ.Şıxlı).*

- a (-ə) şəkilçisi XVI əsrə qədər daha məhsuldar işlənmişdir. Feili bağlama şəkilçisi kimi Xətai, Füzuli yaradıcılığında məhsuldar olmuşdur. Məsələn: *Gördüm üzünü çü baxa qaldım*

(*Xətai*); *Heyrət gözü ilə baxa qaldı* (Füzuli).

Hal-hazırda dialekt və şivələrimizdə **-a (-ə)** şəkilçisi feili bağlama şəkilçisi kimi işlənə bilər. Məsələn: *Saysız-hesabsız nöqtələrə baxa qaldım*.

Qeyd: **-a (-ə)** feili bağlama şəkilçisi **-araq²** şəkilçisinin sinonimi olur: *baxa qaldı – baxaraq qaldı*.

10. **-caq²** şəkilçisi. Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçidir: *görcək, düşcək, sevincək, bilcək və s.*

Bura şaxta düşcək deyirəm ki, bəlkə də oraya indi qar yağıb.

Qeyd: **-caq²** şəkilçisi XVI əsrə qədər **-ğac²** şəklində nisbətən məhsuldar olmuşdur. Daha çox M.Füzulinin yaradıcılığında işlənmişdir: Könlüm açılır, zülfü-pərişanımı *görgəc* (M.Füzuli).

-caq² şəkilçisi dialekt və şivələrimizdə **-cağın²** formasında işlənir: *görcəyin, bilcəyin*. Bu variant Salyan, Neftçala rayonlarında özünü qoruyur.

11. **-mış⁴** şəkilçisi. Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçidir: *Yarışa bir gün qalmış onlar məşq etməyə başladılar. Gecədən xeyli keçmiş beş nəfər atlı qayanın üstündəki kiçik komanın qapısını döydülər (İ.Şıxlı).*

Bu şəkilçi *keçmiş, qalmış, ötmüş* sözlərində də feili bağlama şəkilçisi olur.

Qeyd: **-mış⁴** şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçi inkar şəkilçisi ilə birlikdə **-mamış (-məmiş)** şəklində dildə daha çox işlənir: *Kərbəlayı Məmmədəlinin fikri bu idi ki, kağızı lakətə qoymamış aparsın əvvəl Pərinisəyə göstərsin, sonra qoysun lakətə.*

12. **-mişkan⁴** şəkilçi. Bu şəkilçi **-miş⁴** və **-ikən** sözünün birləşməsindən yaranmışdır: *gəlmışkən, görmüşkən* və s.

13. **-madan²** şəkilçisi. Nisbətən məhsuldar şəkilçidir. **-ma²** inkar şəkilçisi ilə **-dan²** şəkilçisindən əmələ gəlmişdir: *oxumadan danışma, görmədən demə* və s.

Araz bizi ayırmadan dağlayıb, sonra özü gecə-gündüz ağlayıb. *Ah azadlıq... İnsanın qəlbində min həvəs və ehtiras oyudaraq yorulmadan yaratmağa, ağrı və əzab hiss etmədən yaşatmağa, ülvî, müqəddəs bir həyatla yaşamağa ruhlandırır (M.İbrahimov). Prokuror bu işləri yoxlamadan heç yerə getməyəcək (İ.Şıxlı).*

Qeyd: Bəzən **-madan²** şəkilçisi **-anda²** şəkilçisinin sinonimi olur: *bilmədən danışma – biləndə danış.*

14. **-ar(-maz), -ər(-məz)** şəkilçisi. Nisbətən məhsuldar şəkilçidir: *O, evə çatar-çatmaz zəngin səsini eşitdi; Eşidər-eşitməz narahat olmağa başladı. Alnımda bir istilik hiss edər-etməz gözlərimi açdım (M.S.Ordubadı). Görəsən bunlar nədər danışirlar? – deyər nəfəsini içində çəkib istər-istəməz qulaq asdı (V.Babanlı). Evlərinə çatar-çatmaz qapı ağzında dayanıb onu gözləyən anasını görüb özünü arabadan yerə atdı (İ.Şıxlı).*

Feili bağlamının feillə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.

1. Feili bağlamalar feillər kimi dinamik məzmundadır. Məsələn: *Biz yıxılmamaq üçün qayalardan, daşlardan yapışaraq səssizcə irəliləyirdik.*

2. Feillər kimi feili bağlamalar da təsirli və təsirsiz olur. Məsələn: *Gözünü **açanda** gördü ki, şəhərə çatmışdır; Qətibə evə **dönəndə** hər şey bitib-tükənmişdi.*

3. Feili bağlamalar da feillər kimi feilin növ kateqoriyasının şəkilçilərini qəbul edir: *yazılında, yazışanda, yazdıranda* və s.

4. Feili bağlamalar feillər kimi özündən əvvəl gələn sözləri (hallana bilən sözləri) ismin yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında idarə edə bilər. Misallara diqqət yetirək: *Atı ağaca **bağlayıb** ova çıxdı; Musiqçinin vəzifəsi səsləri **kəşf edərək** ahəngə salmaqdan ibarətdir; İsfəndiyar yerində **dirşəklənib** oturdu; Onu döyə-döyə dostundan **ayırıb** maşına çıxartdılar. Anam əllərini göyə **açaraq**, Deyirdi rəhm eylə, böyük yaradan (B.Azəroğlu). Danışır kürsüyə **sinə gərərək**, siz onu seyr edin, seyr edin bir də (S.Vurğun). Bu nurlu düşüncələrə **daldıqca** bədəni də, addımları da **getdikcə** yüngülləşir, beyni zəhərli fikirlərdən təmizləndirdi (V.Babanlı).*

5. Feili bağlamalar da feillər kimi təsdiq və inkarda olur. Feili bağlamalarda inkarlıq **-ma²** və *deyil, yox* sözlərinin vasitəsilə yaranır. Məsələn: *oxumayanda, oxuyanda yox* və s.

Qeyd:Feili bağlama şəkilçilərindən **-madan²**; **-ar(-maz)**, **-ər(-məz)** şəkilçiləri həmişə inkarda olur. Bu şəkilçili feili bağlamalar inkarda olan feilin yanında işləndikdə təsdiq məzmununu bildirir: *oxumadan danışma – oxuyanda danış.*

6. Feili bağlama tərkib yarada bildiyi halda feil tərkib yarada bilmir. Bu cəhətdən feili bağlama ilə feil fərqlənir.

7. Feillər söz yaradıcılığında çıxış edir. Feili bağlamalardan isə yeni mənalı söz yaranmır. Bu baxımdan da feili bağlama ilə feil bir-birindən fərqlənir.

***Feili bağlamanın
zərflə oxşar və
fərqli
xüsusiyyətləri.***

bilmir. Ona görə ki, yer zərfləri yer məzmunlu isimlərdən, miqdar zərfləri isə miqdar saylarından yaranmışdır.

2. Zərflər kimi feili bağlamalar da cümlədə feillə yanaşma əlaqəsi münasibətində olur. Misallara diqqət yetirək: *Kamran cəld ayağa durdu; Qətibə nazlanaraq cavab verdi.*

3. Zərflər kimi feili bağlamalar da özündən əvvəlki sözlə idarə əlaqəsi münasibətində ola bilər.

***Feili bağlamanın
feili sifət və
məsdər
arasında yeri.***

Feili bağlama məsdər və feili sifət kimi feilin təsriflənməyən formasıdır. Bundan başqa, məsdər və feili sifət kimi tərkib yaradır. Feili bağlama tərkib yaratdığı kimi, həm də feili sifət və məsdər tərkiblərinin içərisinə daxil ola bilər. Məsələn: *Kərim-xan qızarıb pörtmüş Sultana işarə etdi; Mən nəyi isə əzib, vurub, dağıtmaq istəyirdim; Mən qapını açıb həyəətə çıxanda, atam arxamca danışdı; Gözümün önündəki hər şeyi yandırıb dağıtmaq istəyirdim* və s.

ZƏRF

Zərf haqqında məlumat.

Azərbaycan dilində zərflər çox az tədqiq olunmuş nitq hissələrindən biridir. Türkologiyada zərfin müstəqil nitq hissəsi kimi tədqiqinə ilk dəfə İ.Qıqanovun “Грамматика татарского языка” əsərində rast gəlirik. O, burada, əsasən, zərflərin ümumi siyahısını verməyə çalışmışdır. İ.Qıqanovdan sonra P.M.Melioranski özünün “Краткая грамматика казакско-киргизского языка” əsərində zərf məsələsinə toxunmuşdur. Burada P.M.Melioranski zərf kateqoriyasını başlıca olaraq köməkçi sözlər və sifət əvəzediciləri kimi təsvir etmişdir.

Daha sonra Mirzə Kazımbəy zərfə aid daha ətraflı məlumat vermiş və geniş həcmdə zərflərin siyahısını tərtib etmişdir. Mirzə Kazım bəydən sonra zərfin nisbətən geniş izahına altay dilinin qrammatikasında rast gəlirik. Lakin bu əsərin müəllifləri də əsasən Mirzə Kazımbəyə əsaslanaraq, zərfi qoşma, ədat, nida, bağlayıcı və s. kimi söz kateqoriyaları ilə qarışdırmışlar.

Azərbaycan dilindəki zərflərə dair ilk məlumata M.M.Əfşarın qrammatikasında rast gəlirik. O, zərfləri “Əl mübhamat”, “Əl ədvat” başlığı altında qoşma, bağlayıcı və nidalarla qarışdırmışdır.

XIX əsrin rus dilçilərindən K.S.Aksakov rus dilində zərfləri müstəqil nitq hissəsi hesab etmir, sintaktik kateqoriya kimi izah edib göstərir ki, zərfin özünəməxsus xüsusi forması yoxdur, zərf yalnız münasibət ifadə edir. Ayrı-ayrı nitq hissələrinin müxtəlif münasibətlərdə zərf yerində işlənməsi mümkündür.

İstər rus dilçiliyində, istərsə də türkologiyada dilin qrammatikasının, ümumiyyətlə, nitq hissələrinin geniş şəkildə tədqiqi işinə əsasən XX əsrin 20-ci illərindən sonra başlanmışdır.

Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında zərflərin sintaktik cəhətdən, əsasən, cümlə daxilində izah olunması onların uzun müddət digər nitq hissələrilə qarışdırılmasına səbəb olmuşdur ki, bu qarışıqlıq indinin özündə də davam etməkdədir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində zərflər sifətlərlə, isimlərlə, *az, çox, xeyli* sayları ilə, modal sözlərlə, qoşmalarla qarışdırılmışdır.

Nitq hissələrinin bir-birilə qarışıqlıq münasibətdə olması, birinin digərinə xidmət göstərməsi dilin təbii qanunauyğunluğu hesab olunur.

Türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində nitq hissələrinin təsnifatına aid ümumi fikir birliyini, vahid bir meyarın əldə olunmasını göstərmək çətindir.

Türk dillərində nitq hissələrinin təsnifatına aid vahid bir meyarın olmaması, xüsusilə, zərflərin müəyyənləşdirilməsi məsələsində çətinlik törədir.

Müasir türk dilləri qrupunda, o cümlədən də müasir Azərbaycan dilində zərf sahəsində ən çətin və mübahisəli məsələ hansı sözün zərfləyə aid olub-olmamasıdır. Bu sahədə türkoloqların müxtəlif fikirlər söylədiklərini və onların müxtəlif üsullardan istifadə etdiklərini görürük.

N.P.Direnkova oyrat dilində bu və ya digər sözün zərfləyə aid edilməsində başlıca olaraq sintaktik üsuldən istifadə edir.

A.K.Borovkov türk dillərində bu və ya digər bir sözü zərfləyə aid edərkən əvvəlcə sintaktik üsuldən istifadə etməyə səy göstərir. Lakin sonra müəllif analiz zamanı sintaktik əlamətin təmin edici

olmadığını gördükdə öz fikrinin əksinə çıxaraq, hər hansı bir əlaməti (semantik, morfoloji) sintaktik əlamətə əlavə edir.

H.Mirzəzadə Azərbaycan dilində isim, sifət, say və zərflərin fərqlənməsində morfoloji əlamətin daha əlverişli olduğunu göstərir.

N.K.Dmitriyev başqırd dilinin zərflərini rus dilinin zərfləri ilə müqayisə zamanı göstərir ki, zərf morfoloji anlayışdır. Bu cəhətdən rus dilində işlənən “хороший” və “хорошо” (yaxşı) sözlərinin müxtəlif nitq hissələrindən (sifət, zərf) olduğu seçilir. Lakin başqırd dilində nitq hissələrinin müəyyənləşməsində semantik əlamət daha həlledici rol oynadığı üçün “yaxşı” sözü təəddüdsüz olaraq sifətə aid edilir.

A.İ.İskakov qazax dilində zərfləri müəyyənləşdirərkən yazır: “Nitq hissələri üç cəhətdən: leksik semantikasına, morfoloji əlamətinə, sintaktik vəzifəsinə görə müəyyənləşir. Müasir qazax dilində müstəqil nitq hissəsi olmaq etibarını ilə zərfini həmin əlamətlər əsasında təyin etmək lazımdır”.

X.Qafurova türkmən dilinin zərflərinin müəyyənləşməsinə aid yazır: “Zərflər öz semantik, morfoloji və sintaktik əlamətləri əsasında başqa nitq hissələrindən fərqlənir”.

M.F.Saruyeva noqay dilində zərfləri həmçinin semantik, morfoloji və sintaktik əlamətlər vəhdətində müəyyənləşdirərək yazır: “Əlbəttə türkoqlar zərfini bir və yaxud iki əlamət əsasında müəyyənləşdirməklə haqsızdırlar. Türk dillərində hər hansı bir əlamət spesifik xüsusiyyət kəsb etmiş olsa da, onları ayrılıqda götürməklə sözü tam səciyyələndirmək olmaz”.

Azərbaycan dilində bu və ya digər sözü zərfe aid edərkən, nitq hissələrinin təsnifatında tək-tək əlamətləri deyil, semantik, morfoloji və sintaktik əlamətlərin hər üçünü birlikdə əsas götür-

müş olan türkoloqların fikrini düzgün mövqe kimi qəbul etmək lazımdır.

***Azərbaycan
dilçiliyində zərflər
bağlı bəzi məqamlar.***

Zərf hərəkətə aid əlaməti, keyfiyyəti, hal və ya vəziyyəti, şəraiti, bəzən də əlamətin əlamətini bildirir. Zərflər iş-hərəkətin icra tərzini, zamanını, yerini, miqdarını bildirdiyi kimi, hal-vəziyyətin, hadisənin də eyni əlamətlərini göstərə bilər.

Zərf bir nitq hissəsi kimi qrammatika kitablarına nisbətən sonralar daxil edilmişdir. Ona görə ki, bu nitq hissələrinə məxsus sözlərin bir qismi tarixən isim, sifət və say olmuşdur. Məhz buna görə də ədəbi dilimizdəki zərflər isim-zərf, sifət-zərf, say-zərf ortaqlı xüsusiyyətinə malikdir. Konkret desək, belə ortaqlı zərflər vaxtilə isim, sifət, say paradigmalarından (ölçü) ayrılmışdır. Müqayisə edək: *çox adam – çox danışmaq; yaxşı adam – yaxşı oxumaq*. Bunları bir-birindən ayırmaq üçün cümlədəki yerini, daşdığı vəzifəni, əşya və ya hərəkətə, hadisəyə aid olmasını nəzərə almaq lazımdır. Sifət əşyaya, zərf isə hərəkətə (feilə), əlamətə (sifətə və ya zərfə) aid olunur. Məsələn: *Çox keçmişəm bu dağlardan* cümləsində *çox* sözü *keçmək* işinin kəmiyyətini bildirdiyi üçün qeyri-müəyyən say deyil, kəmiyyət zərfidir.

Zərfin ortaqlı xüsusiyyətə malik olması dildə bəzi dolaşıqları üzə çıxarır. Bu dolaşıqları aradan qaldırmaq üçün aşağıdakıları bilmək vacibdir:

1. Dilimizdə *axşam, səhər, günorta, sabah* və s. tipli sözlər həm isim, həm də zərf olurlar. Bunların isim olması aşağıdakı hallarla bağlıdır:

a) yuxarıda göstərilən sözlər müstəqil işlənərək ismin suallarını tələb edir və mübtədə vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: *Axşam (nə?) düşürdü; Xoruz (nə?) banlamasa, sabah (nə?) olmaz.*

b) yuxarıda göstərilən sözlər, əsasən ismin təsirlik və yön-lük hallarında işlənərək isim olur, cümlə üzvü kimi tamamlıq vəzifəsini daşıyır. Məs.: *Axşamı (nəyi?) gözləyirik; Sabaha (nə-yə?) az qalır.*

2. *Axşam, səhər, günorta, sabah* tipli sözlər zərf kimi işlə-nərkən aşağıdakı hallarla bağlı olur:

a) nə vaxt?, nə zaman? suallarına cavab verir və müstəqil iş-lənir. Məs.: *Axşam (nə vaxt?) görüşürük. Axşam (nə vaxt?) sizi ziyafətə gətirmək üçün fayton göndərəcəyəm (M.S.Ordubadı).*

b) Yuxarıda göstərilən sözlər **-lar²** şəkilçisini (kəmiyyət) qəbul edərək zərf olur və cümlə üzvü kimi zərflik vəzifəsin-də çıxış edir (zaman zərfi). Məs.: *Axşamlar (nə zaman?) bizə gələrdi; Axşamlar (nə vaxt?) heç kəs bayıra çıxmazdı. Yalnız axşamlar (nə vaxt?) əvvəllərdə olduğundan bir az tez çıxıb, bir neçə dükanə baş çəkirdi.*

3. Dilimizdə *onda* zərfi vardır ki, bu zərf *o vaxt*, *o zaman* mənasını bildirir. *Onda* zərfi III şəxsin *o* şəxs əvəzliyinin yerlik halda işlənməsilə yaranmış *onda* sözü ilə omonimləşir. Müqayisə edək: *Gərək ki, **onda** (o vaxt) siqaret çəkmirdik – **Onda** hə-min kitab vardır. **Onda** (o vaxt) Əhəd kiçik qardaşının üzünə baxdı, sanki onun da fikrini eşitmək istəyirdi – **Onda** maraqlı söhbətlər çoxdur.*

Qeyd: - **la²** şəkilçili zərflərlə *ilə* qoşmasının şəkilçiləş-miş *-la // -lə* variantı tədrisdə çətinlik yaradır. *İlə* qoşması-nın *-la // -lə* variantı qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü ki-mi tamamlıq olur. Məs.: *atamla, dostumla. Zərf əmələ gəti-*

rən **-la²** şəkilçisi isə qoşulduğu sözlə birlikdə tərz-i-hərəkət zərfləri olur: **həvəsle, güclə, tezliklə, səbirsizliklə** və s.

Ədəbi dilimizdə zərflənmiş sözlərin də rolu böyükdür. Zərflənmiş sözlər dildə aşağıdakı qaydalar üzrə özünü göstərir.

1. İsmi yerlik və çıxışlıq hal şəkilçilərini qəbul edərək zərflənən sözlər. Məs.: *yazda, yayda, payızda, qışda* və s. Yerlik halda bu cür zərflənən sözlər, əsasən, vaxt, zaman, məzmunlu isimlərin zərflənməsindən ibarət olur. Çıxışlıq halda olan zərflərdə isə isimlər, sifətlər, bəzən zərflər də iştirak edir. Məs.: *həvəsdən, ilhamdan, qeyrətdən, bərkdən, ucadan, yaxşıdan, günortadan* və s.

2. Feili bağlama şəkilçiləri öz qrammatik funksiyasını itirərək zərfləşirlər. Buraya *olduqca, gördükcə, qaçaraq* və s. feili bağlamaları misal göstərmək olar.

3. Dildə müxtəlif idiomatik ifadələr zərfləşə bilirlər. İdiomatik ifadələrin zərflənməsi aşağıdakı yollarla mümkün olur:

a) I növ ismi birləşmə formasında zərflənmiş idiomatik ifadələr. Məs.: *çayyuxarı, dağasağı* və s.

b) II növ ismi birləşmə formasında zərflənmiş idiomatik ifadələr. Məs.: *atüstü, əlüstü, gözucu, dilucu* və s.

c) tərəflərdən II-si, əsasən, zərfdən ibarət olan zərflənmiş idiomatik ifadələr. Məs.: *üzüqoylu, dağyuxarı, başıasağı* və s.

4. Bəzən **“gah”** bağlayıcısı zərfləşə bilir. Məs.: **Gahdan** çiskin təkər, *gah duman eylər, Gah gəlib gedəni peşiman eylər, Gahdan* qeyzə gələr, *nahaq qan eylər* (A.Ələsgər).

Qeyd: Dilimizdə ərəb-fars dillərindən alınmış zərflər də vardır: *daima, həmişə, xəlvətcə, təsadüfən, ümumən, səhvən* və s.

ZƏRFİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Zərflər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olurlar.

Sadə zərflər çox qədim tarixə malikdir.

Sadə zərflər. Bunlara xalis zərflər də demək olar. Sadə zərflərin qədim tarixi olduğu üçün onlar müxtəlif etimoloji yollarla formalaşır. Həmin yollar aşağıdakılardır:

1. Tərəflərdən birinin müasir dildə arxaikləşməsi ilə yaranan sadə zərflər. Məs.: *dünən, bayaq və s.*

Dünən toyun idi... *Xoşbəxt olasan! (N.Kəsəmənli).*

2. Tərəflərdən birincisi arxaikləşərək, ikincisi isə ismin yerlik hal şəkilçisindən ibarət olan sadə zərflər. Məs.: *indi, ertə, günorta* və s.(*indi=in // im -di // -da²; ertə= er // or- tə // -da²; gün+or-ta// -da²*). Məs.: *Nizamlar, qaydalar pozulur indi, Minillik vərdişdən ürək gen düşüb. Seir qafiyəsiz yazılır indi, Nəğmədən nəğməlik didərgin düşüb (B.Vahabzadə).*

3. Tərəflərindən I-si arxaikləşmiş, II-si isə yönlük hal şəkilçisindən ibarət olmuşdur. Məs.: *yen +(-ə) → yenə.*

4. Tərəflərdən biri arxaikləşmiş, II-si isə tarixən işlənmiş *qaru // ğaru* qoşmasından ibarət olmuşdur. Məsələn: *içəri, irəli, sonra* və s. (*iç - əri // qəru*); *irəli - iləri - il (qabaq) - əri //qaru // ğaru*; *son - ra//qaru//ğaru.*

5 Sadə zərflərin bir qismi iki, bəzən də üç müstəqil sözün birləşməsindən yaranır. Məs.: *inişil, bildir* və s.

Qeyd 1: *bildir* sözü predikativ (bir - il - dir) birləşmə şəklində formalaşmışdır.

Qeyd 2: Sadə zərflərlə zərflənmiş ifadələr arasında aşağıdakı fərqlər mövcuddur:

a) sadə zərflərin bir qismi (axşam, səhər, sabah) ortaqlı xüsusiyyətə malikdir. Bu tipli zərflər yerindən asılı olaraq müxtəlif cümlə üzvü kimi (*zərflik, tamamlıq, mübtəda* və s.) işlənir. Zərflənmiş idiomatik ifadələr isə bu xüsusiyyətə malik deyildir.

b) zərflənmiş ideomatik ifadələrdə başqa sözlərə məxsus olan xüsusiyyət öz müstəqilliyini itirir. Amma sadə zərflər bu xüsusiyyətə malik deyildir.

Düzəltmə zərflər.

Düzəltmə zərflər isimlərdən, sifətlərdən, saylardan və zərflərdən əmələ gəlir. Düzəltmə zərfləri əmələ gətirən şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. **-la²**. Məhsuldar zərflər əmələ gətirən şəkilçidir. Aşağıdakı hallarda düzəltmə zərfləri formalaşdırır.

a) isimlərin sonuna qoşulmaqla. Məsələn: *həvəslə, güclə, qürurla* və s.

İnsanlar qaynaşır... Meydan darısqal, Ürəklər, nəbzlər sürətlə vurur (S.Vurğun). Səmədxanın boğazı qurudu, güclə cavab verdi (M.S.Ordubadı).

b) kəmiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə qoşulmaqla. Məsələn: *həftələrlə, aylarla, illərlə* və s.

Bu günə çatmaqçün yaman tələsib, illərlə yol gəlib səadətində (Ə.Kərim). Hər şeyi isti baxışlarla gözdən keçirirdi (S.Əli).

Qeyd: *həftələrlə, aylarla, illərlə* və s. tipli sözlər *həftələrcə, aylarca, illərcə* və s. sözləri ilə əvəz olunur. Belə sözlərdə **-la²** şəkilçisi **-ca²** ilə əvəz olunur.

c) **-la²** şəkilçisi düzəltmə isimlərin sonuna qoşularaq zərf əmələ gətirir. Məsələn: *sevinclə, səbirsizliklə* və s.

2. **-ca// -cə** məhsudar şəkilçidir. Aşağıdakı hallarda düzəltmə zərflər əmələ gətirir.

a) mənsubiyyət şəkilçili sözlərə qoşularaq zərf yaradır. Məsələn: *arxasınca, yanımca, dalımca, böyrümcə, önümüzcə* və s.

*O, əlində qələm **dalımızca** gələn rəssammıdır? - Xeyr, şairdir (M.S.Ordubadi).*

b) zərflərə qoşularaq düzəltmə zərf yaradır. Məsələn: *indicə, təzəcə* və s.

c) düzəltmə sifətlərin sonuna qoşularaq zərf yaradır. Məsələn: *üsulluca, ehmalluca* və s.

ç) İsimlərə qoşularaq düzəltmə zərf yaradır: *türkcə, almanca, rusca* və s. Məsələn: *O zaman kişini hələ “Rüstəm kişi yox”, **sadəcə** Rüstəm çağırırdılar (M.İbrahimov). Bəs siz özünüz azərbaycanlı olduğunuz halda nə üçün **farsca** yazırsınız? (M.S.Ordubadi).*

d) **-miş** və **-maz²** şəkilçili sözlərdən sonra qoşula bilir. Məsələn: *kirimişcə, dinməzcə* və s.

3. **-casına// -cəsinə**. Nisbətən məhsuldar şəkilçidir. İsimlərə, sifətlərə qoşularaq düzəltmə zərf yaradır. Məsələn: *qəhrəmancasına, igidcəsinə, dostcasına, düşməncəsinə* və s.

Bu şəkilçi **-ca// -cə** şəkilçisi, **-sı// -si** mənsubiyyət şəkilçisi, **-na // -nə** yönlük hal şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır.

Rüstəm kişiyyə elə gəldi ki, Qoşatxanın əynindəki kostyum eybəcərcəsinə tikilmişdir (M.İbrahimov).

4 **-inə**: Qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn: *çəpinə, tərsinə, eninə, əksinə* və s.

5 **-una**: Qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn: *uzununa*.

6 **-yana, -yəne; -anə**: Nisbətən məhsuldar şəkilçidir. Məsələn: *dostyana, ağayana, saymazayana, dahiyənə, aşiqənə* və s.

O ağayana hərəkət etdi, tez qalxıb stolun dalında oturdu (M.İbrahimov).

7 **-akı // -əki**: Qeyri-məhsuldar şəkilçidir. İsim və sifətlərə qoşula bilir. Məsələn: *yanakı, çəpəki* və s.

8 **-da²**: Nisbətən məhsuldar şəkilçidir. Zaman məzmunlu isimlərin sonuna qoşularaq düzəltmə zərf yaradır. Məsələn: *payızda, qışda, ildə* və s. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, zaman məzmunlu sözlər ismin yerlik halında zərfləşirlər.

9. **-dan // -dən**: Nisbətən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Sifət və sayların sonuna qoşularaq düzəltmə zərflər yaradır. Məsələn: *bərkdən, səhərdən, birdən, çoxdan, ucadan* və s.

***Səhərdən** bəri bəbəklərində oynayan ümid işığı hələ sönməmişdi. Qorxurdu ki, **birdən** söhbətləri baş tutmaz. **Birdən** gözümlə qızın arxasında əyləşən rəfiqəsinə sataşdı. Ədəb-ərkan gözləmədən **ucadan** danışırdı.*

10. **-an // -ən**: Nisbətən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. İsimlərin sonuna qoşulur. Məsələn: *qəflətən, qəsdən, daxilən* və s.

***Ruhən** özüdür. O, adamları həm **cismən**, həm də **ruhən** müalicə etmək istəyir (M.Cəlal). Balkan müharibəsində atası ilə birlikdə Edirnedə olanda **qəflətən** bir mərmi parçasının boynunda çox iri yara açması İsmət Şərifin həyatında çox böyük hadisə idi (S.Əli).*

11. **-lik**: Nisbətən qeyri məhsuldar şəkilçidir. Zaman zərflərinin sonuna qoşulur. Məsələn: *hələlik, həmişəlik və s.*

12. **-ıq**: Qeyri -məhsuldar şəkilçidir. Məsələn: *artıq.*

*Susdum... Korun məqsədi **artıq** məni acılamışdı*
(Y.V.Çəmənşəminli).

Qeyd: Bəzi dilçilik ədəbiyyatında ora, bura, içəri, irəli sözləri də düzəltmə zərflər hesab edirlər. Biz bu fikirlə razılaşmırıq. Bunlar sadələşmiş zərflərdir.

13 **-caq // -cək**. Məsələn: *sevincək, köynəkcək, utancaq, tumancaq və s.*

Mürəkkəb zərflər.

Mürəkkəb zərflər iki sözün birləşməsindən yaranır. Onu da deyək ki, mürəkkəb zərfləri iki yerə ayırmaq mümkündür:

1. Sintaktik yolla yaranan mürəkkəb zərflər.

2. Sintaktik-morfoloji yolla yaranan mürəkkəb zərflər.

Sintaktik yolla yaranan mürəkkəb zərflər aşağıdakı qaydalar üzrə yaranır:

a) iki ismin təkrarı ilə yarananlar. Məsələn: *addım-addım, dəstə-dəstə, qucaq-qucaq, qatar-qatar və s.*

b) sifətin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb zərflər. Məsələn: *yaxşı-yaxşı, gözəl-gözəl, şirin-şirin və s.*

*Faytondan düşüb piyada gedirdik, faytonu **yavaş-yavaş** dalmızca sürürdülər* (M.S.Ordubadı). *Əsir **sərin-sərin** dağların yeli, Gözəlim, tökülür üzə saçları* (S.Rüstəm). *Öz yatağında **şirin-şirin** yatan uşağın üzü parıldayır* (M.S.Ordubadı).

Qeyd: Düzəltmə sifətin təkrarı ilə də mürəkkəb zərflər yaranır. Məsələn: *dadlı-dadlı, məzəli-məzəli və s.*

c) eyni sayın təkrarı ilə yaranan mürəkkəb zərflər. Məsələn: *bir-bir, iki-iki və s.*

ç) eyni zərfin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb zərflər. Məsələn: *tez-tez, gec-gec, axşam-axşam, səhər-səhər və s.*

Son günlər bu cür hadisələr çox tez-tez baş verirdi (M.S.Ordubadi).

d) sinonim və yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb zərflər. Məsələn: *qabaq-qarşı, çalın-çarpaz, mat-məəttəl və s.*

e) təqlidi sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb zərflər. Məsələn: *hönkür-hönkür, puçur-puçur və s.*

Sintaktik-morfoloji yolla yaranan mürəkkəb zərflər:

a) tərəflərindən I-si ismin adlıq hal formasına uyğun gələn, II-si isə yönlük halda işlənən mürəkkəb zərflər. Məsələn: *üz-üzə, göz-gözə, yan-yana, qabaq-qabağa, dal-dala və s.*

Bu ziyafətlə nə qədər maraqlanırdımsa, orada, inqilab rəhbərlərinin qatilləri ilə üz-üzə oturmağın da o qədər çətin olduğunu hiss edirdim (M.S.Ordubadi). Payızdır... tökülür yarpaqlar bir-bir, Gəzirik qol-qola yenə sahili (S.Rüstəm).

b) tərəflərdən I-si ismin adlıq hal formasında, II-si isə çıxışlıq halında olur. Məsələn: *il-ildən, ay-aydan, gün-gündən və s.*

c) tərəflərdən I-si ismin yerlik halında, II-si isə adlıq hal formasında olur. Məsələn: *ildə bir, ayda bir, gündə bir və s.*

ç) eyni sözdən **ba // bə** bitişdiricilərinin iştirakı ilə mürəkkəb zərflər yaranır. Məsələn: *addımbaaddım, ilbəil, aybaay və s.*

Günbəğün azalır gözümüzdə nur, Heç nəyə çatmayı
imkanın əli (M.Aslan).

d) tərəflərindən I-si **-lı⁴** şəkilçisinin, II-si isə mənsubiyyət və yerlik hal şəkilçilərinin vasitəsi ilə yaranan mürəkkəb zərflər. Məsələn: *vaxtlı-vaxtında, yerli-yerində və s.*

e) tərəflərindən I-si II şəxs mənsubiyyətin təkində, II-si isə *aşağı, örtülü, yuxarı* və s.sözlərindən ibarət olur. Məsələn: *üzü-aşağı, üzüyuxarı və s.*

ə) II növ ismi birləşmə modellərində olanlar. Məsələn: *axşamçağı, axşamüstü, səhərvaxtı, sübhçağı və s.*

Bir gün axşamüstü uşaqlar evlərinə yollananda, Bədri müəllimlər otağında əyləşib İstanbulda yaşayan anasına məktub yazırdı (S.Əli).

j) *təhər* və *sayaq* sözlərinin birləşmələrindən yarananlar. Məsələn: *birtəhər, aşıqsayağı və s.*

ş) birinci tərəfi ismin yönlük halında olan saydan ibarət olur. Məsələn: *birə-beş, birə-on və s.*

Qeyd: Sadə, düzəltmə və mürəkkəb zərflər, zərfin aşağıdakı lüğəvi mənə növlərini əmələ gətirir: *tərzi-hərəkət zərfi, zaman zərfi, yer zərfi, miqdar zərfi, səbəb-məqsəd zərfi.*

Zərfin lüğəvi mənə növləri.

Tərzi-hərəkət zərfi iş, hərəkətin keyfiyyətini, əlamətini, bəzən də əlamətin əlamətini bildirir. Zərfin bu növü dilimizdə işlədilən sadə və düzəltmə zərflərin böyük əksəriyyətini əhatə edir.

Tərzi-hərəkət zərfinə, əsasən, **- la // -lə, -ca // -cə, -casına // -cəsinə; -ma // -inə; -yana; -akı // -əki; -cak // -cək** şəkilçiləri vasitə-

silə düzələn (sevinclə, güclə, yavaşca, qəhrəmancasına, zarafat-yana, tərsinə, köynəkək, çəpəki, sevincək) və eləcə də adların təkrarlanması və ya birləşməsi yolu ilə əmələ gələn zərflər növləri (bərk-bərk, başlı-başına, altdan-altdan), o cümlədən zərfləşən sözlərin və sadə zərflərin bir qrupu (ürəkdən, ucadan, gözücu, qaçaraq) daxildir.

Zaman zərfləri iş və ya hərəkətin icra olunduğu zamanı bildirir. Lakin zaman zərfləri məna çalarına görə bir-birinin tam eyni deyildir. Ona görə də zaman anlayışı ifadə edən zərfləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Adi zaman anlayışı ifadə edən zərflər (indi, dünən, ertə və s.).

2. Konkret zaman anlayışı ifadə edən zərflər (indicə).

3. Davamlı zaman anlayışı ifadə edən zərflər (çoxdan, illərlə, aylarla, ildən-ilə, gündən-günə, gecədən-gecəyə və s.).

Kəmiyyət zərfləri iş və ya hərəkətin qeyri-müəyyən miqdarını bildirir. Zərfin bu məna növü az miqdarda düzəltmə və zərfləşən söz qrupunu əhatə edir. (azca, çoxca, olduqca, qədə-rincə, lazımınca, dedikcə və s.).

Yer zərfləri iş və ya hərəkətin istiqamətini bildirir. Bu məna bölgüsünə yalnız istiqamət bildirən əsli zərflər daxildir: *irəli, geri, içəri, yuxarı, aşağı, ora, bura, bəri* və s.

Səbəb zərfləri iş və ya hərəkətin səbəbini bildirir. Zərfin bu məna bölgüsünə yalnız ismin çıxışlıq hal formasında zərfləşən söz qrupunu daxil etmək olar. Məs.: *dəhşətdən, qorxudan, sevincdən, aclıqdan, qəhərdən* və s.

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələri və onların təsnifi, sayı və digər məsələlər həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, F.Zeynalov, A.Qurbanov, B.Əhmədov, A.Axundov, C.Cəfərov və başqaları nitq hissələri ilə bağlı fikirlərini söyləmişlər.

M.Hüseynzadə 1954-cü ildə çap olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında nitq hissələrini müstəqil nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri və ədat deyə üç qrupa ayırmışdır. 1960-cı ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında da 12 nitq hissəsi göstərilmişdir. Daha sonralar S.Cəfərov nitq hissələrini 10 yerə bölmüşdür: altı əsas, üç köməkçi və nidanı xüsusi nitq hissəsi kimi.

M.Hüseynzadə 1983-cü ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında nitq hissələrini əsas, köməkçi və xüsusi olmaqla üç qrupa bölmüşdür.

Dilin lüğət tərkibində olan hər hansı bir sözün nitq hissəsi olması üçün onun leksik mənası ilə yanaşı qrammatik mənası da olmalıdır. Qrammatik məna isə sözün morfoloji əlamətlərə yiyələnməsi və sintaktik vəzifə daşması ilə bağlıdır. Dilin lüğət tərkibindəki sözləri nitq hissələrinə böldükdə onların leksik mənası, morfoloji əlaməti, sintaktik vəzifəsi ümumiləşdirici mahiyyət kəsb edir, əgər belə olmazsa, sözləri nitq hissələrinə bölmək mümkün olmaz. Bütün bu deyilənləri nəzərə almaqla nitq hissələrinə belə bir tərifi vermək olar:

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə qruplara bölünməsinə nitq hissələri deyilir.

Nitq hissələri müstəqil mənasına, morfoloji xüsusiyyətlərinə və sintaktik vəzifəsinə görə əsas, köməkçi, xüsusi və qeyri-müəyyən nitq hissələri olmaqla dörd qrupa ayrılır.

Əsas nitq hissələri – *isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf.*

Köməkçi nitq hissələri – *qoşma, bağlayıcı, ədat.*

Xüsusi nitq hissələri – *nida, təqlidi sözlər, modal sözlər.*

Qeyri-müəyyən nitq hissələri – *imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözlər.*

Cümlədə müstəqil bir üzv kimi işlənməyən, ayrılıqda müstəqil lüğəvi mənaya malik olmayan, heç bir suala cavab verməyən, hərəkət, hadisə, əşya, əlamət və keyfiyyət bildirməyən sözlərə köməkçi nitq hissələri deyilir.

Köməkçi nitq hissələri mənşə etibarı ilə əsas nitq hissələrindən əmələ gəlmişdir, lakin müəyyən şərtlərlə onlardan fərqlənir.

1. Əsas nitq hissələri müstəqil mənaya malikdir. Köməkçi nitq hissələri isə yalnız qrammatik mənə daşıyırlar.

2. Əsas nitq hissələri qrammatik morfoloji göstəriciləri qəbul edir, morfoloji formalara düşür, qrammatik kateqoriyalara yiyələnə bilir. Bu xüsusiyyətlər isə köməkçi nitq hissələrində yoxdur.

3. Əsas nitq hissələri müstəqil işlənir, müəyyən suallara cavab verir və müstəqil cümlə üzvü olur. Köməkçi nitq hissələri isə bu xüsusiyyətləri daşımır.

4. Köməkçi nitq hissələri tarixilik baxımından da fərqlənir. Əsas nitq hissələrinin yaranma tarixi daha qədimdir. Köməkçi

nitq hissələri isə əsas nitq hissələrindən yaranmışdır. Məsələn: *sarı, başqa, özgə, qeyri, savayı* qoşmaları, əvvəl əsas nitq hissələri olmuş, sonra isə köməkçi nitq hissələrinə keçmişdir. Ona görə də bu sözlər omonimləşir. Məs.: *Səndən özgə - özgə adamlar.*

5. Əsas nitq hissələri köməkçi nitq hissələrindən səs tərkibinə görə də fərqlənilir. Köməkçi nitq hissələrinin bəzilərinin səs tərkibi şəkilçilərə yaxındır.

QOŞMA

Azərbaycan dilçiliyində qoşma əsasən 1947-ci ildən tədqiq edilməyə başlanmışdır.

Qoşmalar müstəqil nitq hissələrindən yaranıb, şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edən köməkçi nitq hissəsidir. Bu nitq hissəsinin şəkilçiləşməyə doğru inkişafı onu həm nitq hissələrindən, həm də şəkilçilərdən fərqləndirir.

Qoşmanı bir nitq hissəsi kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlər:

- a) qoşulduğu sözdən sonra işlənir;
- b) qoşulduğu sözlə birlikdə bir cümlə üzvü olur;
- c) ayrılıqda cümlə üzvü olmur və heç bir suala cavab vermir;
- ç) qoşulduğu sözlə birlikdə müxtəlif mənə çaları əmələ gətirir: bənzətmə, müqayisə, istinad və ziddiyyət, səbəb və məqsəd, zaman, məkan, iştirak və s.;
- d) qoşulduğu sözlərlə münasibətə girərkən onu ismin müvafiq hallarında idarə edir.

Qoşmanın mənşəyinə görə növləri.

Qoşmalar mənşəyinə görə 4 yerə ayrılır¹:

1. Həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işlənənlər;
2. Həm qoşma, həm də bağlayıcı kimi işlənənlər;
3. Yalnız qoşma kimi işlənənlər (sabit qoşmalar);

¹ *Qoşma, bağlayıcı və ədata aid bəzi nümunələr M.Hüseynzadənin (Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1983) kitabından verilmişdir.*

4. Şəkilçiləşmiş qoşmalar.

1) **Həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işlənənlər.** Bu qrupa daxil olan qoşmalar vaxtilə müstəqil mənalı sözlərdən yaranmışdır. Ona görə də onlar həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işlənir. Buraya **kimi, doğru, sarı, tərəf, tək, başqa, özgə, qeyri, savayı** və s. sözlər daxildir. Bu qəbildən olan sözlər qoşma kimi işləndiyi zaman qoşulduğu sözlə birlikdə eyni mənanı ifadə edir. Bu sözlər əsas nitq hissəsi olarkən müstəqil mənası olur və müəyyən suala cavab verir. Məsələn:

Əvvəl zərf kimi: *Kolxoz elə şeydir ki, əvvəl gərək təsərrüfatını möhkəmlədsən (M.İbrahimov).*

Əvvəl qoşma kimi: Bunu hamıdan **əvvəl** katibə sezdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz sözlər qoşma kimi işlənərkən qoşulduğu sözdən sonra gəlir və qoşulduğu sözlə birlikdə müəyyən suala cavab verir. Məsələn: *Səndən başqa; sənin kimi; evə doğru* və s.

2) **Həm qoşma, həm də bağlayıcı kimi işlənənlər.** Buraya yalnız **“ilə”** qoşması daxildir. *İlə* sözü həm qoşma, həm də bağlayıcı vəzifəsində işlənir. *İlə* sözü qoşma kimi işlənərkən qoşulduğu sözlərlə birlikdə müəyyən suala cavab verir və cümlə üzvü olur. Bağlayıcı kimi işləndikdə müstəqil mənası və sualı olmur, onu **vergül** işarəsi, yaxud **“və”** bağlayıcısı ilə əvəz etmək olur.

Məsələn: *Əli ilə Əhməd görüşdülər. Bu cümlədə ilə sözü həm və bağlayıcısı, həm də vergül işarəsi ilə əvəz oluna bilər.*

İlə sözlərin sonuna qoşularsa, qoşulduğu sözlə birlikdə cümlənin tamamlığı və ya zərfliyi olarsa, vergül işarəsi ilə əvəz edilə bilməzsə, qoşma olur.

Məsələn: *Şagirdlər öz məktəb yoldaşları ilə çox mehriban dolanırdılar.*

Qeyd 1: Həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işlənən qoşmalar omonimlik yaradır. Məs.: İsim-qoşma omonimliyi (tərəf – **isim:** *O tərəf dağlıqdır. qoşma:* *Məktəbə tərəf gedəcəyəm.*), sifət-zərf-ədat-qoşma omonimliyi (tək – **sifət:** *Tək uşaq ərköyün olar. zərf:* *Tək yaşayır. ədat:* *Tək sənə razılıq verirəm. qoşma:* *Xəyalları göydə quştək uçurdu.*), feil-sifət-qoşma omonimliyi (sarı – **feil:** *Yaralı əlini sarı. sifət:* *Kitabın üzü sarı rəngdə olacaq. qoşma:* *Evə sarı getdi.*), zərf-qoşma omonimliyi (əvvəl, bəri, sonra), sifət-zərf-qoşma omonimliyi (doğru), sifət-qoşma omonimliyi (özgə), zərf-isim-qoşma omonimliyi (qabaq – **zərf:** *Qabaq vəziyyət belə deyildi. isim:* *Dostum qabaq aldı. qoşma:* *Səndən qabaq o gəlmişdi.*), zərf-sifət-qoşma omonimliyi (qarşı – **zərf:** *Qarşı dayanma. sifət:* *Qarşı tərəfə getmə. qoşma:* *Sənə qarşı çıxdı.*), əvəzlilik-qoşma omonimliyi (kimi), modal-qoşma omonimliyi (əsasən – **qoşma:** *Faktlara əsasən danışdı. modal:* *Mən, əsasən, hər şeyi bilirəm.*) və s.

Qeyd 2: Eyni mənanı bildirən, bir-birini əvəz edən qoşmalar sinonimlik yaradır. Sinonim qoşmalar bunlardır: məsafə qoşmaları – *kimi, qədər, -dək, -car²*; bənzətmə, müqayisə bildirən qoşmalar – *kimi, tək, qədər, -ca*; zaman mənasında olan qoşmalar – *əvvəl, qabaq*; istiqamət mənasını bildirən qoşmalar – *tərəf, doğru, sarı*; alət mənasında olan qoşmalar – *ilə, -ca*; istinad mənasında olan qoşmalar – *görə, -ca*; məxsusluq mənasında olan qoşmalar – *aid, məxsus* və s.

3) **Yalnız qoşma kimi işlənənlər.** Bunlara sabit qoşmalar da deyilir. Buraya **sarı, içrə, aid, dair, məxsus** və s. sözlər daxildir. **Üçün, ötrü, görə** qoşmalarının bağlayıcıların tərkibində (məs.: onun üçün, ondan ötrü və s.) iştirak etmələri nəzərə alınmazsa, sabit qoşmalar sırasına daxil etmək olar. Sabit qoş-

maların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, heç bir müstəqil nitq hissəsi və şəkilçi kimi işlənmir, yalnız qoşma kimi işlənir.

4) **Şəkilçiləşmiş qoşmalar.** Bu qrupa həm qoşma, həm də şəkilçi kimi işlənən **ilə** (-la; -lə), **-can, -cən, -dək** qoşmaları daxildir. Bunlar şəkilcə qoşmalığından çıxsalar da, məzmunca əvvəlki mənalarını saxlayır.

Qeyd: Qoşmalar yazılışına görə üç qrupa bölünür: *bitişik yazılanlar* (-dək, -can², -ca², -tək. Məs.: uşaqtək, məktəbdək, səhərəcən, oğlantək, uşaqa və s.), *bitişik və ayrı yazılanlar* (ilə (-la²), üçün (-çün). Məs.: Əli ilə, Əliylə, Məmməd üçün, Məmmədçün və s.), *ayrı yazılanlar* (ötrü, savayı, başqa, qeyri, sarı və s.)

**Qoşmanın mənə
növləri və qoşul-
duğu hallar.**

Qeyd edildiyi kimi, qoşmalar təklikdə müstəqil mənaya malik deyildir. Onlar ismin müxtəlif hallarında işlənən sözlərə qoşulduqdan sonra müxtəlif mənalar kəsb edir. Bu cəhətdən qoşmaları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. İsmi adlıq, qeyri-müəyyən və müəyyən yiyəlik, eləcə də yönlük halında işlənən sözlərə qoşulanlar: **kimi, dək, can, cən, qədər.** Məsələn: *qızıl kimi, sənin kimi, Arif qədər, sənin qədər, bağacan, evəcən* və s. Bu qoşmalar müxtəlif hallara qoşulduğu zaman müxtəlif mənalar ifadə edir.

a) **kimi** və **tək** qoşmaları qoşulduğu sözlə birlikdə müqayisə və bənzətmə mənasını ifadə edir. Məsələn: *Bu ilan tək sənə can-can deyir ki, Dəyməsən bu ilan sancan deyil ki!* (N.Kəsəmənli).

b) **kimi, -dək, -can, -cən** qoşmaları qoşulduğu sözlə birlikdə zaman həddini bildirir. Məsələn: *qayıdan kimi, axşamədək* və s.

c) **kimi, -dək, -can, -cən** qoşmaları qoşulduğu sözlə birlikdə məkan həddini bildirir.

Məsələn: **vağzala kimi** (vağzaladək).

ç) **qədər** qoşması ismin qeyri-müəyyən və müəyyən yiyəlik halında işlənən sözlərə qoşulduqda kəmiyyətə ölçü miqyası məzmununu, yönlük halda olan sözlərə qoşulduqda isə zaman və məkana görə ölçü miqyasını bildirir. Məsələn: *Düzdür, boy-
numa alıram, bu sahədə səhvimiz var, kifayət qədər çalmamışıq* (M.İbrahimov).

2. **İsmin qeyri-müəyyən və müəyyən yiyəlik halında işlənən sözlərə qoşulanlar: üçün, haqda, haqqında, barədə, barəsində, üstə, üstündə, ilə** və s. Məsələn: *uşaq üçün, mənim üçün, uşaq barədə* və s.

İlə qoşmasının aşağıdakı mənaları vardır.

a) müstəqil obyekt məzmunu bildirir. Məsələn: *lənət ilə, qeybət ilə* və s.

b) birləşmə obyekt məzmununu bildirir. Məsələn: **səninlə, onunla, bizimlə** və s.

c) vasitə obyekt məzmunu bildirir. Məsələn: *əlləri ilə, dizləri ilə, gözləri ilə* və s.

ç) məkan obyekt məzmunu ifadə edir. Məsələn: *dəniz kənarı ilə, yol qırağı ilə* və s.

d) zaman obyekt məzmunu bildirir. Məsələn: *İmran kişi ürəyindən keçənləri **builki vaxtilə** tutuşdururdu.*

e) tərz obyekt məzmunu bildirir. Məsələn: *Sən çıxdın qarşıma **duzla, çörəklə**. Bağından dərdiyini **güllə, çiçəklə*** (S.Rüstəm).

3. **İsmin qeyri-müəyyən yiyəlik halında işlənən sözlərə qoşulanlar: içrə, üzrə.**

Məsələn: *məşə içrə, adəti üzrə* və s.

İçrə qoşması yer, sahə və iç məzmunları ifadə edir və çox vaxt ismin yerlik hal şəkilçisinin sinonimi kimi işlənir. Məsələn: *meşə içrə, göl içrə, çay içrə və s.*

Üzrə qoşması aşağıdakı mənalarda işlənir:

a) səth və məkan mənasında. Məsələn: *can verdim, məzarın üzrə təzim eyləyib.*

b) bu qoşma əsas isnad, mənbə mənalarını ifadə edir. Məsələn: *Gülşən bizim trestin qazma üzrə baş mühəndisi təyin olunub.* (M.Süleymanov).

4. İsmi yönlük halında işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar: **görə, nisbətən, qarşı, doğru, sarı, tərəf, məxsus, aid, dair, dək, can (cən).**

Məsələn: *sənə görə, Arifə nisbətən, evə doğru* və s.

Görə qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə aşağıdakı mənaları ifadə edir:

a) səbəb bildirir. Məs.: *zəhmət verdiyinə görə, kömək etdiyinə görə, inam göstərdiyinə görə və s.*

b) uyğunluq, müvafiqlik bildirir. Məsələn: *Hər kəs öz bacarığına **görə** nə bacarır, onu da danışır* (M.İbrahimov).

c) əsaslanma bildirir. Məsələn: *İndi bu adətə **görə** elə dəxəllər var ki, altında minlərlə arvadların iradələri boğulur.* (M.İbrahimov).

ç) isnad bildirir. Məsələn: *Eşitdiyimə görə, bildiyimə görə, oxuduğuma görə* və s.

ğ) nisbət bildirir. Məsələn: *Yetərə **görə** Gülər cavan görünür.*

Qarşı qoşması aşağıdakı mənaları ifadə edir:

a) istiqamət, yönəltmə məzmununu ifadə edir. Məsələn: *ona qarşı, sənə qarşı* və s.

b) bu qoşma tam ziddiyyət bildirir. Məsələn: *Yaxşılığa **qar-***

şısı pislik etmək insanlığa yaraşmaz.

c) **qarşı** qoşması müqabillik məzmunu ifadə edir. Məsələn: *dumana **qarşı**, sənə qarşı, düşməyə qarşı və s.*

ç) Bu qoşma ziddiyyətli yönəltmə məzmunu bildirir. Məsələn: *Belə düşünəndə Maya ürəyində ona **qarşı** nifrətə oxşar bir duyğu hiss edirdi.*

Tərəf, sarı, doğru qoşmaları qoşulduqları sözlərlə birlikdə istiqamət məzmunu ifadə edir. Məs.: *Ona doğru, sənə doğru və s.*

Məxsus, aid, dair qoşmaları aidlik məzmunu ifadə edir.

Məsələn: *Onların mükafatlanmasına **aid** sənədləri göndərmək lazımdır.*

5. İsmi çıxışlıq halında işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar: **bəri, qabaq, əvvəl, sonra, ötrü, başqa, savayı, əlavə, özgə, qeyri.**

Məsələn: *Hamıdan qabaq; hər şeydən əvvəl və s.*

a) **bəri** qoşması iş və hərəkətin, hadisənin başladığı vaxtı bildirir. Məsələn: *qoyulandan **bəri**, gələndən bəri, görəndən bəri və s.*

b) **qabaq, əvvəl** qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə zaman vahidini bildirir. Məsələn: *hamıdan **əvvəl**, hamıdan qabaq və s.*

Qeyd: Qoşmalar yaratdıqları məna çalarlarına görə qoşmanın məna növlərini yaradırlar. Qoşmaların məna növləri bunlardır: *birgəlik, vasitə, alət* (məs.: ilə (-la²), -ca²), *zaman* (məs.: əvvəl, qabaq, sonra, bəri), *məsafə* (məs.: kimi, qədər, -dək, -can²), *istiqamət* (məs.: sarı, tərəf, doğru, qarşı), *bənzətmə* (məs.: kimi, qədər, -tək, -ca², tək), *fərqləndirmə* (məs.: başqa, savayı, özgə, qeyri, əlavə), *istinad* (məs.: görə, əsasən), *səbəb, məqsəd* (məs.: üçün, görə, ötrü, sarı, üstündə, uğrunda, naminə), *aidlik* (məs.: dair, aid, xas, məxsus, haqda, barədə) məna növləri.

BAĞLAYICI

Köməkçi nitq hissələri içərisində bağlayıcılar mühüm yer tutur. Cümlənin həmcins üzvləri, söz birləşmələri və mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında qrammatik, habelə məntiqi əlaqə yaratmaqda bağlayıcılar xüsusi yer tutur. Lakin bağlayıcılar da başqa köməkçi nitq hissələri kimi ayrılıqda lüğəvi mənaya malik olmadığından söz yaradıcılığında iştirak edə bilmir, başqa nitq hissəsinə çevrilmir.

Bağlayıcıların təsnifi. Bağlayıcıları aşağıdakı cəhətlərinə görə təsnif etmək mümkündür:

- 1) Quruluşuna görə;
- 2) Sintaktik vəzifəsinə görə;
- 3) Mənasına görə.

Quruluşuna görə bağlayıcıların növləri. Bağlayıcılar quruluşuna görə iki cür olur:

1. Sadə;
2. Mürəkkəb

Sadə bağlayıcılar. Sadə bağlayıcılar yalnız bir sözdən ibarət olur və heç bir hissəyə ayrılmır. Sadə bağlayıcılar bunlardır: *və, həm, ki, ya, da, də, gah, əgər, amma, ancaq, lakin, zira, hətta, yəni* və s.

Mürəkkəb bağlayıcılar. Mürəkkəb bağlayıcılar müxtəlif yollarla əmələ gəlir ki, bunları da başlıca olaraq iki qismə ayırmaq olar:

1. Sadə və düzəltmə bağlayıcılardan əmələ gələnələr.
2. Başqa sözlərlə sadə bağlayıcılardan əmələ gələnələr.

1. Sadə və düzəltmə bağlayıcılardan əmələ gələnələr. Sadə və düzəltmə bağlayıcılardan əmələ gələn mürəkkəb bağlayıcıların üç növü vardır.

a) və, ki, da, də sadə bağlayıcılarının iştirakı ilə düzələnələr.

Məsələn: *həm də, gah da, hərçənd ki, həmçinin, hətta ki, yaxud da* və s.

b) və, ki, da, də sadə bağlayıcılarından ikisi və bir sadə və ya düzəltmə bağlayıcının iştirakı ilə düzələnələr: *və həm də, və yaxud da, habelə də ki* və s.

c) və, ki, da, də sadə bağlayıcıların üçü və bir sadə və ya düzəltmə bağlayıcıların iştirakı ilə düzələnələr: *və həm də ki, və ya da ki, və hərçənd ki də.*

2. Başqa sözlərlə sadə bağlayıcılardan əmələ gələnələr. Belə mürəkkəb bağlayıcıların aşağıdakı növləri vardır.

a) bu və ya **o** işarə əvəzliliklərinə *belə* sözünün və *görə, üçün, ötrü* qoşmalarının qoşulması ilə əmələ gəlir: *buna görə, bunun üçün, bundan ötrü* və s.

b) bu və **o** işarə əvəzlilikləri, eyni zamanda *görə, üçün, ötrü* qoşmaları və bir sıra bağlayıcılardan ibarət mürəkkəb bağlayıcılar: *buna görə də, ondan ötrü də, ona görə də.*

c) lakin, amma, ancaq və sadə bağlayıcıları ilə *bununla belə* sözündən ibarət mürəkkəb bağlayıcılar. Məsələn: *lakin bununla belə, ancaq bununla belə* və s.

Sintaktik vəzifəsinə görə bağlayıcının növləri.

Daşdığı sintaktik vəzifəyə görə bağlayıcılar tabeli və tabelsiz bağlayıcılar olmaqla iki yerə ayrılır. Bağlayıcıların bir qismi söz və söz birləşmələri, tabelsiz mürəkkəb cümlələr və cümlə qruplarını, digər bir qismi isə tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentləri bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Beləliklə, cümlə üzvləri və cümlələr arasında yaratdıqları münasibətə görə bağlayıcılar iki yerə ayrılır:

1. Tabelsizlik bağlayıcıları;
2. Tabelilik bağlayıcıları.

Mənasına görə bağlayıcıların təsnifi.

Daşdıqları sintaktik vəzifə ilə yaratdıqları məna bir-birinə müvafiq gəldiyi üçün bağlayıcıların məna növlərini də vəzifələrinə əsasən iki böyük qrupa bölmək olar:

- 1) Tabelsizlik bağlayıcılarının məna növləri.
- 2) Tabelilik bağlayıcılarının məna növləri.

Tabletsizlik bağlayıcılarının məna növləri.

1. Birləşdirmə - bitişdirmə bildirenlər.
2. Qarşılaşma bildirenlər.
3. Bölüşdürmə bildirenlər.
4. İştirak bildirenlər
5. İnkarcılıq bildirenlər.
6. Aydınlaşdırma bildirenlər.

Birləşdirmə-bitişdirmə bildirenlər. Bu bağlayıcılar aşağıdakılardır: **və, ilə (-la, -lə).**

Və bağlayıcısı aşağıdakı hallarda işlənir:

a) cümlənin həmcins üzvlərini bir-birinə bağlayır.

Məsələn: *Həsey Hətəmxana tərəf dönərək bərkdən və ağız dolu dedi. (S.Rəhimov).*

b) ikinci və üçüncü növ ismi birləşmələrin təkrar edilən tərəfləri arasında işlənir.

Məsələn: *Mən sizin birlik, səadət və qələbə bayramınızı təbrik edirəm. (Mir Cəlal).*

c) feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkiblərinin daxilində təkrar olunan sözlər arasında işlənir.

Məsələn: *Mən hər gün qəzet və jurnal oxumağı adət etmişəm.*

ç) *tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında işlənir: Bəndalı başını aşağı saldı, əlləri boşaldı, səsi alçaldı və igidə yaraşmayan bir həzinlik kəsb etdi. (M.Cəlal).*

İlə bağlayıcısı başlıca olaraq iki yerdə işlənir: **a)** həmcins üzvlər arasında; **b)** təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfindəki sözlər arasında.

Qarşılaşma bildirenlər. Qarşılaşma bildirən bağlayıcılar bunlardır: ***amma, ancaq, lakin, fəqət, halbuki.***

Bu bağlayıcılardan ***amma, ancaq, lakin*** aşağıdakı məqamlarda işlənilir:

a) həmcins üzvlər arasında. Məs.: *Bu sükut ani idi, **lakin** çox mənalı idi.*

b) bu bağlayıcılar *tabesiz mürəkkəb cümlənin* tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır. Məsələn: *Ölməyə razı oldular, **amma** Bakını ingilislərə verməyə razı olmadılar. (H.Mehdi).*

c) bu bağlayıcılar cümlə qruplarını bir-birinə bağlayır:

Məsələn: *Amma bil ha Muğan ağır yerdir, qışına baxma, qışla payızı yaxşı olur, bircə palçıq bir az əziyyət verir, amma yayının istisinə hər adam dözməz. (M.İbrahimov).*

Bölüşdürmə bildirənlər. Bölüşdürmə bildirən bağlayıcılar **ya, gah, istər** sadə bağlayıcılarından və onların iştirak etdiyi **və ya, ya da, ya da ki, və ya da ki, yaxud da, və yaxud da, istərsə də, gah da, gah da ki** və s. mürəkkəb bağlayıcılarından ibarətdir. Bu bağlayıcıların işlənmə qaydası belədir:

a) **ya** bağlayıcısı antonim olan iki həmcins üzv arasında tək işlənə bilir.

b) antonim mənə bildirməyən iki həmcins üzv arasında tək işlənə bilir.

c) **ya** bağlayıcısı üçüncü növ təyini söz birləşməsinin təkrar olunan tərəfləri arasında işlənə bilir.

ç) tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələr arasında işlənir.

d) həmcins üzvlər arasında işlənir və s.

Məsələn: *Bizim də şeyimiz var, ya yox? (M.İbrahimov).*

İştirak bildirənlər. İştirak bildirən bağlayıcılar aşağıdakılardır: **həm də, həm də ki, bir də, hətta, habelə, və habelə də, həmçinin, və həmçinin, və hətta, və həm də ki.** Bu bağlayıcılar aşağıdakı qayda üzrə işlənir:

a) **həm, həm də, həm də ki, və həm də, və həm də ki** və s. bağlayıcıları sadə cümlənin həmcins üzvləri, söz birləşməsinin tərəfləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələri bir-birinə bağlayır.

b) **da, də** bağlayıcıları həmcins üzvlər, tərkib daxilində sözlər və cümlələr arasında işlənir.

c) **bir də, hətta** bağlayıcıları həmcins üzvlərin sonuncusundan əvvəl işlənir və həmin həmcins üzvün iştirakını təmin etmiş olur. Məsələn: *Mayisin xətti, şəkil çəkməyi, bir də piano çalmağı mənim xoşuma gəlir.*

İnkarlıq bildirənlər. İnkarlıq bildirən bağlayıcılar aşağıdakılardır: **nə, nə də, və nə, və nə də, nə də ki, və nə də ki** və s.

Bu bağlayıcılar nəinki feili cümlələri, yaxud ismi cümlələri bir-birinə bağlayır, hətta mürəkkəb cümlənin tərkibindəki feili və ismi cümlələrin də bir-birinə bağlanmasına xidmət edir. Məsələn: *Çünki nə qaçay bizi görüb, nə mürsəllə tanış (Ə. Vəliyev).*

Aydınlaşdırma bildirənlər. Yalnız üç sözdən **yəni, yəni ki, məsələn** sözlərdən ibarət olan bu bağlayıcılar özündən əvvəl işlənən və izaha möhtac olan sözü, söz birləşməsini və ya cümləni aydınlaşdırmağa, izah etməyə xidmət edir.

Yəni, yəni ki bağlayıcıları həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini aydınlaşdırma yolu ilə bir-birinə bağlayır. Məsələn: *Əvvəlcə verirlər sizə hüriyyəti - əfkar, yəni danışib fikrinizi eyləyin izhar (Ə. Sabir).*

Tabelilik bağlayıcıları. Dilimizdə işlənən bağlayıcıların bir qismi də yalnız tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi ilə budaq cümləsini bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Bunlar bir cümləni başqa bir cümləyə bağlamaqla tabelilik münasibəti yaradır, biri tabe olan, digəri tabe edən cümlələrdən ibarət tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gəlir.

Tabelilik bağlayıcılarının məna növləri aşağıdakılardır:

1) Aydınlaşdırma bildirənlər: **ki, belə ki.**

Qeyd: *ki* bağlayıcısı tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır. Bağlayıcı kimi çıxış etdikdə ondan sonra vergül qoyulur. Ancaq *ki* qüvvətləndirici ədat olduqda ondan sonra heç vaxt vergül qoyulmur. Müqayisə et: Bilirəm ki, sən də onu sevirsen – Sən ki onu sevirsen.

2) Səbəb bildirənlər: **çünki, ona görə ki, o səbəbə ki.**

3) Şərt bildirənlər: **əgər, hərgah, madam ki, yoxsa.**

4) Güzəşt bildirənlər: **hərçənd ki, əgər ki, madam ki.**

Qeyd: Bağlayıcılarda vergülün işlədilməsi qaydası belədir: *və, ilə* bağlayıcıları vergüllə işlənmişdir. Bir qrup bağlayıcılardan isə (məs.: amma, ancaq, lakin, hətta, fəqət, halbuki, ona görə ki, ondan ötrü ki, həmçinin, habelə, o cümlədən, məsələn, yəni və s.) əvvəl vergül işarəsi qoyulur. Bəzi bağlayıcılardan sonra (məs.: ki, belə ki və s.) vergüldən istifadə olunur. Təkrarlanan *da (də)* bağlayıcısından sonra vergül qoyulur.

ƏDAT

Dilimizdə ən çox işlənən köməkçi nitq hissələrindən biri də ədatlardır. Ədatların nitqdəki rolu çox geniş və çoxcəhətlidir.

Ədatlar cümlə üzvü olmur, lakin cümləyə müxtəlif cəhətdən məna incəlikləri verir, ifadənin səlisləşməsinə, fikrin məntiqli qurulmasına kömək edir. Bunlar cümləyə, yaxud aid olduğu sözə elə bir incəlik verir ki, dinləyicinin diqqəti nəzərdə tutulan cəhətə cəlb olunur.

Ədatlar müstəqil bir nitq hissələrindən törəyib köməkçi nitq hissəsinə, oradan da şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirməkdə olan bir nitq hissədir. Bu cəhətdən ədatları dörd yerə bölmək olar:

- I. Həm müstəqil nitq hissəsi, həm də ədat kimi işlənənlər.
- II. Həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənənlər.
- III. Sabitləşmiş xalis ədatlar.
- IV. Şəkilçiləşməyə doğru gedən ədatlar.

I. Həm müstəqil nitq hissəsi, həm də ədat kimi işlənənlər.

Dilimizdə elə ədatlar vardır ki, onlar ayrılıqda lüğəvi mənaya malik olan və cümlə üzvü vəzifəsi daşıyan əsas sözlərdən tamamilə təcrid olunub köməkçi nitq hissəsinə çevrilə bilməmişdir. Həm müstəqil nitq hissəsi kimi həm də ədat kimi işlənən sözlər aşağıdakılardır: *belə, elə, axır, artıq, tək, təkçə, bax, gəl, gəlin, qoy, qoyun, gör, görün, görək* və s.

Qeyd: Azərbaycan dilində *sifət-ədat* (məs.: düz, əsl, tək, artıq), *say-ədat* (məs.: bir, çox), *əvəzlik-ədat* (məs.: necə, nə, belə, elə), *feil-ədat* (məs.: bax, gəl, gör, gəlsənə və s.), *zərf-ədat* (məs.: təkə, yalnız, tək, artıq) kimi sözlər həm müstəqil nitq hissəsi, həm də ədat kimi işlənir.

II. Həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənənlər.

Dilimizdəki ədatların bir qismi də həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənir. Başqa sözlə desək, bağlayıcıların bəzisi ədatlaşır, öz əvvəlki şəklini saxlamaqla bağlayıcının vəzifəsini itirib, ədatın vəzifəsini daşıyır. Buraya *ki, həтта, da, də, ancaq, fəqət* sözlərini daxil etmək olar.

Qeyd: Azərbaycan dilində *-ca, tək* qoşma və ədat kimi işlənir. Müqayisə et: *dəryaca* ağıl, *uşaqtək* – qoşma; *birco* iş, *tək o* – ədat.

III. Sabitləşmiş xalis ədatlar

Azərbaycan dilinin inkişaf prosesində vaxtilə müstəqil məna malik sözlərin bir qismi indi artıq ədat adlanır. Bunlar köməkçi nitq hissəsinə çevrilmişdir. Dilimizdə işlənən *lap, axı, məhz, kaş, barı, bəs* və s. sözləri müasir vəziyyətlərinə və mövqelərinə görə sabitləşmiş ədat hesab etmək olar.

IV. Şəkilçiləşməyə doğru gedən ədatlar.

Müasir dilimizdə işlənən ədatların bir qismi də sözlükdən hissəcikliyə doğru inkişaf edir, yəni şəkilçiləşərək sözə bitişik yazılır. Belə şəkilçiləşmiş ədatların bir qismi sözdüzəldicilik rolu oynayaraq, müxtəlif nitq hissəsinin düzəltmə şəklini əmələ gətirir.

Buraya **-ca, -cə; -sana, -sənə** şəkilçilərini daxil etmək olar. Bunlardan başqa, **-mı, -mi, -mu, -mü** hissəcikləri də şəkilçiləşmiş ədat hesab olunur.

Qeyd: Şəkilçiləşmiş ədatlar sözlərə bitişik yazılır: *oxudunmu, oxusana* və s. Digər ədatlar isə sözdən ayrı yazılır. *mi, mi, mu, mü* sual ədatı *da, də* bağlayıcısından sonra ayrı yazılır. Məs.: Sən *də mi* ona qoşuldun?

***Ədatların
quruluşca
növləri.***

Ədat öz quruluşu etibarilə üç yerə bölünür: 1) Sadə; 2) Düzəltmə; 3) Mürəkkəb.

1) Sadə ədatlar yalnız söz köklərindən ibarət olur.

Məsələn: *axı, lap, daha, dəxi, ancaq, yalnız, məhz* və s.

2) Düzəltmə ədatlar sadə ədatların bir qisminə şəkilçiləşmiş **-ca, -cə** ədatlarını artırmaqla düzəlir. Məsələn: *beləcə, eləcə, bircə, mağulca* və s.

3) Mürəkkəb ədatlar iki və daha çox sadə və düzəltmə ədatlardan əmələ gəlir. Məsələn: *beləcə də, eləcə də, bir də, bir də ki* və s.

***Ədatların
mənaca
növləri.***

Dilimizdə işlənən ədatlar mənaca da müxtəlif olur. Ədatların aşağıdakı mənə növləri müəyyən edilmişdir:

1. Qüvvətləndirici ədatlar;
2. Dəqiqləşdirici ədatlar;
3. Məhdudlaşdırıcı ədatlar;
4. Sual ədatlar;
5. Əmr ədatları;
6. Təsdiq və inkar ədatları;
7. Arzu və qeyd - şərt ədatları.

Qüvvətləndirici ədatlar. Qüvvətləndirici ədatlar ya cümlə daxilindəki sözlərin, ya söz birləşmələrinin, ya da bütünlüklə

cümlənin mənasını qüvvətləndirir. Bu, o deməkdir ki, həmin ədatlar bir sözə, söz birləşməsinə, yaxud bütün cümləyə aid olduqda həmin sözün, söz birləşməsinin, ya da cümlənin təsir qüvvəsini aid olmadığı sözə və cümləyə nisbətən artırır və onun daha tez nəzərə çarpmasına kömək edir, aid olduğu cümlədə yürüdülmən fikrin emosional təsirini artırır. Qüvvətləndirici ədatlar bunlardır: **axı, ən, -ca², ha, düz, bir, ki, necə, lap, həтта, belə, elə, artıq, daha, da, də.**

Dəqiqləşdirici ədatlar. Dilimizdə işlənən ədatların bir qismi də aid olduqları sözün mənasının dəqiq müəyyənləşməsinə xidmət edir. Belə ədatlar miqdarca azdır. Onlar **elə, məhz, əsl** sözlərindən və **ca, cə** hissəciklərindən ibarətdir. Bu ədatlarla işlənən sözün üzərində vurğu olur, həmin söz başqalarından fərqlənir. Bunlar təkcə sözün deyil, ifadənin və ya cümlənin ümumi mənasının dəqiqləşməsində də müəyyən rol oynayır.

Məhdudlaşdırıcı ədatlar. Qüvvətləndirici və dəqiqləşdirici ədatlardan fərqli olaraq dilimizdə elə ədatlar da vardır ki, onlar öz-lərindən sonra gələn sözün və ya söz birləşməsinin, bəzən də bütün cümlənin mənasını məhdudlaşdırır. Məhdudlaşdırıcı ədatlar aşağıdakılardır: **yalnız, ancaq, bir, bircə, təkcə, tək, elə.** Məsələn: *Yalnız axşamlar günəş batıb gedəndən sonra hava sərinləşirdi.*

Sual ədatları. Azərbaycan dilində çox işlənən ədatlardan biri də sual ədatlarıdır. Sual ədatları, başlıca olaraq sual cümlələrində işlənir və cümlənin ümumi məzmununa aid olan sualın daha da qüvvətlənməsinə kömək edir. Sual ədatı işlənən sual cümləsindən çox zaman cavab tələb olunur, lakin bəzən cavaba eh-

tiyac hiss edilmir. Sual ədatları aşağıdakılardır: **ki, bəs, məgər, bəyəm, yəni, ha, mı, mi, mu, mü.**

Əmr ədatları. Əmr ədatları aid olduqları cümlədə və nitqdə arzu, məsləhət, təkid, xəbərdarlıq, sövqetmə, diqqəti cəlb etmə və sair mənaların yaranmasına kömək edir. Əmr ədatları aşağıdakılardır: **bax, gəl, gələsən, gəlin, di, ha, -sana, -sənə, -sanız, -səniz, qoy, qoyun, gör, görün, gərək** və s.

Məsələn: *Bax, bu saat gedirəm şikayətə (M.İbrahimov).*

Təsdiq və inkar ədatları. Dilimizdə işlənən ədatların bir qismi də cümlədə ifadə olunan fikrin ya təsdiq, ya da inkar olunması haqda razılıq mənalarının əlaməti rolunu oynayır. Bu ədatlara təsdiq və inkar ədatı adı ilə iki yerə bölmək olar:

1) Təsdiq ədatları

Çox zaman söz-cümlə kimi işlənən **bəli, ha, aha, bəli də, bəli a** sözləri təsdiq ədatı kimi də işlənir. Məsələn: *Bəli, anam Muğanda doğulmuşdur. Bəli, bəli, düz sözə nə deyəsən (M.İbrahimov).*

2) İnkər ədatları.

Yox, xeyir, heç, heç də sözləri inkar ədatı kimi işlənərək, cümlədə inkarlıq mənasının yaranmasına xidmət edir. Məsələn: *Yox, məndə elə bir qüdrət yoxdur ki, söz tapam (Ə.Məmməd-xanlı). Halbuki onun boyu heç də balaca deyildi. (M.İbrahimov).*

Arzu və qeyd - şərt ədatları. Azərbaycan dilində bir neçə ədat vardır ki, onlar yalnız feili cümlələrdə işlənir və cümləyə müxtəlif növlü arzu mənaları gətirir. Arzu ədatı işlənən cümlənin xəbəri feilin ya əmr, ya da arzu şəkli ilə ifadə olunur və bunun nəticəsində də arzu mənasının müxtəlifliyi yaranır. Arzu

ədatı iştirak edən cümlənin xəbəri feilin əmr şəkli ilə ifadə olunarsa, cümlədə ümidli, həsrətli mənaları, feilin arzu şəkli ilə ifadə olunarsa, təəssüflü arzu mənaları ifadə edir.

Dilimizdə işlənən **kaş, kaş ki, tək**i sözləri arzu bildirən ədatlardır. Bunlardan başqa, dilimizdə qeyd-şerti arzu bildirən ədatlar da vardır ki, onlar **barı, bircə, nə ola // nola** sözlərindən ibarətdir. Məsələn: *Kaş ki, o sağ-salamat qayıtsın, qonaqlığı mənim boynuma. Qoy hava işıqlansın, barı bir dəqiqə üzünü görüm* (Ə.Məmmədخانlı).

XÜSUSİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Qrammatika kitablarında xüsusi nitq hissələrinin bölgüsündə fikir müxtəlifliyi özünü göstərir. 1961-ci ildə çap olunmuş “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası” kitabında yazılır: “Nida xüsusi tipli nitq hissəsi olub həm müstəqil, həm də köməkçi nitq hissələrindən öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Nidalar xüsusi qrammatik kateqoriyalara malik olmayan və dəyişilməyən bir nitq hissəsidir. Bu xüsusiyyətləri ilə əsas nitq hissələrindən, lakin müstəqil mənə (hiss və həyəcan) ifadə etməsi ilə köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir”¹

M.Hüseynzadənin 1973-cü ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” kitabında bu fərqlər belə göstərilir: “Yamsılarmalar əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında orta bir yer tutur. Onlar söz yaradıcılığında iştirak etməklə əsas nitq hissələrinə, söz köklərinin müstəqil mənaya malik olmamalarına görə köməkçi nitq hissələrinə yaxındır.

Nidalar hiss və həyəcan bildirən nitq hissəsidir, lakin nidalar hiss və həyəcan ifadə etdiyi zaman (hiss və həyəcanı) adlandıra bilmir. Buna görə də nidalar həm əsas nitq hissələrindən, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir”².

1. Bax: *Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. API-nin nəşri*, Bakı, 1961, s.175

2. Bax: *M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili*. Bakı, “Maarif”, 1973, s.18.

B.Xəlilov xüsusi nitq hissələrinin fərqli cəhətlərini bu cür qruplaşdırmışdır: “Xüsusi nitq hissələrinə nida, təqlidi sözlər (yamsılamalar), modal sözlər daxildir. Xüsusi nitq hissələri əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında orta mövqedə dururlar. Onların həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələriylə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri vardır. Nida, təqlidi sözlər (yamsılamalar) və modal sözlərin xüsusi nitq hissəsi adlanması da bu səbəblə bağlıdır”¹

Həm də xüsusi nitq hissələrinin əsas və köməkçi nitq hissələrinə oxşar və fərqli əlamətləri də vardır.²

K.Hacıyevin 1999-cu ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri” adlı kitabında da xüsusi nitq hissələrini digər nitq hissələrindən fərqləndirən cəhətlər geniş şəkildə qruplaşdırılmışdır³. K.Hacıyev vokativ sözləri də xüsusi nitq hissəsi hesab etmişdir ki, bizzə, onun bu mövqeyi mübahisə yaradır.

Xüsusi nitq hissələri bunlardır: nida, təqlidi sözlər, modal sözlər.

1. B.Xəlilov. *Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. I hissə, “Elm” Bakı, 2000, s.148.*

2. *Yenə orada, s. 148-150.*

3. *Bax: K.Hacıyev. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı, 1999, s.59-63.*

NİDA

Nidanın digər nitq hissələrindən fərqi.

Nidalar müstəqil mənalı sözlərdən də fərqlənir. Nidalar öz funksiyasına görə, müstəqil mənalı sözlərə yaxınlaşsa da, onlarla eynicinsli deyildir. Müstəqil nitq hissələrinə daxil olan sözlər müəyyən normativ mənaya malikdir. Belə sözlərin morfoloji əlamətləri olur və sintaktik cəhətdən müəyyən üzv yerində işləyə bilirlər.

Nidalar müstəqil mənalı sözlərin mənasından və çoxmənalılığından tamamilə fərqli olan spesifik mənaya malikdir. Müstəqil nitq hissələrinə daxil olan sözlər müəyyən normativ mənaya malikdir. Belə sözlərin morfoloji əlamətləri olur və sintaktik cəhətdən müəyyən üzv yerində işləyə bilər.

Müstəqil mənalı sözlərdən fərqli olaraq nidalar intonasiya cəhətdən daha çox ekspressiv və emosional məzmunlu olur. Müstəqil mənalı sözlər kimi sintaktik cəhətdən cümlənin müəyyən bir üzvü ilə bağlana bilməsi ilə də, nidalar intonasiya və məna cəhətdən cümlənin ümumi məzmunu ilə əlaqəli olur. Söz-cümlə kimi çıxış edir.

Müstəqil mənalı sözlərdən öz yaranışı ilə fərqli olan nidalar hissələri adlandırmır, bilavasitə ifadə edirlər. Onlar insanın daxili aləmi ilə əlaqədar olub, onun hiss və duyğularını ifadə edir. Nida subyektin obyektə münasibətini hisslərlə bildirir.

***Nidanın
köməkçi nitq
hissələrindən
fərqi.***

Köməkçi nitq hissələri müstəqil mənaya və morfoloji əlamətə malik deyil. Cümlədə müstəqil bir üzv yerində işlənə bilmir. Azərbaycan dili faktlarının təhlili göstərir ki, nidalar intonasiya və mətndən asılı olaraq, müəyyən spesifik mənə bildirirlər - hiss və duyğular ifadə edirlər. Köməkçi nitq hissələrində bu xüsusiyyət yoxdur, onlar cümlə üzvləri arasında sintaktik əlaqə yaradır, yaxud da ayrı-ayrı cümlə üzvünə və ya bütünlüklə cümləyə müəyyən mənə çalarlığı verirlər. Nidalar söz-cümlə kimi çıxış edə bildiyi halda, köməkçi nitq hissələrində bu xüsusiyyət yoxdur.

***Nidanın
təqlidi sözlərə
oxşarlığı və
fərqi.***

Bunlar arasında iki ümumi oxşar cəhət vardır:

- 1) Həm nidalarda, həm də təqlidi sözlərdə ekspressivlik, emosionallıq güclü olur.
- 2) Hər iki qrup söz nominativ mənaya və adlandırma funksiyasına deyil, ifadə etmək funksiyasına malik olur.

Fərqli cəhətləri:

- 1) Nidalar təqlidi sözlərdən hər şeydən əvvəl öz mənasına görə fərqlənirlər.
- 2) Fonetik xüsusiyyətlərinə, səs tərkibinə görə təqlidi sözlər başqa nitq hissələrindən fərqləndiyi kimi, nidalardan da tamamilə ayrılır.
- 3) Söz yaradıcılığı prosesindəki məhsuldarlığa görə də təqlidi sözlərlə nidalər fərqlənir.
- 4) Nidalarda substantivləşmə təqlidi sözlərə nisbətən zəifdir. Bunun ən azı iki səbəbi var:

a) kəmiyyətə nidaların təqlidi sözlərdən az olması;

b) nidalarda hiss-həyəcan ifadə etmənin təqlidi sözlərə nisbətən daha güclü olması.

5) Nidaların və təqlidi sözlərin hər ikisində qoşa formalılıq mövcuddur. Nidaların qoşa forması mənaya təsir etmir, nisbətən qüvvətli hissi ifadə edir. Təqlidi sözlərin qoşa forması isə həm mənani qüvvətləndirir, həm də təkrarlıq, davamlılıq, çoxdəfəlik yaradır.

6) Cəmiyyətin inkişafı, ictimai quruluşun dəyişməsi ilə bağlı olaraq, nidaların və nida sözlərin bir qismi köhnəlir, arxaikləşir və dildən çıxa bilər. Alınma nidalarda olan bu cür köhnəlmə təqlidi sözlərdə, əsasən, müşahidə olunmur.

7) İnkişaf xarakteri - artması, çoxalması ilə də nidalarla təqlidi sözlər bir-birindən fərqlənir. Nidalar həm başqa nitq hissələrinin hesabına artır, həm də müxtəlif dillərdən alınmaqla çoxalır. İki müxtəlif nidanın birləşməsi nəticəsində də sintaktik yolla yeni mənali mürəkkəb nidalər əmələ gəlir. Təqlidi sözlərdə isə artım yeni təqlidlər hesabına olur, bir dildən başqa dilə, əsasən keçmir.

8) Təqlidi sözlər adətən təkmənalı olur. Nidalar isə hiss və duyğular ifadə etdiyinə görə semantik cəhətdən başqa tip sözlərdəki çoxmənalılıqdan tamamilə fərqli olan spesifik çoxmənalılığa malikdir.

9) Nidalar cümlədə, əsasən “demək”, “etmək”, “ələmək”, “çəkmək” feilləri ilə işlənirsə, təqlidi sözlər həmişə, hər yerdə, həm müstəqil, həm də köməkçi feillərlə işləyə bilər.

10) Nida cümlə daxilində işlənsə də, müəyyən bir cümlə üzvü olmur. Təqlidi sözlər isə cümlədə müəyyən bir üzv yerində işləyə bilər.

11) Nida söz-cümlə kimi çıxış edir. Təqlidi sözlərdə bu xüsusiyyət nadir hallarda olur.

***Nidanın modal
sözlərdən fərqi.***

Modal sözlərdə olduğu kimi, nidalar da cümlə daxilində danışanın öz fikrinə münasibəti bildirir, başqa sözlə desək, nidalarda bu, dolayısı yolla (hisslərlə) olur.

Həm nida, həm təqlidi sözlər (yamsılamalar), həm də modal sözlər öz xüsusiyyətləri ilə əsas və köməkçi nitq hissələrindən ayrılır və xüsusi nitq hissəsi olurlar. Bunları köməkçi nitq hissələrinə daxil etmək düzgün deyildir.

***Mənşəyinə
görə nidaların
növləri.***

Cümlədə qrammatik vəzifə daşımayan nitq hissələrindən biri də nidalardır. Nidalar insanın hiss və həyəcanını adlandırmır, sadəcə olaraq onu ifadə edir.

Mənşəyinə görə nidalar əsli və törəmə olmaqla iki yerə bölünür:

Əsli nidalar ilk yaranışından hiss-həyəcanı bildirməyə xidmət edən sözlər olub, başqa nitq hissəsi ilə əlaqədar deyildir: **a, ay, o, oy, ax, ox, ux, uf, əh, oh, ah, bay, vay, pəh** və s.

Törəmə nidalar müxtəlif yollarla düzəlir:

a) eyni və müxtəlif nidaların birləşməsi ilə:

ha-ha!; oxay //oxqay!; ehey!; pəh-pəh!; ay haray!; ay dadi-bidad!; oy vay!; ay vay!; ey-vay!; pəh! və s.

b) başqa dillərdən alınma sözlərin nida kimi işlənməsi ilə: **zinhar, əlaman, afərin, mərhəba** və s.

c) başqa nitq hissələrinin nida yerində işlənməsi ilə: *yaşasın, xoş gördük, rədd olsun*.¹

Qeyd: Mənşə və etimoloji cəhətdən nidalar əsli və tö-rəmə olurlar. Quruluş baxımından isə sadə və mürəkkəb ol-maqla iki yerə ayrılırlar. Sadələr: *ura; paho* və s; mürəkkəb-lər: *ey vay; ay haray* və s.

Leksik mənasına görə nidaların növləri. Nidaları leksik cəhətdən üç qrupa böl-mək daha məqsədəuyğundur.²

I. Emosional nidalar.

II. Əmr və müraciət bildirən nidalar.

III. Adət və qaydalarla bağlı olan nidalar.

Qeyd: M.Hüseynzadə nidaları leksik cəhətdən iki qru-pa ayırmışdır³.

I. Emosional nidalar. Emosional nidaların bir qisminə, əsa-sən, hissi cəhət, başqa bir qisminə isə əqli-intellektual cəhət güclüdür.⁴

Hissi cəhət üstün olan emosional nidalara *a!, e!, o!, oy!, oho!, baho!, ah!, oh!, ox! uh!, uf!, of!, əh!, ba!, pa!, aha!, oho!, bay!, bıy!, boy!, buy! bah!, bəh!, tuf!, tfu!, puf!, püf!, vah!, xux!*,

1. Müasir Azərbaycan dili. II hissə, EA-nın nəşri, B., 1980, s.476.

2. K.Hacıyev. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı, 1999, s.67.

3. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1983, səh.314.

4. K.Hacıyev. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı, 1999, s.38-80..

xox!, ura!, ehey!, baho!, paho!, paho vay!, ay hay!, ey vay!, ay vay!, ay can!, ay can-ay can!, heyf!, əfsus!, vaxsey!, maşallah!, mərhəba!, afərin!, bərəkallah!, əhsən!, inşallah!, vay dədə vay!, əstəğfürullah!, əşhədibillah!, lənət! və s. misal göstərmək olar. Məs.: **Oho...** *Lap vaxtında gəlmişsiniz. (M.Cəlal).* **Oho...** *Saat on biri keçir. (A.Şaiq)*

Əqli-intellektual cəhəti üstün olan emosional nidalar. Tfu! Əfsus! Lənət! Yazıq və s. Məs.: **Tfu**, *bihöyə, dəxi nə deyim. (N.Vəzirov)*

Emosional nidaları üç yerə bölmək olar:

1. Müsbət hissləri ifadə edən emosional nidalar: *ura!, əhsən!, mərhəba!, yazıq!* və s.

Ura! *Yaşasın azadlıq!*

Oho.. *Sən buralara xoş gəlmisən.*

Bu qəbildən olan nidalar sevinc, alqış, rəhm, tərif və s. bildirir.

2. Mənfi hissləri ifadə edən emosional nidalar: **tfu!, fuş!, tü!, fu!, lənət!, lənətüllah!, vaveyla!** və s. (nifrət, narazılıq, iyrənmə, narahatlıq, qorxu bildirirlər)

Vaveyla! *Fəlakət yaxınlaşır.*

3. Həm müsbət, həm də mənfi hissləri ifadə edən emosional nidalar: **o!, oho!, of!** və s.

Bu qəbildən olan nidalar şadlıq, ağrı, sevinc, alqış, təəccüb, nifrət, kinayə, qorxu ifadə edir.

O!... *Nə yaxşı adam görürəm.*

Oho! *Sən də burdasan?* və s.

II. Əmr və müraciət bildirən nidalar da iki yerə bölünür:

a) Müraciət məqsədi ilə işlədilən nidalar: **ay!, a!, ə!, ey!**, *pərvərdigara, ya!, yahu!, ilahi!, ilahi - pərvərdigar!, xudaya!, xu-*

davəndə!, ey tanrı!, ya Allah!, ya rəbb! və s.

Ey! sakit olun orada;

ƏƏƏ! mən sənə neçə dəfə demişəm?

b) Əmr məqsədi ilə işlədilən nidalar: *atəş!, diqqət-diqqət!, haydı, marş, ay şabaş və s.*

Haydı! Düşməni üstünə!

Marş! Hamı irəli!

III. Adət və qaydalarla bağlı olan nidalar.

Bu qrup nida sözləri Azərbaycan dilində bunlardır: **salam, bismillah, vallah (i)!, billah!, əleykümsalam!, xudahafiz!, əlvinda!, hələlik!, bismillah rəhman rəhim!, hassa!, hatsa!** və s.

Qeyd: Azərbaycan dilindəki *axşamın xeyir, aqibətin xeyir, afiyət olsun, səhhəti-vücut, günaydın* və s. söz və ifadələr adət və qaydalarla bağlı olan nidalardır.

Nidaların quruluşu.

Nidalar quruluşca sadə və mürəkkəb olur.

Birhecalı nidaların hamısı (**a, ə, ax, oy, oh, uf, uy, of, ox, bay, boy, bıy, buy, xox, pa, tfu** və s.) quruluşca sadə nidalardır. Mürəkkəb nidalar eyni nidaların təkrarı və ya müxtəlif nidaların birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir, bitişik, ayrı və defislə yazılır.

Məs.: **Ay-hay... Sən dedin, mən də inandım.**

Hay-hay! İndi sənə gücüm çatmayacaq?

Nidaların substantivləşməsi.

Nidalar spesifik söz qrupu olsalar da, bəziləri substantivləşir. Onlarda substantivləşmə iki cür olur: 1) Nida köklərinin substantivləşməsi; 2) Nidaların ona qoşulan şəkilçilərlə birgə substantivləşməsi.

1) Nida köklərinin substantivləşməsi aşağıdakı hallarda baş verir:

a) **mürəkkəb nida** mürəkkəb mübtədanın birinci tərəfi vəzifəsində çıxış etdikdə: *ura-ura səsləri eşidildi*.

b) **afərin, heyf** və s. tipli nidalar mürəkkəb xəbərin birinci tərəfi kimi işləndikdə: *heyf sənə; afərin bizə* və s.

c) nidalar **demək, söyləmək, etmək, eləmək, çəkmək** və s. feillərlə işləndikdə substantivləşir: *ah demir, of demir; ah-uf edir; ah çəkir; ax-vay edir; hayıf çəkir* və s.

2) Nidaların ona qoşulan şəkilçilərlə birgə substantivləşməsi aşağıdakı şəkilçilərin iştirakı ilə baş verir:

a) nida və kəmiyyət şəkilçilərinin iştirakı: *Uralar yüksəlirdi*.

b) nida və mənsubiyyət şəkilçilərinin iştirakı: *Sənin hayın gedib, vayın qalıb*.

c) nida və hal şəkilçilərinin iştirakı: **Ah-ufdan** yorulmadın? **Ax-vayı** unutsan yaxşıdır.

ç) nida və xəbər şəkilçilərinin iştirakı: Sənin bütün günün vayıdır; **Amandır**, kömək et!

d) nida və *ilə* qoşmasının birgəlik bildirən şəkilçilənmiş **-la** variantının iştirakı: **"Hayla"** gələn vayla gedər (atalar sözü).

***Nidaların
sözyaradıcılığında
rolü.***

Nidalardan feillər, isimlər, zərflər yaranır. Məsələn: *hay* (nida) – *hayqır* (feil); *uf* (nida) – *fulda* (feil), *hayıf* (nida) – *hayıfsılan* (feil), *vay* (nida) – *vay-sın* (feil), *uf* (nida) – *fulda* (feil); *uf* (nida) – *ufultu* (isim), *uf* (nida) – *ufu* (isim); *uf-uf* (nida) – *uf-uf-la* (danışmaq) (zərf), *ay-vay* (nida) – (günü) *ay-vay-la* (keçir) (zərf) və s.

Qeyd 1: Nidalar cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra, ortada gəldikdə hər iki tərəfdən, axırda gəldikdə ondan əvvəl vergül qoyulur.

Çağırış bildirən *ey*, *ay*, *ya*, *a* nidaları həm tək işlənir, həm də onlardan sonra xitab gəlir. Tək işlənəndə ondan sonra, xitabla işləndikdə isə xitabdan sonra vergül qoyulur: *Ey*, məni unutma. *Ay qardaş*, ona kömək et.

a, *ya* çağırış nidaları sözlərdən sonra gələrsə, onda sözə bitişik yazılır: *Xudaya*, insanın halı yamandır (S.Vurğun). *Seyyida*, ölməmişəm, aləmdə səsım vardır mənim.

Qeyd 2: Nidaları digər nitq hissələri ilə qarışdırmaq olmaz. Bu mənada *isim-nida* (məs.: *ah*, *ay*, *vay*, *ox*), *isim-zərf-nida* (məs.: *hey*), *feil-nida* (məs.: *ax*, *uy*) və s. kimi işlənən sözləri cümlədə fərqləndirmək lazımdır: *Ah*, necə kef çəkməli əyyam idi. *Ahın* bizi yaman kövrəltdi.

TƏQLİDİ SÖZLƏR

Dilimizdə bir sıra söz qrupları var ki, onlar canlı və cansız varlıqların təqlid yolu ilə çıxardığı səsləri bildirir. Bu cür sözlər insanların, heyvanların çıxardığı səsləri və təbiət hadisələri ilə əlaqədar eşidilən səsləri təqlid, yamsılamaq yolu ilə əmələ gəlmişdir.

Obyektiv aləmdəki canlı və cansız varlıqların, əşya və hadisələrin səslərini eşitmə, görmə ilə təqlid edilməsindən əmələ gələn sözlərə təqlidi sözlər deyilir.¹

Məs.: *məəə, cü-cü-cü, qu-qu, fiss, qar-qar, dıbır-dıbır* və s.

Qeyd: Dilçilikdə təqlidi sözlər müxtəlif terminlərlə adlandırılır: *təqlidi sözlər, səs təqlidi sözləri, obraz təqlidi sözləri, obrazlı sözlər, təsviri sözlər, mimiəmlər, yamsılamaalar, mimeoqrafik sözlər, onomatopoiik sözlər, imitasiyaalar, onomatoplar, ekoik sözlər.*

Təqlidi sözlərin mənə qrupları.

Mənə qruplarına görə təqlidi sözlər iki yerə ayrılır:

1) Səs təqlidi sözləri: *xor-xor, çiq-çiq, mə, şırr* və s.

2) Obraz təqlidi sözləri. Buna obrazlı təqlidi sözlər də deyir-

1. *Təqlidi sözlər Azərbaycan dilçiliyində tədqiqat obyektı olmuşdur. M.İ.Adilov. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. ADU, Bakı, 1979; K.Hacıyev. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı, 1999, s.91-109* və s.

lır: *çilik-çilik, işim-işim, maddım-maddım, xıncım-xıncım, puçur-puçur* və s.

Səs təqlidi sözlərlə obraz təqlidi sözlər arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər vardır. Oxşar xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

a) hər iki məna qrupuna daxil olan təqlidi sözlər yamsıladıqları, təqlid etdikləri səsləri və obrazları adlandırmır, ifadə edir.

b) həm səs təqlidi sözlərin, həm də obraz təqlidi sözlərin əvvəlində və sonunda saitlər az müşahidə olunur.

c) hər iki məna qrupuna daxil olan sözlərdə samitlərin yanaşması işlənməsi xarakterikdir: *pıqqır-pıqqır, bildir-bıldır, part, şıqq* və s.

ç) hər iki məna qrupunda eyni mənanı bildirən təqlidi sözün müxtəlif variantları var: *am-am// ham-ham// hav-hav// qav-qav, bap-bap// bip-bip (səs təqlidi), bildir-bıldır //gildir-gildir (göz yaşı obrazı)* və s.

d) hər iki məna qrupunun tək və təkrar formaları mövcuddur: *vıy, cik, çıqq, cik-cik, vıy-vıy, çıqq-çıqq; çırıp, çırıp-çırıp, puçur, puçur-puçur* və s.

e) hər iki məna qrupu qrammatik cəhətdən dəyişmişdir.

ə) hər iki məna qrupu feili birləşmənin birinci tərəfi ola bilər: *dız-dız dızıldamaq, par-par parıldamaq* və s.

i) hər ikisi cümlə üzvü olur.

Səs təqlidi sözlərlə obraz təqlidi sözlər arasında fərqli xüsusiyyətlər də mövcuddur:

a) səs təqlidi sözlər eşitmə üzvü ilə, obraz təqlidi sözlər görmə üzvü ilə bağlıdır.

b) səs təqlidi sözlərdə sözün səslənməsi ilə onun mənası arasında əlaqə vardır. Belə ki, səsin özü təqlid olunur, yamsılanılır. Obraz təqlidi sözlərdə isə belə deyildir. Bu cür sözlərdə

obrazlılıq əsasdır. Həm də səslənmə ilə məna arasında əlaqə yoxdur.

1) **Səs təqlidi sözləri.** Canlıların və cansızların çıxardığı səsləri təqlid etmək yolu ilə yaranır. Ona görə də **canlıların və cansızların çıxardığı səsləri təqlid etmək, yamsılamaq yolu ilə əmələ gələn sözlərə səs təqlidi sözləri deyilir.** Səs təqlidi sözlər iki qrupa bölünür: Canlı varlıqlarla əlaqədar yaranan səs təqlidi sözlər; Cansız təbiətin cisim və hadisələrinin səsini yamsılamaqdan yaranan səs təqlidi sözlər.

Canlı varlıqlarla əlaqədar yaranan səs təqlidi sözlər.

Bu qrupa daxil olan təqlidi sözlər sayca üstünlük təşkil edir. Aşağıdakı iki yarım qrupa bölünür:

1) insanın danışmaq üzvü ilə bağlı olan, onun həyat və fəaliyyəti ilə əlaqədar yarananlar; 2) insanın danışmaq üzvü ilə bağlı olmayan, ancaq onun həyat və fəaliyyəti ilə əlaqədar yarananlar.

1) **insanın danışmaq üzvü ilə bağlı olan, onun həyat və fəaliyyəti ilə əlaqədar yarananlar** aşağıdakı qrupları əhatə edir:

a) İnsanın danışmaq üzvü ilə bağlı olanlar: *ha-ha-ha*, *xa-xa-xa* (güləndə), *inqa-inqa*, *ihi-ihi-ihi*, *öhö-öhö-öhö* (ağlayanda), *puf* (yorulanda) və s.

b) İnsanın danışmaq üzvü ilə bağlı olan və qeyri-iradi işlənənlər: *öhö-öhö-öhö* (öskürəndə), *hıh* (güc verəndə), *əpçi*, *həpçi*, (asqıranda) və s.

2) **insanın danışmaq üzvü ilə bağlı olmayan, ancaq onun həyat və fəaliyyəti ilə əlaqədar yarananlar** aşağıdakı qrupları əhatə edir:

a) əl, ayaq hərəkətlərinin səsini təqlid edənlər: *şaraq-ha-şaraq* (təsbeh səsi), *tap-tap*, *tap-tup*, *tuq-tuq* (ayaq səsi), *şap*, *şart* (şapalaq səsi) və s.

b) rəqs, musiqi, çalğı alətlərinin səsini təqlid edənlər: *çınqı-dı-çınqıdı* (saz səsi), *dumbudu-dumbudu* (nağara səsi) və s.

c) silah, hərbi texnika səslərini təqlid edənlər: *taq-taraq* (pulemyot səsi), *parta-part* (tapança səsi) və s.

ç) nəqliyyat vasitələrinin səsini təqlid edənlər: *qu... qu... qu...* (qatar fiti), *çaqqaçuruq* (tramvayın hərəkəti), *tır-tır* (traktor səsi), *dud!*, *du-du-du* (telefon səsi) və s.

d) məişətlə, *həyatla bağlı proseslərin səsini təqlid edənlər*: *pıqqapıq* (qaynama prosesi), *şır-şır //şırhaşır* (axan, daşan su), *çıqq* (şüşənin çatlaması) və s.

e) heyvan, quş, həşərat və s. canlılarla bağlı səsləri təqlid edənlər: *mə... məə...* (qoyun-quzu ilə bağlı), *ğə-ğə-ğə* (ördək səsi), *cik-cik* (sərçə səsi), *vizz*, *dızz* (ağcaqanad və *mozalan* səsi) və s.

Cansız təbiətin cisim və hadisələrinin səsini yamsılamaqdan yaranan səs təqlidi sözləri. Bu qrupa daxil olan təqlidi sözlər təbiətdəki bir çox hadisələrin səsini təqlid edir: göy gurultusu, ildırım səsi, yağış damcılarının səsi, əriyən buz damcılarının səsi, dolu yağdıqda çıxan səs, qar xırıltısı, sel səsi, külək səsi və s. Məsələn: *şaqq*, *şaraq* (göy gurultusu), *tıp... tıp... tıp...*, *dam... dam...*, *danq... danq...* (yağış, damcı səsi), *xarr-xarr-xarr* (qar xırıltısı), *uuu... uuu...* (külək səsi) və s.

2) **Obraz təqlidi sözləri.** *Canlı varlıqların işi, hərəkəti, hal-vəziyyəti, cansız əşyaların zahiri forma və görünüşü, insan orqanizmində baş verən fizioloji-emosional proseslər və işıq təəssüratı haqqında obrazlı təsəvvür yaradan sözlərə obraz təqlidi sözləri deyilir.*¹

1. Kamal Hacıyev. *Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri*. Bakı, 1999, s.104.

Obraz təqlidi sözləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

a) canlı varlıqların işini, hərəkətini, hal-vəziyyətini obrazlı şəkildə təsvir edən obraz təqlidi sözlər: *dıbır-dıbır*, *xımır-xımır*, *maddım-maddım* və s.

b) canlı varlıqların orqanizmində baş verən fizioloji emosional prosesləri ifadə edən obraz təqlidi sözlər: *puçur-puçur* (*tər*), *bıldır-bıldır* (*yaş*), *zoqqur-zoqqur* (*zoqquldamaq*) və s.

c) cansız əşyaların zahiri forması, görünüşü və vəziyyətini ifadə edən obraz təqlidi sözlər: *xıncım-xıncım*, *çilik-çilik* və s.

ç) işıq təəssüratı ilə əlaqədar olan obraz təqlidi sözlər: *par-par* (yanmaq), *parıl-parıl* (yanmaq), *işim-işim* (nurlanmaq), *işıl-işıl* (parıldamaq) və s.

Təqlidi sözlərin quruluşu.

Təqlidi sözlər quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə təqlidi sözləri səs strukturuna görə belə qruplaşdırmaq olar:

a) birhecalı bir, iki, üç, dörd səsdən ibarət olanlar: *u*, *mo*, *mə*, *bə*, *cız*, *vız*, *şart*, *dınq*, *pirt*, *tapp*, *şapp*, *qurr*, *pıçç* və s.

b) ikihecalı təqlidi sözlər: *tarraq*, *şarraq*, *gurrup*, *şarrap* və s.

Mürəkkəb təqlidi sözlər aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

a) iki təqlidi sözün təkrarı ilə: *qar-qar*, *qur-qur*, *par-par*, *çiq-çiq* və s.

b) “a”, “ha”, “ba” ünsürlərinin iştirakı ilə: *tırhatır*, *xartaxart*, *şırhaşır*, *dımbadım* və s.

c) tərəflərdən ikincisinin fonetik dəyişikliyə uğraması ilə: *şap-şup*, *tak-tuk*, *çak-çuk*, *març-murç*, *laqq-luqq* və s.

Qeyd: Təqlidi sözlər sözyaradıcılığında iştirak edir. Onun sözyaratma imkanları nida, say və əvəzlilərdən üstündür. Təqlidi sözlərdən isimlər, feillər, zərf və sifətlər düzəlir.

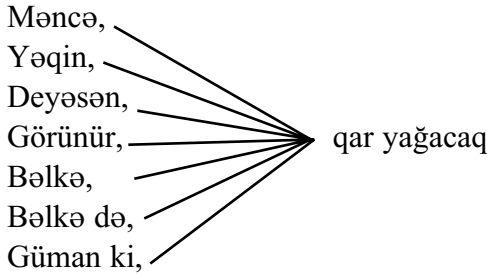
Təqlidi sözlərdən isimlər **-ıltı (-ilti, -ultu, -ültü), -a(-ə), -ıq (-ik, -uq, -ük), -aq (-ək), -q (-k), -ı (-i, -u, -ü), -ım (-im, -um, -üm)** və s. şəkilçilərlə yaranır: *vıǵıltı, vızıltı, pıçılıt, taqqıltı, cızza, xıxa, tütək, düdük, xıxı, çırtım, qurtum* və s.

Təqlidi sözlərdən **-la(-lə), -ılda (-ildə, -ulda, -üldə), -a (-ə), -ı (-i, -u, -ü), -ır (-ir, -ur, -ür), -da (-də), -la (-lə)** və s. şəkilçilərlə feil əmələ gəlir: *partlamaq, çırtılmaq, çartılmaq, böyürmək, hönkürmək, mırtdamaq, xortdamaq, ulamaq, mələmək* və s.

Təqlidi sözlərdən zərf və sifət də əmələ gəlir: *şarappadan* (yıxıldı), *xırpbadan* (səsini kəsdi), *mızımızı* (adam), *dızdızı* (uşaq) və s.

MODAL SÖZLƏR

Modallıq yalnız qrammatik kateqoriya deyil, həm də fəlsəfi-məntiqi kateqoriyadır. Fəlsəfi-məntiqi modallıqdan fərqli olaraq, qrammatik modallığın ifadə vasitələri və imkanları zəngindir. Qrammatik modallıqda hökmün təsdiq, güman, fərz, ehtimal, şübhə və s. yollarla ifadəsi modal sözlərin köməyi ilə yaranır:

Fəlsəfi-məntiqi modallıqda hökm bu cür zəngin yollarla deyil, təsdiq və inkar yolu ilə bildirilir. Məs.: *Qar yağıacaq; Yaxud, Qar yağmayacaq* və s.

Bundan başqa, qrammatik modallığı zənginləşdirən, ona rəngarəng çalarlıq verən feilin şəkilləridir. Məs.: *oxumalıyam, oxuyasıyam, oxusam, oxuyuram, oxuyaram, oxumuşsan, oxumuşdur, oxuyacağam, oxuya bilərəm* və s. Bu zənginlik və rəngarənglik də fəlsəfi-məntiqi modallıqda yoxdur.

Modallıq bütövlükdə isimlərin, sifətlərin, sayların, əvəzlilərin, feillərin, zərflərin məna və məzmununda ifadə olunur. Ona

görə ki, bu sözlərin məna və məzmununda obyektiv reallığa – ada, əlamətə, miqdara, iş, hal-hərəkətə və s.-yə münasibət bildirilir. Belə bir xüsusiyyət məntiqi-fəlsəfi modallığa aid deyil.

Modallığın yaranmasına, güclənməsinə, modallığın müxtəlif məna çalarlıqlarına xidmət edən sözlər modal sözlər adlanır.

Müasir vəziyyətinə görə modal sözləri iki qismə ayırmaq olar:

1) Yerinə görə həm əsas nitq hissəsi, həm də modal söz kimi işlənənlər;

2) Yalnız modal söz kimi işlənənlər.

Həm əsas nitq hissəsi, həm də modal söz kimi işlənənlər aşağıdakılardır: *görünür, görəsən, deyəsən, demək, deməli, şübhəsiz, olsun ki, müxtəsər, demə, həqiqətən, görünür, olmaya, düzü, doğrusu, xülasə, yaxşı, qərəz, məcə, səncə, bizzə* və s.

Əsas nitq hissəsi kimi işlənənlərə misallar:

Hələlik heç kəsə demə.

Yenə Hümmət görünür.

Modal söz kimi işlənənlərə aid misallar: **Görünür**, uşaqlar ağır haldadır, gecikmək olmaz.

Demək, doktoru qonaq apardılar.

Demə, bu tamam ayrı adam imiş.

2) **Yalnız modal söz kimi işlənənlər:** Bu qəbildən olan modal sözlər cümlədə işləndiyi yerdən asılı olmayaraq, məzmunca leksikləşmiş vəziyyətdə çıxış edən xalis modal sözlərdir: **bəlkə, əlbəttə, əlbəttə ki, yəqin, guya, guya ki, sanki, şübhəsiz** və s.

Modal sözlər əsas nitq hissələrindən əmələ gəldikləri üçün onlar iki qismə ayrılır: 1) İsmi modal sözlər; 2) Feili modal sözlər.

İsmi modal sözlər isim, sifət, say, əvəzlik və zərflə əlaqə-

dardır. İsmi modal sözlər bunlardır: *təəssüf ki, doğrusu, düzü, əlbəttə, həqiqətən, bəlkə, güman, yəqin, şübhəsiz, doğrudan, beləliklə, məncə, əvvələn, birincisi, ikincisi, üçüncüsü, bizcə* və s.

Feili modal sözlər mənşə etibarilə feillərlə bağlıdır: *görünür, deyəsən, olsun ki, demə, demək, deməli, gör, görəsən, olmaya* və s.

Qeyd: Ara sözlər modallığın ifadəsinə xidmət edə bilər: *güman edirəm ki, düzünə qalsa, əmin edirəm ki, heç şübhəsiz, əminəm ki, sözün düzü, sözün qıyası, bir sözlə, deyilənə görə* və s.

Modal sözlərin aşağıdakı mənə növləri vardır:

Modal sözlərin mənə növləri.

1. Gerçəkliyə münasibətin dərəcəsini bildirənlər. Bu modal sözlər üç yerə bölünür:

a) gerçəkliyə uyğunluğun adi dərəcəsini göstərənlər: *təbii-dir, təbii ki, qaydadır* və s.

b) gerçəkliyə uyğunluğun qəti təsdiqini bildirənlər: *əlbəttə, həqiqətən, sözsüz, şəksiz, düzü, təbii ki, şübhəsiz, doğrudan, doğrudan da, doğrudan-doğruya, heç şübhəsiz ki, doğrusu* və s.

c) cümlədə ifadə olunan fikrin gerçəkliyinə şübhə-güman bildirənlər: *gərək ki, yəqin ki, bəlkə, bəlkə də, güman ki, ehtimal ki, olsun ki, demə, deyəsən, görünür ki, məncə, görək, görəsən, olmaya, ola bilsin* və s.

ç) fikrin mənbəyini bildirən modal sözlər: *deyilənə görə, zənnimcə, məncə, səncə, bizcə, mənə görə, bizə görə.*

2. Cümlədə ifadə olunan fikrə qarşı emosional münasibət (təəssüf, təəccüb, kədər) bildirənlər: *təəssüf ki, əcəbdir ki, təəccüblüdür ki, hayf ki, heyf ki, qəribədir, demə* və s.

Məs.: Yaşılbaş sonası, *hayf ki, yoxdur!* (M.P.Vaqif).

3. Yekun, nəticə və davamiyyət bildirənlər: *deməli, əvvəla, axır ki, müxtəsər, deməli ki, demək, demək ki, bir sözlə, müxtəsər, ümumiyyətlə, beləliklə, beləliklə də, qıyası, qərəz, əlqərəz, yaxşı ki, nəhayət* və s. Məsələn: *Demək, səhərə az qalırdı. Müxtəsər, səninlə üzləşməyin vaxtı çatıb.*

4. Bənzətmə və müqayisə bildirənlər: *sanki, guya, guya ki, elə bil, elə bil ki, deyərdim* və s. Məsələn: *Elə tutulmuşdu ki, bəs deyirdin indi ağlayacaq.* Özü də elə qırılmışdı ki, *sanki* bu işi qəsdən görmüşdülər.

5. Sıra, ardıcılıq bildirən modal sözlər: *əvvəla, əvvələn, birincisi, ikincisi, üçüncüsü* və s.

Modal sözlərin cümlədə işlənmə yerləri sərbəstdir, onlar cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər.

Modal sözlərin quruluşu.

Modal sözlər quruluşca üç cür olur:

- 1) Sadə modal sözlər: *əlbəttə, bəlkə, guya, qərəz, yaxşı, xülasə, nəhayət* və s.
- 2) Düzəltmə modal sözlər: *doğrudan, doğrusu, düzü, görünür, deyəsən, görəsən, əvvələn, mənəcə, bizcə, demə, sözsüz, həqiqətən, deməli, olma-ya, ümumiyyətlə, təxminən* və s.

Qeyd: Düzəltmə modal sözlərin bəzilərində sözdəyişdirici şəkilçilər sözün tərkibində daşlaşıb və düzəltmə modal söz yaratmağa xidmət etmişdir: *doğrusu, düzü, görünür* və s.

3) Mürəkkəb modal sözlər modal sözlə bağlayıcıların, ədatın birləşməsindən əmələ gəlir.

Modal sözlə bağlayıcıların birləşməsindən yarananlar: *əlbəttə ki, yəqin ki, ehtimal ki, şübhəsiz ki, demək ki, deməli ki, olsun ki, güman ki, guya ki* və s.

Modal sözlə ədatın birləşməsindən yarananlar: *bəlkə də, doğrudan da, doğrudan da ki* və s.

Qeyd 1: Modal sözlər cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər. Cümlənin əvvəlində gələn modal sözlərdən sonra, ortasında gələn modal sözlərinin hər iki tərəfində, sonda gələn modal sözlərdən əvvəl vergül qoyulur.

Qeyd 2: Modal sözləri əsas nitq hissələri ilə qarışdırmaq olmaz. Belə ki, modal sözlərin bəziləri əsas nitq hissələri ilə omonimlik yaradır. Məs.: *feil-modal söz omonimliyi* (məs.: görəsen, demək, olmaya və s.), *zərf-sifət-modal söz omonimliyi* (məs.: yaxşı), *isim-modal söz omonimliyi* (məs.: təəssüf) və s.

QEYRİ-MÜƏYYƏN NİTQ HİSSƏLƏRİ

İMPERATİV SÖZLƏR

İnsanlara, heyvanlara, quşlara müraciətlə işlənən və çağırış, müraciət, əmr, təhrik bildirən sözlərə imperativ sözlər deyilir. Məs.: *alo, ey, hey, ə; piş-piş, piştə, kıss; kiş, kiş-kiş, cip-cip, dü-dü* və s.

Qeyd: İmperativ sözlər dilçilikdə vokativ sözlər, çağırış sözləri və s. terminlərlə adlandırılmışdır.

İmperativ sözlərin mənası.

İmperativ sözlər mənasına görə iki yerə bölünür: *xalis imperativ* sözlər, *situasiya ilə bağlı imperativ* sözlər.

Xalis imperativ sözlərin insanlara, heyvanlara, quşlara müraciətlə işlənməsi onların əsas funksiyasıdır: *ehey, alo, ə, ey, hoşa, piş-piş, toqquş; cip-cip, dü-dü, kiş-kiş* və s.

Situasiya ilə bağlı imperativ sözlər müəyyən situasiyada imperativ söz kimi çıxış edir, bu da mətni səciyyəyə daşıyır. Belə ki, hər hansı bir mənanı bildirən söz mətndə imperativ funksiyanı yerinə yetirir. Müqayisə edək: *Oğlum sağ-salamat qayıdacaq - Oğlum, hər işin öz vaxtı var.*

Qeyd: Situasiya ilə bağlı imperativ sözlər xitablarla qarışdırılır. Bilmək lazımdır ki, imperativ sözlər leksik-morfoloji kateqoriyadır. Onların morfoloqiyadakı adı imperativ sözlərdir. Sintaksisdə isə onların sintaktik funksiyası xitabdır.

Situasiya ilə bağlı imperativ sözlərin həm mətn daxilində, həm də mətndən kənarında mənası olur.

Qeyd: Azərbaycan dilindəki diffuz sözlər də imperativ sözlər kimi öyrənilməlidir. Ona görə ki, imperativ sözlər kimi diffuz sözlər də insanlara, digər canlılara müraciətlə işlədilir. Məs.: *dr, sss, çss, şşş, tss* və s.

İmperativ sözlər təqlidi sözlərə oxşasa da, onlar arasında fərqlər mövcuddur:

a) təqlidi sözlər hər hansı obyektin (insanın, heyvanın, quşun) səsinə təqlid edirsə, imperativ sözlər isə obyektə (insana, heyvana, quşa) müraciətlə işlənir.

b) imperativ sözlərdə təhrik (məs.: *biyə*), əmr (məs.: *sss, şşş, çss, tss*), əzizləmə (məs.: *lay-lay*), çağırış (məs.: *ə, ey, adə, az*) və s. bildirmək xüsusiyyəti vardır. Bu xüsusiyyət təqlidi sözlərdə yoxdur.

c) təqlidi sözlər imperativ sözlərə nisbətən sözyaradıcılığında daha fəal rol oynayırlar.

Qeyd: Burada bəzi imperativ sözlər istisnalıq təşkil edir: *dü-dü → düdülə, piş → pişik* və s.

Bundan başqa, *qoduq, xotuq, xuxu, xuxan* isimlərinin kökü

imperativ sözlə bağlıdır. Yaxud, *qısqır, qurreylə, hayla, hoyla, huyla, hohala, toşala, kişdə* və s. feillərinin kökü də imperativ sözlə əlaqədardır.

İmperativ sözlər hansı obyektə (insana, heyvana, quşa) müraciətlə işlənməsindən asılı olaraq üç qrupa bölünür: 1) İnsanlara müraciətlə işlənən imperativ sözlər; 2) Heyvanlara müraciətlə işlənən imperativ sözlər; 3) Quşlara müraciətlə işlənən imperativ sözlər.

1) **İnsanlara müraciətlə işlənən imperativ sözlər.** İnsanlara müraciətlə işlənən imperativ sözlər kişilərə, qadınlara, uşaqlara, böyüklərə müraciətlə işlənir. Bunları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

a) körpələrə müraciətlə işlənənlər: *ə, ey, hey, lay... lay..., bay... bay..., ədə, kiş... kiş..., ehey* və s.

b) kişiyə müraciətlə işlənənlər: *əşi, ədə, ə, əyə, adə, alə* və s.

c) qadına müraciətlə işlənənlər: *az, ağəz, ağez, az-az, qıza* və s.

ç) birinci və üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərinin iştirakı ilə yaranan və situasiya ilə bağlı işlənənlər: *oğlum, qızım, əmisi, dayısı, qadası, xalası* və s.

d) əzizləmə məzmunlu **-cığım, -ciyim, -cuğum, -cüyüm, -can** və s. şəkilçilərin iştirakı ilə müraciət bildirənlər: *atacan, qızıcığım* və s.

Qeyd: Uşaqlara müraciətlə işlənən *dadaş, dədəş, bəbəş, qaqaş, atas, nənəş* və s. sözlər imperativ sözlərdir.

2) **Heyvanlara müraciətlə işlənən imperativ sözlər.** Heyvanlara müraciətlə işlənən imperativ sözləri aşağıdakı qruplara

ayırmaq olar:

a) qaramalla bağlı işlənən imperativ sözlər: *ho, ho-ho, ha, ha-ha* (sürəndə); *tüş-tüş, түşə-tüşə* (arxasında aparanda) və s.

b) qoyunla bağlı işlənən imperativ sözlər; *kıes, kıs-kıs, kısey, qurrey, qurrey-qurrey* və s.

c) keçi ilə bağlı işlənən imperativ sözlər: *keç-keç, eç-eç, meçi-meçi* və s.

ç) dəvə ilə bağlı imperativ sözlər: *lök-lök, löh-löh* və s.

d) at ilə bağlı imperativ sözlər: *drrr, trrr, hə...ə, hı...ı, fişt, ye-e...* və s.

e) uzunqulaq ilə bağlı imperativ sözlər: *toş-toş, toşa, hoq-quş, höş-höş, hoşa-hoşa, çöçə, çöçə-çöçə* və s.

ə) itlə bağlı imperativ sözlər: *qıs, qıs-qıs, kıs, kıs-kıs, küç, küç-küç* və s.

f) pişiklə bağlı imperativ sözlər: *piş-piş, pişdə; pişdə-pişdə* və s.

3) **Quşlara müraciətlə işlənən imperativ sözlər.** Quşlara müraciətlə işlənən imperativ sözlərin aşağıdakı qrupları var:

a) quşları, toyuq-cücəni çağıranda, yemləyəndə istifadə olunan imperativ sözlər: *dü-dü-dü, tü-tü, cü-cü, cib-cib, cip-cip* və s.

b) quşları, toyuq-cücəni qovanda istifadə olunan imperativ sözlər: *kış-kış, kış, kışa, kiş, kiş-kiş, kişə* və s.

İmperativ sözlərin quruluşu.

Quruluşuna görə imperativ sözlər iki yerə ayrılır: 1) Sadə söz formasına uyğun gələn imperativ sözlər: *alo, ho, ha, ey, hey,*

kıs, toş, kış, kiş və s.; 2) Mürəkkəb söz formasına uyğun gələn imperativ sözlər; *cib-cib, dü-dü, hoha, kıssey, qurrey, kişə, bay-bay* və s. Bunlar da öz növbəsində iki qrupa bölünür: a) defislə yazılanlar; *lay-lay, bay-bay, cib-cib, hey-hey* və s.; b) bitişik yazılanlar: *hoha, kıssey, qurrey, toşa, qurray, kişə* və s.

Qeyd: *hoha, kıssey, qurrey, toşa, qurray, kişə* və s. imperativ sözlər *hoh, kıss, qurr, toş, kiş* sözləri ilə **a, ey, ay, ə** emosionallıq, çağırış, müraciət bildirən nidaların birləşməsindən yaranmışdır.

Azərbaycan dilindəki *əşi, ədə, adə, az, ağız, qıza* və s. imperativ sözlər **a, ə, ay, ey** nidaları ilə *kişi, gədə, qız* isimlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir: *əşi<ə kişi, ədə<ə gədə, az< ay qız, ağız< ay qız, qıza<qız ay*. Bu sözlər artıq dilimizdə sadələşmişdir.

UŞAQ SÖZLƏRİ

Kiçik yaşlı uşaqların nitqi üçün səciyyəvi olan sözlər uşaq sözləri adlanır. Uşaq sözləri dedikdə uşağın böyüklərlə danışmaq üçün özlərinin yaratdığı sözlər başa düşülür. Belə sözləri uşaqlar yaradırlar. Uşaq sözləri normal danışq dilinə uyğun gəlmir. Məs.: **qan-qan-tüfəng**, **nəm-nəm-yemək**, **qığın-maşın** və s.

Uşaq sözləri dildəki hər hansı sözün təhrif olunması, bəzən də səs təqlidi, alliterasiya yolu ilə, eynicinsli səslərin təkrarı ilə yaranır. Məs.: *də-də, nə-nə, ba-ba, mə-mə, pə-pə* və s.

Uşaq sözlərinin linqvistik təhlili göstərmişdir ki, ilk yaşlarından uşaqlar isimləri, bir yaş səkkiz ayından sonra feilləri, iki yaş səkkiz ayında sifətləri, əvəzlilikləri, üç yaşından sonra sayları işlətmişlər.

Qeyd: Uşaqların ilk mənalı sözləri, əsasən, bir yaşın axırlarında yaranır. Həmin sözlər təxminən bunlardır: *bibi, nənə, mama, papa, nəm-nəm, püfə, qaqa, cıza, buva, ham-ham* və s.

Uşaq sözləri uşaq nitqi ilə bağlıdır. Uşaq nitqi ilk əvvəl müxtəlif səs və səs birləşmələrindən qurulur. Məs.: *qa, fu, pa, ba, qx, qğ, bğ* və s. Xüsusilə, uşaqlar üç ayından sonra qığıltı, nəğməli səslər dövrünə qədəm qoyurlar. Nəğməli səslər təkhecəli səs birləşmələrinin təkrarı ilə yaranır: **də... də..., da... da...., ma... ma...** və s. Uşaqlar dilin səs sistemində yiyələnərkən müəyyən səsləri bir-biri ilə əvəz edirlər. Məsələn, **r** səsini **y**, bəzən

də l səsi ilə, g səsini d səsi ilə, k səsini t səsi ilə, j səsini z səsi ilə, ş səsini s səsi ilə, c səsini təxminən dz, ç səsini ts səs birləşmələri ilə işlədirlər: *vur - vuy, cızım-dzım, get-det, gəl-dəl, kitab-titab, kənd-tənd, jaket-zaket, qaraj-qayaz, jurnal-zuynal, şalsal, beş-bes* və s.

Uşaq nitqində ən xarakterik səsəvəzlənmələri bunlardır:

s-y əvəzlənməsi: *saqqız-yaqqız*

s-ş əvəzlənməsi: *sənin-şənin*

n-t əvəzlənməsi: *nə təhərsən? - tətəysən?*

b-p əvəzlənməsi: *bax-pax*

g-c əvəzlənməsi: *gör-cöy*

r-l əvəzlənməsi: *Pərviz-Pəlvis*

r-y əvəzlənməsi: *dişlədilər-dişdədiləy*

l-v əvəzlənməsi: *ala-ava*

z-j əvəzlənməsi: *quzu-quju*

n-y əvəzlənməsi: *yeməz-neməz* və s.

Uşaq nitqindəki sözləri üç qrupa bölmək olar; a) uşaqların yaratdığı və işlətdiyi uşaq sözləri; b) avtonom uşaq sözləri; c) böyüklərin uşaqlara müraciətlə işlətdiyi uşaq sözləri.

a) **uşaqların yaratdığı və işlətdiyi uşaq sözləri**. Uşaqların yaratdığı uşaq sözləri həm özlərinə, həm valideynlərinə, həm də başqalarına anlaşıqlı olur.

Bu sözlərin sayı azlıq təşkil edir, müəyyən səs birləşmələrinin təkrarı ilə yaranırlar. Məs.: *nə-nə, ba-ba, qa-qa, bə-bə, də-də, bay-bay, pə-pə, nəm-nəm* və s. Belə uşaq sözlərini fərqləndirərkən onların hamı tərəfindən anlaşıqlı olduğu nəzərə alınır: **nə-nə // ci-ci – nənə, qa-qa – qardaş, bə-bə – körpə, uşaq, mən**

mə – əmzik, məmə, pə-pə – çörək, qa-qa – şirni, xu-xu – qorxduğu bir şey və s.

Qeyd: Uşaqların yaratdığı bəzi sözlər hamıya deyil, onların valideynlərinə və özlərinə anlaşıqlı olur.

Məs.: **apdi** – yemək, **didi** – kitab, dəftər, qələm, **dığın** – motosiklet və s.

b) **avtonom uşaq sözləri.** Avtonom uşaq sözləri uşaqların böyüklərin nitqini təqlid etməsilə yaranır. Avtonom uşaq sözləri uşaqların yaratdığı uşaq sözləri ilə böyüklərin uşaqlara müraciətlə işlətdiyi uşaq sözləri arasında aralıq mövqedədir.

Avtonom uşaq sözləri uşaqlara əsil sözləri mənimsəyəne qədər imkan yaradır. Avtonom sözlərin sayı o qədər də çox deyil. Onlardan bəzilərinə diqqət yetirək: *ma-ma//a:na-ana, a:ta//at-ta//dədə//dədə// pa:pa-ata, bəbə-körpə, nəm-nəm// pəpə// am-am-yemək, vava-ağrı, yara, xəstəlik, ham-ham// hav-hav-it, myau// mau// piş-piş-pişik* və s.

Avtonom uşaq sözləri uşaqlarda qeyri-iradi yaranır və spesifik əşya, hadisə və s.-lə bağlı olur. Danışiq prosesini asanlaşdırmaqda bu sözlərin xüsusi rolu vardır.

c) **böyüklərin uşaqlara müraciətlə işlətdiyi uşaq sözləri.** Bu qəbildən olan sözlər böyüklər tərəfindən işlədilir. Məhz bu yolla uşaqların işlətdiyi bir sıra sözləri böyüklərin özləri yaratmışdır. Məs.: **ham-ham** – it, **qa-qa** – şirin, **dü-düt** – maşın; **bay-bay** – yatmaq, **maç-maç** – öpmək, **inqa-inqa** – ağlamaq, **akka** – ayaqqabı, **qucu-qucaq, cıza** – qorxu və s.

Uşaq sözlərində isimlərin, sifətlərin, sayların, əvəzliliklərin, feillərin, zərflərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

İsmlər uşaqların nitqində istifadə olunan ilk sözlərdir. Uşaqlar əvvəllər (təqribən 1 yaş 9 ayına qədər) isimləri təkdə işlədirlər. Məs.: **dü** – *maşın*. *Bir neçə maşın olanda isə dü-dü-dü səs birləşməsindən istifadə edirlər. Sonralar uşaqlar* (təqribən 1 yaş 10 ayından sonra) ismi cəmdə düzgün işlədirlər. Məs.: **nə-nələy** – *nənələr*, **uuulay** – *quzular*, **difləy** – *devlər* və s.

Qeyd: Uşaqlar **-t, -p** və s. şəkilçilərlə ismlər düzəldir. lər: **bi-bi** → **bibip**, **qu-qu** → **ququt**, **dü-dü** → **düdü** və s.

Sifətlər uşaqların nitqində iki yaşın sonlarında yaranır. Uşaqlar sifətlərlə, əşyaların rəngini, böyüklüyünü, kiçikliyi, dadını və s. göstərə bilirlər. Məs.: **neçə//yeçə** – *yekə*, **bala-bulu** – *alabula*, **cöy** – *göy*, **siyin** – *şirin*, **tus** – *turş*, **bəyç** – *bərk* və s.

Qeyd: Uşaq nitqində sifətlər isimlərdən əvvəl yox, sonra işlənir. Məs.: **say qiymiji** – *qırmızı şar*, **masın bö:k** – *böyük maşın*, **yumutta qapıxdı** – *qabıqlı yumurta* (soyutma yumurta mənasında) və s.

Saylar uşaqlar sayları nisbətən gec mənimsəyirlər. Ona görə də uşaqlar ayrı-ayrı sayları miqdar anlayışını tam dərk edəne qədər öyrənirlər. Saylar uşaq nitqində isimlə işlənir. Məs.: **töyt qəyəm** – *dörd qələm*, **pes yas** – *beş yaş*, **üs yas** – *üç yaş* və s.

Əvəzlilər uşaqların nitqində əvəzlilər işlənməyə başladığından düzgün deyilir və tələffüzdə çətinlik yaratmır.

Feillər uşaqların nitqində ilk dövrlər (təqribən 1 yaş 3 ayından 1 yaş 8 ayına qədər) feillər əmr formasında olur. Məs.: **də-gəl**, **ve** – *ver*, **det** – *get*, **otu** – *otur* və s.

Feilin inkar formasının düzəltmək üçün uşaq nitqində “yox” sözündən istifadə olunur. Məs.: **Mə ne yox** – *Mən yemirəm, O ve yox* – *O vermir* və s.

Feilə məxsus olan qrammatik kateqoriyalar uşaqların nitqində nisbətən tez mənimsənilir. Uşaqlar yaş dövrləri üzrə feilin indiki, keçmiş, gələcək zamanlarını işlədirlər. Məs.: **yazmıy** – *yazmır, istəmiyəm* – *istəmirəm, do:dum* – *doydum, o:maz* – *olmaz, əyeyəm* – *əyərəm, vuacam* – *vuracağam, zazacax* – *yazacaq* və s.

Zərflər uşaqların nitqində yer, zaman, kəmiyyət zərfləri ayır-ayrı yaş dövrlərində işlənir və getdikcə onların sayı çoxalır. Məs.: **oyda** – *orda, buya* – *bura, oya* – *ora, tej* – *tez, şabax* – *sabah, a* – *ac, tox* – *çox* və s.

RİTMİK SÖZLƏR

Dilimizdə mənalı sözlərlə yanaşı işlənən mənasız sözlər də vardır ki, onlara ritmik sözlər deyilir. Məs.: ət-**mət**, uşaq-**muşaq**, kitab-**mitab** və s. Deməli, ritmik sözlər mənadan məhrum olan, sadəcə olaraq səs kompleksinə malik olan sözlərdir. *Mət*, *muşaq*, *mitab* və s. tipli ritmik sözlər müstəqil leksik mənalı sözlərlə yanaşı işlənməklə ritmik vəzifə daşıyır. Ritmik vəzifəni bəzən müstəqil mənalı sözlər də daşıyır. Bu, daha çox folklor nümunələrində, aşıq ədəbiyyatında özünü göstərir. Məsələn: *Aşığın sözü qurtaranda **neynim-neynim** deyir.*

Aşıqlar, müğənnilər oxuduqları mahnılara şirinlik gətirmək üçün mətnin məzmununa aid olmayan sözlərdən istifadə edirlər. Bu zaman onların əsas məqsədi oxuduqları mahnılara şirinlik, xoş bir ovqat gətirməkdən ibarət olur. Halbuki, bu cür sözlərin oxunan mahnının mətninə heç bir aidiyyəti olmur. Məs.: *dalay-dalay... nanay, nanay... nayanananay, aman, aman... ey dad, ey dada..., a yar, a yar, a yar...* və s. Yaxud da, bəzən mahnıya şirinlik gətirmək üçün *qadan alım, dəli ceyran, qurban olum, körpə quzum* və s. ifadələr işlədilir. Bu ifadələrlə mahnının məni arasında heç bir uyğunluq olmur. Lakin elə ifadələr yenə də ritmik vəzifə daşıyır. Mahnılarda ritm yaradan belə sözlər fərdi zövqlərdən asılı olur. Belə ki, mahnı oxuyan hər bir kəs öz zövqünə uyğun ritmik sözlərdən istifadə edə bilər.

Azərbaycan dilində ritmik sözlər aşağıdakı hallarda özünü göstərir.

1) Folklor nümunələrində, mahnılarda ahəng, ritm yaradır. Məsələn: *Ay uyrugu, uyrugu*, saqqalı it quyrugu; *Alalar, ha alalar*, Çöldə dovşan balalar; Bu gün ayın üçüdür, De gülüm, *nanay, ay nanay...*

2) Ritmik sözlər tərəflərindən birinin müstəqil mənası olmayan qoşa isimlərdə özünü göstərir. Belə ki, qoşa ismin hansı tərəfinin müstəqil mənası olmursa, həmin söz ritmik funksiya daşıyır. Məs.: *dəmir-dümür, cız-vız, gədə-güdə, artıq-urtuq, qarış-quruş* və s. Bu cür ritmik sözlərin hansı nitq hissəsinə mənsub olmasını müəyyənləşdirmək olur.

3) Bəzən mənasız səs kompleksindən insanlar – falçılar, cadugərlər, dərvişlər, kəndirbazlar müəyyən məqsəd üçün istifadə edirlər. Belə mənası olmayan səs və söz yığınının ibarət olan ifadələr məqsədli şəkildə işlədilir. Onların mənasını işlədənlərdən başqa heç kim başa düşmür.

İçindəkilər

İSİM	3
İsmi bir nitq hissəsi kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlər	3
İsmin tərifli	6
İsmin sualları	8
İsmlərin leksik mənasına görə növləri	11
İsmin quruluşca növləri	24
Sadə isimlər	24
Düzəltmə isimlər	25
Mürəkkəb isimlər	60
SİFƏT	74
Sifətin lüğəvi məna qrupları	74
Sifətin formal əlamətləri	75
Sifətin digər nitq hissələri içərisində yeri	77
Əsli və nisbi sifətlər	80
Sifətin substantivləşməsi	83
Sifətin quruluşca növləri	90
Sadə sifətlər	90
Düzəltmə sifətlər	91
Mürəkkəb sifətlər	105
Sifətin dərəcələri	107
Sifətin dərəcələrinin sayı barədə fikirlərin xülasəsi	107
Adi dərəcə	111
Çoxaltma dərəcəsi	111
Azaltma dərəcəsi	115
SAY	117
Say haqqında ümumi məlumat	117
Sayın özünəməxsus xüsusiyyətləri	118
Sayların mənaca növləri	124
Miqdar sayları	124
Sıra sayları	130
Rəqəmlər	131
Saymənalı sözlər	132
Sayların sakramentalliyi	132
Sayköklü sözlər	133
Başqa dillərdən dilimizə keçən saylar	134

ƏVƏZLİK	136
Əvəzliyin özünəməxsus xüsusiyyətləri.....	137
Əvəzliyin növləri	139
Şəxs əvəzlilikləri	140
İşarə əvəzliyi	149
Sual əvəzliyi	153
Qeyri-müəyyən əvəzlik	156
Təyini əvəzlik	160
İnkər əvəzliyi	161
Nisbi əvəzlik	162
FEİL	163
Feili bir nitq hissəsi kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlər	163
Feilin quruluşu	167
Feilin quruluşu barədə fikirlərin xülasəsi	167
Sadə feillər	170
Düzəltmə feillər	173
Mürəkkəb feillər	181
Feilin növləri	191
Feilin lüğəvi məna növləri	192
Feilin əsas məna növü: Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası	203
Feilin qrammatik məna növləri	207
Feilin qrammatik məna növləri barədə fikirlərin xülasəsi.....	207
Feilin qrammatik məna növlərində iş, hal, hərəkətlə subyekt arasındakı münasibət	209
Məlum növ	210
Məchul növ	212
Şəxssiz növ	213
Qayıdış növ	214
Qarşılıqlı növ	215
Müştərək növ	216
İcbar növ	218
Feilin zaman kateqoriyası	219
Keçmiş zaman	220
Sühudi keçmiş zaman	221
Nəqli keçmiş zaman	223
İndiki zaman	226
Gələcək zaman	227

Qəti gələcək zaman	227
Qeyri-qəti gələcək zaman	229
Feilin tərz kateqoriyası	232
Feilin formaları	236
Feilin təsriflənən formaları	236
Feilin əmr forması	237
Feilin arzu forması	240
Feilin vacib forması	242
Feilin şərt forması	244
Feilin lazım forması	246
Feilin davam forması	247
Feilin bacarıq forması	248
Feilin sual forması	249
Feilin təsriflənməyən formaları	250
Məsdər	250
Məsdərin feilə məxsus xüsusiyyətləri	251
Məsdərin ismə məxsus xüsusiyyətləri	252
Feili sifət	255
Feili sifətin morfoloji göstəriciləri	256
Feili sifətin feillə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri	261
Feili sifətin sifətlə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri	262
Feili sifətin substantivləşməsi	263
Feili sifətlə feildən düzələn düzəltmə sifətlərin fərqli xüsusiyyətləri	265
Feili bağlama	268
Feili bağlamaların morfoloji göstəriciləri	269
Feili bağlamanın feillə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri	274
Feili bağlamanın zərflə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri	276
Feili bağlamanın feili sifət və məsdər arasında yeri	276
ZƏRF	277
Zərf haqqında məlumat	277
Azərbaycan dilçiliyində zərflə bağlı bəzi məqamlar	280
Zərfin quruluşca növləri	283
Sadə zərflər	283
Düzəltmə zərflər	284
Mürəkkəb zərflər	287
Zərfin lüğəvi mənə növləri	289

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ	291
Qoşma	294
Qoşmanın mənşəyinə görə növləri	294
Qoşmanın mənə növləri və qoşulduğu hallar	297
BAĞLAYICI	301
Bağlayıcıların təsnifi	301
Sintaktik vəzifəsinə görə bağlayıcının növləri	303
Mənasına görə bağlayıcıların təsnifi	303
ƏDAT	308
Ədatların quruluşca növləri	310
Ədatların mənaca növləri	310
XÜSUSİ NİTQ HİSSƏLƏRİ	314
Nida	316
Nidanın digər nitq hissələrindən fərqi	316
Nidanın köməkçi nitq hissələrindən fərqi	317
Nidanın təqlidi sözlərə oxşarlığı və fərqi	317
Nidanın modal sözlərdən fərqi	319
Mənşəyinə görə nidaların növləri	319
Leksik mənasına görə nidaların növləri	320
Nidaların quruluşu	322
Nidaların substantivləşməsi	323
Nidaların sözyaradıcılığında rolu	324
Təqlidi sözlər	325
Təqlidi sözlərin mənə qrupları	325
Təqlidi sözlərin quruluşu	329
Modal sözlər	331
Modal sözlərin mənə növləri	333
Modal sözlərin quruluşu	334
QEYRİ-MÜƏYYƏN NİTQ HİSSƏLƏRİ	336
İmperativ sözlər	336
İmperativ sözlərin mənası	336
İmperativ sözlərin quruluşu	339
Uşaq sözləri	341
Ritmik sözlər	346

BULUDXAN XƏLİLOV

Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası

II hissə

(dərslük)

Texniki redaktoru: *İbrahim ÖMƏR*

Operator: *Səbinə MƏHƏRRƏMOVA*

Çapa imzalanmışdır: 03.08.2016

Formatı 60x84 1/16.

Həcmi: 22 ç.v.

Sayı: 500,

Sifariş:27.

Qiyməti müqavilə yolu ilə.

«Papyrus Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC-nin mətbəəsində
çap olunmuşdur.